

4

Квітень 1999

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні
- Розвиток В. І. Леніним вчення про партію
- В. І. Ленін про владу як головне питання соціалістичної революції
- В. І. Ленін і більшовицькі організації України

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу 100-летию со дня рождения В. И. Ленина (В помощь пропагандистам и слушателям системы партийного просвещения).* В. Е. Маланчук. В. И. Ленин и разрешение национального вопроса на Украине. Л. Е. Беренштейн. Развитие В. И. Лениным учения о партии в работах послеоктябрьского периода. И. Л. Болясный. В. И. Ленин о власти как главном вопросе социалистической революции. П. М. Шморгун. В. И. Ленин и большевистские организации Украины. О. В. Моисеев. Освобождение Правобережной Украины от немецко-фашистских захватчиков. Сообщение. А. И. Корабельщиков. Некоторые вопросы организационно-партийной работы между XXI—XXII съездами КПСС (На материалах Закарпатской, Ивано-Франковской и Львовской областей). Г. М. Гимельфарб. Организация внешней торговли на Украине. В. Д. Баран. Археологические памятники VI—VII в. на территории Западной Волыни — важный источник для изучения летописных дулибов. А. Ф. Сидорук. Об источниках кризиса НАТО. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *On a Centenary from V. I. Lenin's Birthday (Aid to Propagandists and Students of the System of Party Education).* V. Yu. Malanchuk. V. I. Lenin and Solution of the National Problem in the Ukraine. L. Yu. Berenshtein. The Development of the Teaching on the Party by V. I. Lenin in His Post-October Works. I. L. Bolyasny. V. I. Lenin on the Power as a Principal Problem of the Socialist Revolution. P. M. Shmorgun. V. I. Lenin and Bolshevik Organizations of the Ukraine. O. V. Moiseev. Liberation of the Right-Bank Ukraine from the German-fascist Invaders. Communications. I. A. Korabelshchikov. Some Problems of Organization-Party Work between XXII Congresses of the CPSU (On the Materials of Transcarpathian, Ivano-Frankovsk and Lvov regions). G. M. Gimelfarb. Organization of the Foreign Trade in the Ukraine. V. D. Baran. Archaeological Memorials of VI—VII centuries on the Territory of the West Volyn — an Important Source for Studying the Chronicle Dulibs. A. F. Sidoruk. On Sources of NATO Crisis. Notes. Returning to the Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Appendix.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (96)

КВІТЕНЬ

1969

РІК ВИДАННЯ
ДВАНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОЇ ОСВІТИ

В. Ю. Маланчук — В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні	3
Л. Ю. Беренштейн — Розвиток В. І. Ленінізм вчення про партію в працях післяжовтневого періоду	16
І. Л. Болясний (Житомир) — В. І. Ленін про владу як головне питання со- ціалістичної революції	24
П. М. Шморгун — В. І. Ленін і більшовицькі організації України	31

* *

О. В. Мойсєєв — Визволення Правобережної України від німецько-фашист- ських загарбників	43
--	----

ПОВІДОМЛЕННЯ

О. І. Корабельщиков (Ужгород) — Деякі питання організаційно-партійної роботи між XX і XXII з'їздами КПРС	52
Г. М. Гімельфарб (Одеса) — Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921—1922 рр.)	60
В. Д. Баран (Львів) — Археологічні пам'ятки VI—VII ст. на території Західної Волині — важливе джерело до вивчення літописних дулібів	65
А. Ф. Сидорук — Про джерела кризи НАТО	72

ЗАМІТКИ

Н. М. Лещенко — З історії народної освіти на Україні в роки відбудови на- родного господарства (1921—1925 рр.)	79
Б. Г. Монастирський (Одеса) — В. І. Ленін — перший депутат Херсонської міськради	84

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

В. О. Романцов — До питання про вивчення історії робітничого класу Укра- їнської РСР у післявоєнний період	86
---	----

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В. О. Браніцький (Кіровоград) — Комплектування вищої педагогічної шко- ли України студентами в 1959—1965 рр.	90
І. І. Скрипниченко (Донецьк) — Більшовики Донбасу — організатори рево- люційної боротьби мас у період підготовки і проведення Великої Жовт- невої соціалістичної революції	92

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. Є. Крол — Про активізацію пізнавальної діяльності учнів при вивченні тво- рів В. І. Леніна	94
--	----

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Г. М. Шевчук, А. С. Василенко — Про організацію роботи народних му- зеїв України	97
---	----

НАШ КАЛЕНДАР

О. С. Кудлай — Паростки комунізму (До 50-річчя першого комуністичного суботника)	106
В. П. Сидоренко — До 50-річчя Першого Всеукраїнського з'їзду профспілок	108
Ю. І. Патлажан (Івано-Франківськ) — Яскравий вияв пролетарського інтернаціоналізму (До 50-річчя повстання французьких моряків на Чорному морі)	111
Л. М. Галичин (Львів) — Перша Рада робітничих і солдатських депутатів у Галичині (До 50-річчя Дрогобицького повстання)	112
Ю. А. Горбань — Живе втілення ленінських ідей планового господарювання (До 40-річчя прийняття першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства)	114
О. С. Лисенко — До 50-річчя Дніпровської військової флотилії	117
О. С. Новик (Ровно) — До 25-річчя рейду кінних партизанських загонів у західні області Української РСР	120
Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський) — М. В. Гоголь — історик України (До 160-річчя від дня народження)	121
І. О. Красовський (Львів) — Народний месник з Лемківщини (До 350-річчя від дня народження Андрія Савки)	123

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Б. І. Лукач — Історія Угорщини в працях українських радянських істориків (1945—1967 рр.)	126
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. А. Акопов, О. М. Вербило — Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., том другий	135
Ф. П. Шевченко — Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., в трьох томах, т. II	137
М. М. Матвійчук, В. Ф. Остафійчук — Нариси історії Запорізької обласної партійної організації	138
І. С. Гайдай (Луцьк), О. Г. Михайлюк (Луцьк), Р. Н. Оксенюк (Луцьк) — П. К. Сміян. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX — початку XX ст.	140
П. В. Михайлина (Чернівці) — Б. Тимошук. Дорогами предків	141
І. М. Кулінич — Давид Б. Коен. Пограбування і зруйнування болгарської економіки німецькими імперіалістами в роки другої світової війни	142

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Тадеуш Цесляк (Польща) — Наукова сесія з питань польсько-радянських відносин	144
М. О. Ліщенко (Чернівці) — Ювілейна наукова сесія в Хотині	145
В. І. Бідзіля — XIII наукова конференція Інституту археології АН УРСР	146
В. П. — Творчий звіт учених Інституту історії АН УРСР на Дніпропетровщині	149
П. М. Максимов — Музей історії військ Червонопрапорного Київського військового округу	150
Л. Г. Марченко (Конотоп) — Відзначення 100-річчя від дня народження С. І. Радченка	152
Вісті з шкіл	153
Додаток	154

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич, (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4,
телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 4, 1969.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Художній редактор А. Д. Греля.

Технічний редактор Л. Б. Молдаванська.

Коректори Л. В. Славінська, Є. І. Кочубей.

БФ 03959. Здано до набору 27.II 1969 р. Підписано до друку 12.IV 1969 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆
Друк. фіз. арк. 10,0. Умовн. друк. арк. 14,0. Обл.-видавн. арк. 16,61. Тираж 11188. Зам. К-41.

Статті

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

(НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОЇ ОСВІТИ)

В. Ю. МАЛАНЧУК

В. І. ЛЕНІН І РОЗВ'ЯЗАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА УКРАЇНІ

Розробка наукової теорії національного питання належить геніальному мислителю і революціонеру, неперевершеному теоретику і практику комунізму — В. І. Леніну. «Ленінський геній дав теоретичне і практичне розв'язання національного питання»¹. Відзначаючи, що національне питання займає підпорядковане місце щодо питання про диктатуру пролетаріату, В. І. Ленін водночас застерігав від його ігнорування. Він неодноразово підкреслював, що справа соціалістичної революції, справа побудови соціалізму великою мірою залежить від правильного розв'язання проблеми національних відносин — однієї з найсуттєвіших сторін суспільного життя.

В. І. Ленін розробив послідовну революційну програму Комуністичної партії в національному питанні, якою передбачено визнання за всіма націями права на самовизначення аж до відокремлення й утворення самостійної держави, визнання рівноправності всіх націй і рас, інтернаціональний принцип організації робітників усіх націй, виховання усіх трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, непримиренного ставлення до проявів великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму. Благотворний вплив великого ленінського вчення, ленінської національної політики Комуністичної партії повною мірою відчув український народ, до якого з величезною увагою ставився Володимир Ілліч. Він старанно вивчав та аналізував соціально-економічний розвиток України, співвідношення класових сил, спрямовував революційну боротьбу пролетаріату та всіх трудящих, подавав повсякденну допомогу українським комуністам, виховував їх в дусі пролетарського інтернаціоналізму. Центральне місце у ленінських працях, присвячених Україні, посідає боротьба за згуртування пролетаріату і всіх трудящих України, незалежно від їх національної приналежності, зміцнення союзу з російським пролетаріатом,

¹ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, К., 1968, стор. 10.

трудящими всіх націй Росії з метою повалення влади капіталу і перемоги соціалізму, боротьба за національні права та піднесення визвольного руху українського народу, забезпечення в ньому керівної ролі пролетаріату й більшовицької партії. Обидва ці напрямки виступали в нерозривному взаємозв'язку.

Спираючись на величезний фактичний матеріал, Ленін показав, що швидке зростання капіталізму на Україні, поширення капіталістичних відносин на селі при одночасному збереженні напівколоніального становища України в складі однієї «з найбільш диких, середньовічних, ганебно-відсталих азіатських держав»², «тюрми народів» вели до небаченого загострення соціально-класових суперечностей та невпинного зростання українського національного руху, що його Володимир Ілліч називав рухом «багатомільйонного народу, який історично ще спав донині, до свободи і до рідної мови»³.

Вказуючи на його об'єктивно-прогресивний характер, В. І. Ленін виступав як захисник національних інтересів українського народу, нещадно викривав великодержавну, колоніальну політику царизму, шовінізм російських чорносотенних і буржуазних партій.

Не менш рішуче виступав Володимир Ілліч проти будь-якої недооцінки значення національного питання на Україні з боку революційних кіл, проти ігнорування ними українського національного руху. Ленінська критика люксембургіанства, теорії «економічного імперіалізму» Пятакова, особливо нігілістичної оцінки останнім національних відносин (як відомо, Ленін назвав ці погляди Пятакова карикатурою на марксизм) зробили неоціненну послугу більшовицькій партії, комуністам України зокрема. Зазначаючи, що обурення і недовіря націй неповноправних і залежних до націй великодержавних і гноблячих, «таких націй, як українська, до таких, як великоруська»⁴ нагромаджувалось віками, В. І. Ленін закликав уважно ставитись до їх національних вимог, враховувати їх особливу чутливість щодо цього.

Виняткову увагу приділяв В. І. Ленін національному рухові на Україні після Лютневої буржуазно-демократичної революції і в зв'язку з загальною стратегічною лінією партії, спрямованою на завершення соціалістичної революції. Ленін підкреслював, що національне питання посіло поряд з аграрним чільне місце в тогочасному суспільному житті. Українське питання він називав одним з «найбільших питань»⁵. Ленін викривав великодержавну шовіністичну політику Тимчасового уряду, буржуазних і дрібнобуржуазних партій щодо України. Він рішуче боровся за рівноправність народів, за їх право на самовизначення, в тому числі за право українського народу на державне відокремлення України. Ця ленінська позиція підтверджувала вже висловлену ним тезу: «Чи судилося, наприклад, Україні стати самостійною державою, це залежить від 1000 факторів, невідомих наперед. І, не намагаючись *«гадати»* марно, ми твердо стоїмо на тому, що безсумнівне: право України на таку державу. Ми поважаємо це право, ми не підтримуємо привілеїв великороса над українцями, ми *виходимо* маси в дусі визнання цього права, в дусі заперечення *державних привілеїв* якої б то не було нації»⁶.

Підкреслюючи значення національного питання в умовах Росії, зокрема на Україні, В. І. Ленін водночас не тільки не був схильний

² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 136.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 113.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 264.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 78.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 380.

до будь-якої його абсолютизації, але й, більше того, неодноразово підкреслював необхідність його марксистсько-ленінського трактування, підпорядкування головним завданням пролетаріату. Для більшовиків України, як і всієї Росії, першочергове значення мали ленінські вказівки про те, що «в питанні про самовизначення націй, як і в усякому іншому питанні, нас цікавить насамперед і найбільше самовизначення пролетаріату всередині націй»⁷.

В основі ленінської національної політики лежить принцип інтер-національного згуртування трудящих. Володимир Ілліч приділяв особливу увагу зміцненню революційного союзу російського та українського пролетаріату і всіх трудящих, неухильному дотриманню інтернаціонального принципу побудови партійних організацій на Україні. Це мало першочергове значення не тільки в боротьбі з соціальним гнітом, але й з національним, а отже, «великоруські й українські робітники повинні йти найтіснішим союзом, бо поодиначі нам, напевно, не справитись»⁸.

В. І. Ленін вчив, що інтернаціональна єдність робітничого класу важливіша за національну. Він викривав схильність української буржуазії до угод з противниками визвольних прагнень українського народу, її шалену ненависть до революційного руху. З особливою силою боровся великий вождь із спробами націоналістичних елементів розколоти революційну єдність пролетаріату України, поділити його за національною ознакою, гнівно виступав проти спекуляцій на «національних лозунгах», проти спроб протиставити їх загальнопролетарській справі.

В. І. Ленін чітко визначив завдання пролетаріату в ставленні до трудящих нації гноблячої і нації гнобленої. «Якщо український марксист,— зазначав він,— дасть себе захопити *цілком законною і природною* ненавистю до великоросів-гнобителів *настільки*, що він перенесе хоч би частинку цієї ненависті, хоч би тільки відчуження, на пролетарську культуру і пролетарську справу великоруських робітників, то цей марксист скотиться тим самим у болото буржуазного націоналізму. Цілком так само і великоруський марксист скотиться в болото націоналізму, не тільки буржуазного, але й чорносотенного, якщо він забуде хоч на хвилину вимогу повної рівноправності українців або їх *право* на утворення самостійної держави»⁹.

Великою школою для пролетаріату, більшовицьких організацій України була ленінська критика так званої теорії «культурно-національної автономії», яку він характеризував як найвитонченіший націоналізм. «Ні, тієї мерзоти, що в Австрії, у нас *не буде*»¹⁰,— рішуче заявив Ілліч, вказуючи на спроби перенести на загальноросійський ґрунт поділ робітничого руху за національною ознакою, що, зокрема, було здійснено у Галичині. В. І. Ленін завдав нищівного удару по цій теорії, яку, зокрема, підтримували українські соціал-демократи та бундівці; лише троцькістський блок на Віденській конференції 1912 р. висловився за підтримку реакційно-націоналістичного лозунгу «культурно-національної автономії»¹¹.

Зусиллями Леніна, більшовицької партії була забезпечена єдність і згуртованість пролетаріату Росії, в тому числі й України, що стало однією з найважливіших передумов соціалістичної революції. Послі-

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 393.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 267.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 16.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 59.

¹¹ Див. «Извещение о конференции организации РСДРП», Вена, 1912, стор. 21.

довна ленінська лінія забезпечила те, що Комуністична партія виступила в ході цієї революції «як єдина, централізована, бойова організація», яка спиралась «на весь пролетаріат, без різниці мови й національності»¹². Ленінська програма розв'язання національного питання, невтомна боротьба партії більшовиків за її перетворення в життя послужили міцним фундаментом революційного згуртування трудящих мас України, зміцнили їх союз з великим російським народом і трудящими інших націй країни, що стало запорукою їх майбутніх перемог на шляху соціалістичної революції та соціалістичного будівництва. Віщі ленінські слова «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹³, стали дороговказом на історичному шляху українського народу.

Великий Жовтень знаменував собою ліквідацію системи соціального і національного гноблення, встановлення нових, заснованих на принципах рівноправності, відносин між народами країни. В. І. Ленін твердо і визначено заявив: «Тепер ми, на розчищеному від історичного мотлоху шляху, будуватимемо міцну, світлу будову соціалістичного суспільства, створюється новий, небачений в історії, тип державної влади, волею революції покликаної очистити землю від всякої експлуатації, насильства і рабства»¹⁴. Устами свого вождя, рядом прийнятих після перемоги Жовтневої революції державних і партійних актів, Комуністична партія підтвердила свою непорушну вірність розроблений і проголошений раніш національний програмі, свою готовність перетворити її в життя.

Здійснювані в ході соціалістичної революції соціально-економічні перетворення, утвердження права націй на вільний розвиток і повне самовизначення створили міцну основу для розкріпачення трудящих мас раніше поневолених народів, забезпечили умови для їх всебічного розвитку та соціального прогресу. Саме це було головним, визначальним для українського народу з точки зору його національного визволення. Водночас повне розв'язання національного питання вимагало і тривалого часу, і підведення міцного соціалістичного фундаменту під національні відносини, і підвищення свідомості мас, і остаточного розгрому сил внутрішньої та зовнішньої контрреволюції.

В. І. Ленін, ЦК РКП(б) постійно звертали увагу на необхідність суворого врахування національного фактора в доведенні до кінця соціалістичної революції, подоланні опору скинутих експлуататорських класів. Володимир Ілліч підкреслював, що ігнорувати в умовах України значення національного питання — «значить робити глибоку й небезпечну помилку»¹⁵. Ця точка зору яскраво виявилась під час обговорення програми партії на VIII з'їзді РКП(б), де В. І. Ленін дав рішучу відсіч поглядам Пятакова і Бухаріна, які стояли на антимарксистських позиціях ігнорування національного питання, піддав гострій критиці ідею «всесвітнього раднаргоспу» та її авторів. «...В національному питанні,— підкреслював він,— не можна міркувати так, що потрібна що б то не стало господарська єдність. Звичайно, потрібна! Але ми повинні добиватися її пропагандою, агітацією, добровільним союзом». І далі зазначав, що жодним декретом не усунути нагромаджених капіталістичним минулим нашарувань, що «у цій справі ми повинні бути дуже обережні»¹⁶.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 289.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 429.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 243.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 166.

В. І. Ленін наполегливо домагався забезпечення повної рівноправності українського народу, зміцнення Української Радянської держави, посилення ролі КП(б)У в усіх питаннях життя українського народу. Причому це не був тактичний хід, як особливо настирливо твердять фальсифікатори історії українського народу — ця політика випливала з природи Радянської влади, суті диктатури пролетаріату, з глибокого розуміння Леніним і партією всієї складності національних відносин на Україні. О. І. Буценко писав з приводу зустрічі Леніна з групою делегатів I з'їзду КП(б)У: «Нас глибоко схвилювала любов Леніна до українського народу, його піклування про партію, покликану керувати боротьбою трудящих за перемогу соціалізму, про відновлення Радянської влади на Україні і української Радянської держави, про дружбу і взаємодопомогу українських і російських робітників. Поради Леніна стали теоретичною й практичною основою розв'язання питань будівництва і діяльності КП(б) України»¹⁷.

В. І. Ленін вимагав глибокої поваги до національних інтересів трудящих України, чуйного ставлення до їх культури, традицій, будівництва національної державності українського народу. Ленінська принципова лінія щодо цього яскраво відбилась у підготовленій ним і прийнятій Політбюро ЦК РКП(б) та затвердженій VIII Пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про Радянську владу на Україні». Неперехідне значення має ленінське застереження: «Оскільки на ґрунті багатовікового гноблення серед відсталі частини українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКП повинні ставитися до них з найбільшою обережністю, протиставлячи їм слово товариського роз'яснення тотожності інтересів трудящих мас України і Росії»¹⁸.

Особливу увагу В. І. Ленін звертав на необхідність суворого дотримання правил щодо вживання української мови в усіх радянських установах, перетворення її в «знаряддя комуністичної освіти трудящих мас»¹⁹.

Ленінська національна політика була одним із факторів, що вплинув на поляризацію сил всередині української нації, сприяв згуртуванню трудових верств народу навколо пролетаріату, навколо партії більшовиків. Вона прискорила перехід на позиції Радянської влади тих верств селянства та дрібнобуржуазних кіл, які досі коливались, привела до ізоляції буржуазних партій та угруповань, до повного банкрутства української націоналістичної контрреволюції й підриву позицій досить міцного українського куркульства. Ще раз дістало переконливе підтвердження ленінське положення, що у «всякому дійсно серйозному і глибокому політичному питанні групування йде по класах, а не по націях»²⁰.

Не менше значення мала висловлена Леніним і схвалена ЦК думка щодо лівих елементів дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Відзначаючи їх непослідовність, коливання, В. І. Ленін підкреслював, що правильна тактика комуністів повинна полягати у використанні цих коливань, поступок цим елементам, коли вони повертаються до пролетаріату, і боротьби проти тих, які повертаються до буржуазії. Ця ленінська тактика допомогла, як відомо, кращим елементам боротьбистів увійти до Комуністичної партії, що Ленін вважав перемогою, вартою «пари добрих битв»²¹.

Центральною ланкою ленінської національної політики партії в

¹⁷ Спогади про I з'їзд КП(б)У, К., 1958, стор. 41.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141.

¹⁹ Там же.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 19.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 426.

цей період була неустанна боротьба за залучення найширших трудящих мас і, перш за все, українського селянства, до боротьби за доведення до кінця завдань соціалістичної революції, зміцнення диктатури пролетаріату, союзу робітничого класу та селянства. Звичайно, було б невірним розглядати ленінські погляди щодо форм національної державності та взаємовідносин між націями як щось статичне і незмінне. Їх еволюція була пов'язана з особливостями й конкретними формами боротьби за перемогу соціалістичної революції та утворення диктатури пролетаріату, а також з новим змістом, що його розкрила в собі Радянська влада. «Нас анітрохи не може здивувати — і не повинна лякати,— зазначав Володимир Ілліч у 1919 р.,— навіть така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і на протязі, скажемо, кількох років випробують на практиці і злиття з РСФРР, і відділення від неї в окрему самостійну УСРР, і різні форми їх тісного союзу, і т. д., і т. п.»²².

Саме так було й у практиці становлення української Радянської державності та її відносин з РСФРР. Вже незабаром після I з'їзду Рад України, який проголосив встановлення федеративних відносин з РСФРР, німецька окупація призвела до вимушеного розриву союзу України з Росією. Наприкінці квітня 1919 р., коли воєнна обстановка на фронтах надто загострилась, В. І. Ленін висунув на обговорення у партії питання про те, чи не слід стати на шлях тимчасового злиття Радянської України з РСФРР, аби тільки забезпечити збереження завоювань соціалістичної революції. Відомо також, що В. І. Ленін і партія у той період, враховуючи, зокрема, значення національного питання на Україні, знайшли засоби забезпечити єдність усіх республік шляхом оформлення військового союзу між ними, що не потребував їх злиття.

Слід зазначити, що комуністи, пролетаріат, широкі верстви трудящих України з цілковитим розумінням ставились до такої ленінської політики. Про це особливо яскраво свідчить позиція, яку зайняли партійні організації України в зв'язку з німецькою інтервенцією в 1918 р. В той час, коли «ліві комуністи», ліві есери та інші галасували про «зраду революції», «зраду України», делегація трудящих України на IV Всеросійському з'їзді Рад, як пізніше згадував її представник В. П. Затонський, оголосила, «що ми цілком за те, щоб мир підписали, бо розуміємо неможливість збройного опору в даний час та потребу зберегти РСФРР як плацдарм для революції, бодай ціною тимчасового зречення від України»²³. Водночас українська делегація висловила «тверду впевненість у неминучому в майбутньому об'єднанні України та Росії. Це свідчить про розуміння комуністами України свого інтернаціонального обов'язку.

В. І. Ленін і партія вели наполегливу боротьбу за встановлення заснованих на принципах рівноправності союзу всіх радянських республік. Звертаючи увагу трудящих України на необхідність його як засобу захисту завоювань революції від зазіхань внутрішніх і зовнішніх ворогів, сприяння розвитку соціалістичного будівництва, В. І. Ленін писав, що без такого союзу «справа праці напевно загине на довгі роки в тому розумінні, що і Радянську Україну і Радянську Росію тоді *зможуть* задавити і задушити капіталісти»²⁴. Цей союз показав свою могутню силу, став одним з важливих факторів перемоги трудя-

²² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 243—244.

²³ «Літопис революції», 1929, № 5—6, стор. 128.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 267.

щих мас над об'єднаними силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

У період, коли громадянська війна закінчувалась, на перший план все більше висувались необхідність забезпечення найтіснішого співробітництва народів в економічній, політичній, дипломатичній, культурній та інших галузях, застосування найраціональніших форм національно-державного будівництва. Їх розв'язання полегшувалось тим, що Комуністична партія під керівництвом В. І. Леніна послідовно боролась за встановлення рівноправних взаємовідносин між народами країни. «Ми хочемо *добровільного* союзу націй,— вказував Ленін у листі до українських робітників і селян з приводу перемоги над Денікіним,— такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною,— такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком *добровільній згоді*»²⁵.

Новим важливим кроком на шляху створення такого союзу було прийняття на IV конференції КП(б)У в березні 1920 р. на основі тез ЦК РКП(б) постанови «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії», що стверджувала необхідність дотримання тісного державного союзу між Радянською Росією і Радянською Україною. У травні 1920 р. цей союз одностайно затвердив IV Всеукраїнський з'їзд Рад, а в грудні він був доповнений робітничо-селянським договором РСФРР і УСРР, якого від імені Російської Федерації підписав В. І. Ленін.

В. І. Ленін теоретично розробив і домогся практичного втілення в життя плану утворення єдиної багатонаціональної соціалістичної держави як *добровільного союзу рівноправних і суверенних націй*, в якій отримали дальший розвиток принципи пролетарського інтернаціоналізму. Важливе значення для вироблення основ відносин між націями мав лист В. І. Леніна членам Політбюро ЦК РКП(б) від 26 вересня 1922 р. «Про утворення СРСР», в якому він відкинув помилковий проєкт Й. В. Сталіна про «автономізацію» незалежних республік, тобто їх входження до РСФРР на правах автономії, і запропонував нову форму радянської федерації. «...Ми,— писав Володимир Ілліч,— визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію...»²⁶.

Схвалений Пленумом ЦК РКП(б) у жовтні 1922 р. ленінський план створення СРСР став основою діяльності партійних і радянських органів по керівництву об'єднавчим рухом. Його палко підтримали комуністи і трудящі України. VII Всеукраїнський з'їзд Рад, основні напрями роботи якого визначив у вітальній телеграмі В. І. Ленін, підкреслив своєчасність та повну доцільність об'єднання суверенних національних республік. Делегати України були активними учасниками I Всесоюзного з'їзду Рад. Виконуючи волю всього українського народу, вони одностайно голосували за єдину союзну державу — СРСР, утворення якої знаменувало собою тріумф ленінської національної політики Комуністичної партії, ідей пролетарського інтернаціоналізму, братерської дружби і єдності рівноправних та суверенних народів.

Утворення СРСР усі народи пов'язують з іменем великого Леніна. Саме піклування про інтереси народів, нетерпимість до щонайменших проявів шовінізму і націоналізму забезпечило йому всенародну любов,

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 264.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 660.

визначило те, як говорив М. І. Калінін, що «Ленін був людиною, якій вірили, яку слухали і яку вважали своїм вождем *всі національності*»²⁷.

В. І. Ленін, Комуністична партія, домагаючись встановлення політичної, правової рівності народів нашої країни, виходили з того, що поки залишається фактична нерівність націй, вона не вирішує національного питання. Перехідний період від капіталізму до соціалізму став періодом розв'язання національного питання в СРСР. Вказівки Леніна, його листи з питань національно-державного будівництва лягли в основу рішень X і XII з'їздів партії, в яких визначалися шляхи розв'язання національного питання в СРСР, містилась конкретна програма ліквідації фактичної нерівності відсталих у минулому народів, залучення їх до активного політичного життя, переходу до єдиного соціалістичного народного господарства, накреслювалися шляхи відродження і консолідації націй, розвитку їх культури, мови тощо. Ці ж питання зайняли важливе місце в роботах XV, XVI і XVII з'їздів партії, у партійних документах цього періоду.

Вирішальне значення для здійснення ленінської національної політики мало створення на національних окраїнах міцної індустріально-технічної бази розвитку промисловості. Це повною мірою стосувалось і України, де капіталізм залишив потворну структуру промисловості, а господарська розруха після імперіалістичної й громадянської воєн досягла небачених масштабів.

В результаті відбудови промислових районів, успішного здійснення завдань перших п'ятирічок Радянська Україна перетворилась на високорозвинуту індустріальну республіку. З братньою допомогою трудящих СРСР, російського робітничого класу, якому за загальним визнанням усіх народів Радянського Союзу належить провідна роль у здійсненні ленінської національної політики, на Україні було створено і оснащено передовою сучасною технікою металургійну, машинобудівну, тракторну, хімічну та інші галузі промисловості. В небачено короткий строк були побудовані такі промислові гіганти, як Запоріжсталь, Азовсталь, Харківський тракторний і Новокраматорський машинобудівний заводи, металургійні велетні у Кривому Розі та Дніпропетровську. Реконструйовано Донецький вугільний та Криворізький залізрудний басейни. 10 жовтня 1932 р. стала до ладу діючих Дніпровська гідроелектростанція, якій було присвоєно ім'я В. І. Леніна. Важка промисловість України напередодні Великої Вітчизняної війни давала продукції майже в 11 раз, а вся промисловість — в 7—8 раз більше, ніж у 1913 р.

Вже на кінець другої п'ятирічки в результаті колективізації повністю і безроздільно перемогли соціалістичні виробничі відносини на селі. Україна стала республікою високомеханізованого соціалістичного сільського господарства, однією з найбільших житниць Радянського Союзу.

Визначних успіхів досягла українська радянська культура, яка розвивалась у тісному єднанні з культурою російського та інших братніх народів. Україна перетворилась в республіку суцільної грамотності з широкою мережею вищих і середніх учбових закладів. Кількість студентів вузів в 1940/41 навчальному році досягла 127,5 тис., переважно українців²⁸. Виросла в провідний науковий центр країни Академія наук УРСР.

Дальшого розвитку набула українська радянська національна державність. Уже в 20-х роках було чимало зроблено для українізації радянського апарату. XIII з'їзд КП(б)У (1937 р.) відзначав, що

²⁷ II съезд Советов Союза ССР. Стенографический отчет, М., 1924, стор. 6.

²⁸ Вища школа Української РСР за 50 років, ч. I, К., 1967, стор. 273.

процес українізації міст, зростання робітничого класу і технічної інтелігенції є значним здобутком національної політики партії²⁹.

Відбувались суттєві зміни у законодавстві, вдосконаленні державного апарату та адміністративно-територіальної структури республіки. Партійні й державні органи Радянської України постійно дбали про забезпечення всебічного і вільного розвитку інших націй, що проживали на території республіки, виділивши 12 національних районів: 7 німецьких, 3 болгарські, 1 польський, 1 єврейський³⁰. У 1924 р. на основі пропозиції ЦК РКП(б) у складі УРСР було створено Молдавську автономну республіку. Це мало велике значення для консолідації молдавської соціалістичної нації, посилення революційної боротьби населення окупованої Румунією Бессарабії.

Важливою складовою частиною національної політики партії було постійне виховання партійних кадрів, трудящих мас у дусі радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму, дружби народів, непримиренності до будь-яких проявів буржуазної ідеології, зокрема — до буржуазного націоналізму. Історична наука піддала критиці так звану теорію «двокорінності», «багатокорінності» КП(б)У, що переслідувала мету виправдати ворожу діяльність українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій, теорію «додаткової схеми» української революції тощо. Рішучу відсіч отримали і прояви великодержавного шовінізму, ігнорування української радянської державності, недооцінка національних особливостей соціалістичного будівництва на Україні. Було розкритиковано і так звану теорію «двох культур», яка фактично вела до приниження української національної культури, зображувала її відсталою селянською, ігнорувала необхідність урахування побутових та інших особливостей українського народу.

Підсумовуючи цю роботу, XI з'їзд КП(б)У зазначив, що великі успіхи в справі національно-культурного будівництва на Україні досягнуті в результаті рішучої і послідовної боротьби на два фронти: проти місцевого українського націоналізму та великодержавного шовінізму. Партійні організації республіки боролись проти будь-яких ухилів у національному питанні. Проведена партією велетенська робота привела до зміни духовного життя українського народу, забезпечила ствердження у його свідомості комуністичної ідеології, ідеології дружби народів, соціалістичного інтернаціоналізму. Внаслідок перемоги соціалізму змінилась соціально-класова структура населення республіки, ліквідовані залишки експлуататорських класів. Збільшились два основних дружні класи суспільства — робітники і селяни, вже в 1939 р. робітники і службовці становили 52,1%, а колгоспники і члени їх сімей — 46,4% населення.

На основі утвердження соціалістичних виробничих відносин, соціалістичного способу виробництва, змін соціально-класової структури суспільства сформувалася українська соціалістична нація, яка увібрала в себе все передове, що було створене трудящими масами, їх вільною боротьбою, демократичною, класовою і передовою ідеологією, і надала цьому кращому й прогресивному дальшого розвитку на основі якісно нових соціалістичних рис.

Процес становлення української, як і більшості інших націй країни, завершився, приблизно, в середині 30-х років. Це знайшло свій відбиток у прийнятій новій Конституції СРСР, в Конституціях союзних республік, у тому числі й УРСР.

²⁹ КП України в резолюціях... стор. 586.

³⁰ История национально-государственного строительства в СССР (1917—1936), М., 1968, стор. 419.

Проте для українського народу процес його повної консолідації в соціалістичну націю не міг вважатися повністю завершеним поки населення західноукраїнських земель було відірване від своєї вітчизни — Радянської України. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі стало одним з першочергових історичних завдань українського народу. Радянська Україна, весь СРСР невтомно боролись за усунення цієї історичної несправедливості. Комуністична партія Західної України (КПЗУ), Комуністична партія Закарпатської України та комуністична організація Буковини, які входили до складу КПП, КПЧ та КПР, очолювали революційно-визвольний рух, спрямований на повалення експлуататорського ладу, на возз'єднання з Радянською Україною. ЦК КПЗУ у своєму маніфесті «За волю, за щасливе майбутнє українського народу» в листопаді 1936 р. закликав трудящі маси до «державного об'єднання українського народу», до «спільної боротьби на шляху, який показали нам наші радянські брати»³¹.

Зростання могутності Радянського Союзу, з одного боку, і посилення революційно-визвольної боротьби західноукраїнських трудящих мас, з іншого, привели до завершення процесу возз'єднання. У передвоєнні роки до складу УРСР увійшла Західна Україна і Північна Буковина, після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни — Закарпатська Україна. Як зазначається в тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великого Жовтня, возз'єднання українського народу, як і білоруського та молдавського, було важливою віхою в розв'язанні національного питання.

Комуністична партія провела велику організаторську і політико-виховну роботу в цих областях, враховувала конкретно-історичні умови їх розвитку, домагалась творчого втілення національної політики, звертала особливу увагу на інтернаціональне виховання мас, формування кадрів з місцевого населення, подолання опору експлуататорських класів та українських буржуазних націоналістів. Високі темпи розвитку економіки забезпечили перетворення колишніх суто аграрних районів у індустріально-аграрні, з високорозвинутою промисловістю, сільським господарством, широкою мережею культурно-освітніх закладів. Територіальна державна єдність українського народу перетворилась в органічну єдність української соціалістичної нації, термін «західні області» України поступово втратив своє попереднє значення і набув чисто географічного характеру.

Поряд з всебічним розвитком української соціалістичної нації, піднесенням її економіки і культури, зміцненням національної державності відбувалося зближення українського народу з іншими соціалістичними націями і народами країни, що впливало з їх соціально-економічної природи, політичного ладу, властивої їм інтернаціоналістської ідеології. Процес формування і розвитку української соціалістичної нації з цієї точки зору мав подвійний характер: з одного боку, республіка була об'єктом постійної уваги партії і держави, які докладали великих зусиль для забезпечення всебічного розвитку її економіки і культури; з іншого боку, Україна, її промислові центри, зокрема, брали діяльну участь в зміцненні могутності всієї країни, допомогли народам інших національних окраїн, насамперед тих, що перебували на нижчій стадії економічного розвитку, або ж повинні були минути капіталістичну стадію розвитку і безпосередньо перейти до соціалізму.

В процесі будівництва соціалізму однією з рушійних сил розвит-

³¹ З історії революційного руху у Львові, Львів, 1957, стор. 630—631.

ку нашого суспільства стали ленінська дружба народів, всебічне співробітництво, товариська взаємодопомога. Міць цієї дружби закладено в соціалістичному ладі. Внутрішні її сили повністю розкрились у роки Великої Вітчизняної війни, коли український народ, як і всі інші народи Радянського Союзу, ще тісніше згуртувався навколо Комуністичної партії, проявив мужність, стійкість і безмежну відданість соціалізму, багатонаціональній Радянській державі. В цій війні з особливою силою виявились безмежний радянський патріотизм, непорушне братерство наших соціалістичних народів.

Близько 4,5 млн. синів і дочок України воювали на фронтах Вітчизняної війни. Майже 2,5 млн. воїнів-українців нагороджені орденами та медалями, понад 2 тис. удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Славною сторінкою увійшов в історію Великої Вітчизняної війни антифашистський, партизанський і підпільний рух на Україні, що перетворився у всенародну війну проти німецько-фашистських загарбників. Небачений героїзм виявили трудівники радянського тилу, в тому числі українці.

Всеперемагаючу силу великої дружби радянських народів повністю відчув український народ і в післявоєнний період, коли потрібно було відбудувати зруйновані німецько-фашистськими загарбниками народне господарство, заклади науки і культури. Величезний трудовий ентузіазм трудящих Радянської України, широка братерська підтримка всіх республік, керівна і спрямовуюча діяльність Комуністичної партії зробили те, що республіка не тільки відродила зруйноване війною, а й стала на шлях нового, ще бурхливішого розвитку.

Українська РСР внесла величезний вклад у повну, остаточну перемогу соціалізму в СРСР.

Дальший розвиток української соціалістичної нації нерозривно пов'язаний з розв'язанням завдань комуністичного будівництва в нашій країні. Продовжується розпочатий процес розвитку і розквіту соціалістичних націй і їх зближення. В ході розгорнутого будівництва комунізму відбувається дальший неухильний могутній розвиток економіки всіх соціалістичних націй, здійснюється діалектичний процес: з одного боку, всередині кожної нації бурхливо розвиваються економічні сили, посилюється науково-технічний прогрес, вдосконалюються виробничі відносини на основі зближення двох форм соціалістичної власності, долаються істотні відмінності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею; з другого боку, ці об'єктивні процеси поглиблюють і поширюють економічну спільність соціалістичних націй.

Дальший всебічний розвиток національної економіки, економічна консолідація повною мірою властиві українській соціалістичній нації. Ще К. Маркс говорив, що «взаємовідносини між різними націями залежать від того, наскільки кожна з них розвинула свої продуктивні сили, поділ праці і внутрішні стосунки»³².

Зарубіжні фальсифікатори і тепер чимало пишуть про якесь економічне «відставання» України, про «нерозвинутість» її народногосподарської структури. Однак, за останні 10 років обсяг виробництва промислової продукції в республіці щорічно зростає у середньому на 9,3%, значно скоріше, ніж у таких розвинутих капіталістичних країнах, як Сполучені Штати Америки, Англія, Франція, Західна Німеччина. Тільки за один тиждень на Україні виробляється стільки ж промислової продукції, скільки її було випущено за весь 1913 рік, а рівень довоєнного 1940 року перевищений у 7 разів.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 19.

Провідні галузі визначають спеціалізацію даного національного району в масштабі всієї країни. Українська РСР — величезний економічний комплекс, у якому провідне місце належить металургії, вугільній промисловості, машинобудуванню, хімічній промисловості, а в сільському господарстві — виробництву зернових культур. По багатьох важливих видах продукції Україна веде перед у народному господарстві країни. На її долю припадає понад половина загальносоюзного видобутку залізної руди і виробництва коксу, майже половина чавуну, понад 40% сталі, прокату, третина всього видобутку вугілля. На економіко-географічній карті республіки з'явилися нові вугільні басейни — Західний Донбас і Львівсько-Волинський, відкриті родовища високоякісних залізних руд у Кременчуці і Білозерську, руда в Приазов'ї. Західні області України стали новим районом видобутку нафти і газу. Республіка дає 30% союзного видобутку природного газу.

Широкі перспективи для всебічного розвитку економіки Радянська Україна має в новій п'ятирічці. Обсяг промислового виробництва за п'ятирічку зросте більш ніж у 1,5 раза, завдяки чому тільки Україна випускатиме промислової продукції, приблизно, вдвоє більше, ніж у 1940 р. вся країна. Середньорічна валова продукція сільського господарства республіки збільшиться порівняно з попередньою п'ятирічкою на 20%.

Слід зазначити, що вже тепер економічна спільність тієї чи іншої нації Радянського Союзу набуває нового змісту, виступає як складова частина економічної спільності всіх націй і народностей країни. Її розвиток визначається закономірностями розвитку економіки країни в цілому. Ця загальна національна економічна спільність в процесі будівництва комунізму все більше цементується, набуває визначального характеру в розвитку народного господарства республіки, тому що матеріально-технічна база комунізму складається не з простої суми господарств національних республік, а з їх єдності і неподільності. Це водночас веде до зміцнення загальнодержавного планового начала в розвитку економіки. Єдиний народногосподарський план дає можливість максимально враховувати запити республіки і реалізовувати їх на основі правильного розміщення економічних сил.

Економічна політика партії в національному питанні полягає в домаганні гармонійного поєднання національних економічних комплексів республік з економічною спільністю усього радянського народу. В реалізації цієї політики першорядне значення має здійснювана нині в країні економічна реформа, основним змістом якої є зміцнення загальнодержавного планування при одночасній активізації місцевого господарства. Українська РСР дедалі поширює економічне співробітництво з іншими народами, насамперед з РРФСР. Особливо тісні зв'язки і співробітництво встановились у трудящих України з їхніми сусідами — трудівниками Російської Федерації, Білорусії і Молдавії. Постійні зв'язки встановила Україна також з республіками Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії, Казахстану.

Взаємозближення націй і їх широке економічне співробітництво відбиваються на етнічному складі населення республік. На Україні проживають представники 120 національностей, за її межами — 5,1 млн. українців. Україна, як багатонаціональна республіка, демонструє повну рівноправність громадян різних національностей, їх дружбу, єдність, братерське співробітництво в усіх сферах суспільного і громадського життя.

Визначних успіхів досягла соціалістична за змістом, національна за формою українська культура, що спирається на кращі національні

традиції, глибоко відображує життя народу, розвивається в творчому взаємозв'язку з культурами братніх народів багатонаціональної Батьківщини. В українській соціалістичній культурі, як і в культурах інших народів СРСР, інтернаціональне не протиставляється національному. Їх діалектичне поєднання збагачує і форми і зміст культури, сприяє її зближенню з культурами інших народів. Бурхливого розквіту досягла українська мова, якою розмовляють 93% українців і 73% всього населення республіки. В республіці, як і в країні загалом, забезпечено дотримання ленінської вимоги про те, що демократична держава «безумовно повинна визнати *повну свободу* різних мов і відкинути *всякі* привілеї однієї з мов»³³.

Розвиток соціалістичної демократії сприяє зміцненню національної державності, зростанню політичної активності трудящих різних націй. У державних органах — від місцевих Рад до Верховної Ради СРСР, багаточисленних громадських організаціях працюють представники всіх народів Радянського Союзу, спільно вирішуючи найрізноманітніші питання суспільного життя.

Одним з найважливіших наслідків перетворення в життя початого Жовтнем процесу соціалістичного розвитку націй є нова, небачена досі історична спільність людей різних націй — радянський народ, що склалась в умовах соціалізму. Перемога Жовтневої революції, встановлення Радянської влади, проголошення рівноправності народів нашої країни поклали початок процесу складання цієї спільності, що набула широкого розвитку в роки завершення соціалістичного будівництва й переходу до побудови комунізму.

Загальна економічна база — соціалістичне господарство, загальна соціально-класова структура, братерська співдружність, рівноправність націй і народів, спільність політичного ладу й соціалістичної ідеології, загальні риси духовного обличчя становлять основу цієї нової історичної спільності. Радянський народ — це гармонійне поєднання більш як 130 націй і народностей та 70 етнічних груп у єдиному інтернаціональному цілому. Суть цієї нової, досі невідомої в історії людства інтернаціональної спільності полягає в тому, що вона, являючи собою результат зближення націй, відіграє роль перехідної форми від нації до безнаціональних форм спільності людей.

Характерними рисами трудівників єдиного і водночас багатонаціонального соціалістичного суспільства є єдність цілей, марксистсько-ленінська ідеологія, відданість справі комунізму, інтернаціоналізм і радянський патріотизм, повага національної гордості, дружба і братерство. Виникнення подібної форми людського співжиття передбачав ще В. І. Ленін, зазначаючи, що «законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всякої* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності...»³⁴.

Торжество марксистсько-ленінської ідеології в Радянському Союзі створило єдину основу непорушної єдності соціалістичних націй. Як зазначено в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «утвердження нерушимого братерства народів СРСР, розквіт економіки і культури соціалістичних республік нашої Батьківщини, їх міцна єдність переконливо підтверджують правоту ленінського вчення і політики партії в розв'язанні національного питання, торжество ідей пролетарського інтернаціоналізму»³⁵.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 200.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 21.

³⁵ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, стор. 10.

РОЗВИТОК В. І. ЛЕНІНИМ ВЧЕННЯ ПРО ПАРТІЮ
В ПРАЦЯХ ПІСЛЯЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ

Життя і діяльність В. І. Леніна невіддільні від створеної ним Комуністичної партії, від тих всесвітньо-історичних перетворень, які здійснив радянський народ під її випробуваним керівництвом. «Ленін,— сказано у постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— увійшов в історію як найвидатніший вождь пролетарської революції, як творець і керівник більшовицької партії — авангарду робітничого класу, партії нового типу, партії соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, партії будівництва соціалізму і комунізму, найвищої форми суспільно-політичної організації»¹.

Вже у працях «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Завдання російських соціал-демократів» та інших, написаних в 90-х роках XIX ст., В. І. Ленін науково обгрунтував необхідність створення в Росії революційної марксистської партії. Найважливіші принципи її діяльності сформульовані ним у статті «З чого почати?» (травень 1901 р.), працях «Що робити?» (березень 1902 р.) і «Крок вперед, два кроки назад» (травень 1904 р.). Вихідним положенням цих ленінських творів є ідея про партію як революціонізуючу, керівну і організуючу силу робітничого класу. Принципам її побудови, її ролі в революційній боротьбі трудящих, в будівництві нового, комуністичного суспільства та іншим питанням партійного життя присвячено чимало праць, написаних Іллічем у післяжовтневий період. Це — «Чергові завдання Радянської влади», «Дитяча хвороба «лівизни» у комунізмі», доповіді й виступи на VIII і X з'їздах РКП(б), на II і III конгресах Комінтерну, останні статті, промови і листи. Важливі проблеми діяльності партії розкриті у матеріалах вперше опублікованих у Повному зібранні творів В. І. Леніна: в «Промові про чергові завдання партійного будівництва на IX Всеросійській конференції РКП(б)», проекті резолюції з цього питання (т. 41), виступі на засіданні фракції РКП(б) VIII з'їзду Рад, промові на зборах партійного активу Москви 24 лютого 1921 р. (т. 42), «Конспекті виступу на зборах прихильників «платформи десяти» під час X з'їзду партії (т. 43), «Зауваження на проект резолюції XI конференції РКП(б) про чистку партії» (т. 44) та ін.

У цих працях Володимир Ілліч науково обгрунтував необхідність керівної ролі Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату, розкрив закономірності її розвитку в соціалістичному суспільстві, визначив основні принципи внутріпартійного життя, форми і методи організаторської та ідейно-політичної роботи в період будівництва соціалізму і комунізму. У даній статті розглядаються лише деякі з вказаних проблем.

Необхідність дальшого розвитку вчення про партію зумовлювалась тим всесвітньо-історичним фактом, що після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Комуністична партія стала правлячою.

¹ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС, К., 1968, стор. 5.

У перший же день перемоги Жовтневого збройного повстання у Петрограді В. І. Ленін заявив: «В Росії ми зараз повинні зайнятися побудовою пролетарської соціалістичної держави»². Через кілька місяців він писав у статті «Чергові завдання Радянської влади», що в першу чергу надзвичайно важливо «організувати *управління Росією*»³ і що «завдання партії комуністів (більшовиків), яка є свідомим виразником прагнення експлуатованих до визволення,— усвідомити цей перелом, зрозуміти його необхідність, стати на чолі маси..., повести її по вірному шляху...»⁴.

Дальший розвиток вчення про партію був пов'язаний і з тим, що після встановлення диктатури пролетаріату в нашій країні різного роду опозиційні, антиленінські угруповання заперечували керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві, намагались ліквідувати її як політичного керівника трудящих. Носіями цих поглядів виступали насамперед троцькісти, які вимагали свободи фракцій і угруповань та перетворення партії в дискусійний клуб. Анархо-синдикалісти, з свого боку, вважали, що вона не повинна займатися питаннями управління народним господарством та іншими державними справами, а покликана відати тільки освітньою роботою.

Проблему керівної ролі Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату Володимир Ілліч вважав корінним питанням існування і розвитку соціалістичного суспільства й самої партії. В книзі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» він писав, що «диктатура пролетаріату є запекла боротьба, кривава і безкровна, насильствена і мирна, воєнна і господарська, педагогічна і адміністраторська, проти сил і традицій старого суспільства... Без партії, залізної і загартованої в боротьбі, без партії, що користується довір'ям всього чесного в даному класі, без партії, що вміє стежити за настроєм маси і впливати на нього, вести успішно таку боротьбу неможливо»⁵.

Він вказав на значення Комуністичної партії в перехідний від капіталізму до соціалізму період. Великий вождь писав: «...Тільки політична партія робітничого класу, тобто комуністична партія, може об'єднати, виховати, організувати такий авангард пролетаріату і всієї трудящої маси, який один може протистояти неминучим дрібнобуржуазним хитанням цієї маси, неминучим традиціям і рецидивам професіоналістської вузькості або професіоналістських передсудів серед пролетаріату і керувати всією об'єднаною діяльністю всього пролетаріату, тобто керувати ним політично, а через нього керувати всіма трудящими масами. Без цього диктатура пролетаріату не здійсненна»⁶.

Провідна і спрямовуюча роль Комуністичної партії в розвитку радянського суспільства проявляється насамперед у політичному керівництві країною. На гранітній основі марксизму-ленінізму вона виробляє правильну, науково обгрунтовану політику, стратегію і тактику своєї діяльності. Обгрунтовуючи це положення, В. І. Ленін надавав великого значення правильному розумінню самої суті керівного становища партії в країні, підкреслював, що керівництво її є не адміністративного, а найвищого — політичного типу. Як керівна і організуюча сила суспільства вона покликана політично спрямовувати діяльність державних і громадських організацій трудящих (Рад, профспілок, кооперативів, комсомолу та ін.), що їх Володимир Ілліч називав «приводними пасами», «зубчатими колесами» механізму соціалістичної держави.

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 205.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 210.

⁴ Там же, стор. 235.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 26.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 215.

Партія повинна будувати кожний крок своєї політики на висновках економічних законів і врахування конкретних можливостей господарського будівництва. В. І. Ленін водночас підкреслював, що не можна відривати політику від економіки або протиставляти їх одне одному, а необхідно правильно поєднувати політичні й господарські завдання. На всіх етапах соціалістичного будівництва Комуністична партія дотримувалась цього найважливішого принципу керівництва політичним, економічним і культурним життям країни.

І нині, в умовах розгорнутого будівництва комунізму, КПРС вміло керується ленінським положенням про необхідність забезпечення діалектичного взаємозв'язку політики і економіки.

Зростання ролі і значення Комуністичної партії в житті соціалістичного суспільства — одна з найважливіших закономірностей її розвитку. В сучасний період це зумовлено зростанням масштабів і складністю завдань комуністичного будівництва, піднесенням творчої активності мас, залученням нових мільйонів трудящих до управління державними справами і виробництвом, дальшим розквітом соціалістичної демократії, підвищенням ролі громадських організацій, зростаючим значенням теорії наукового комунізму, її творчого розвитку і пропаганди, необхідністю посилення комуністичного виховання трудящих.

У рішеннях XXIII з'їзду КПРС підкреслюється, що партія, яка озброєна марксистсько-ленінською теорією, виражає волю робітничого класу і всіх трудящих, — це вирішальна сила в боротьбі за соціалізм і комунізм. Це також найвірніший гарант того, що в розвитку соціалістичного суспільства будуть найбільш повно враховуватись і гармонійно поєднуватись інтереси всіх трудящих класів і соціальних верств, які його утворюють.

Обґрунтовуючи важливість неухильного зростання керівної ролі партії в соціалістичному суспільстві, В. І. Ленін водночас вказував, що вона зможе виконати своє призначення політичного вождя і організатора мас при умові збереження єдності і зміцнення своїх рядів. У праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» він писав: «Хто хоч трохи ослабляє залізну дисципліну партії пролетаріату (особливо під час його диктатури), той фактично допомагає буржуазії проти пролетаріату»⁷.

В обставинці широкої дискусії з питань профспілок, розв'язаної троцькістами та іншими опозиційними елементами, відкриваючи X з'їзд партії, В. І. Ленін говорив: «Ви, товариші, не можете не знати, що всі наші вороги, — а ім'я їм легіон, — в усіх своїх численних закордонних органах повторюють і розвивають ту саму стоусту і тисячоусту поголоску, яку наші буржуазні і дрібнобуржуазні вороги поширюють тут, всередині Радянської республіки, а саме: якщо дискусія — значить спори, якщо спори — значить чвари, якщо чвари — значить комуністи ослабли: натискай, лови момент, використовуй їх ослаблення!»⁸. За пропозицією В. І. Леніна X з'їзд РКП(б) прийняв спеціальну резолюцію «Про єдність партії», де рішуче засуджувалась наявність фракційних груп у ній і заборонялась їх поява в майбутньому.

Ведучи боротьбу проти буржуазної ідеології, антикомуністичної пропаганди, необхідно також, підкреслював Ілліч, давати рішучу ідейну відсіч і ревізіоністським вигадкам як «лівого», так і правого толку. При цьому він дав вичерпну характеристику дрібнобуржуазним хитанням. «Дрібнобуржуазний реформізм, тобто прикрите добренськими

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 26.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 140—141.

демократичними і «соціал»-демократичними фразами і безсилим по-
бажаннями лакейство перед буржуазією і дрібнобуржуазний револю-
ціонаризм, грізний, надутий, чванливий на словах, пустишка роздроб-
леності, розпорошеності, безголовості на ділі — такі два «потoki» цих
хитань»⁹.

Характерною рисою сьогоднішнього ревізіонізму є те, що «ліві»
і праві змикаються в боротьбі проти наукового комунізму. Розколь-
ницьку групу Мао Цзе-дуна і правих ревізіоністів об'єднує прагнення
підмінити ленінізм — це єдине інтернаціональне вчення — так званими
«національними варіантами», «моделями», що насправді означають
відхід від пролетарського інтернаціоналізму і поворот у бік буржуаз-
ного націоналізму.

В. І. Ленін вчив, що успіх повсякденної діяльності Комуністичної
партії визначається не лише правильністю її політики, єдністю її ря-
дів, а й цілеспрямованістю і стилем організаторської роботи. Він вка-
зував, що «відділяти організаційні питання від політики не можна»¹⁰.
«Головним і черговим, — писав Володимир Ілліч у первісному варіанті
начерку статті «Чергові завдання Радянської влади», — є тепер лозунг
саме практичності і саме діловитості»¹¹, які необхідні для виконання
наших завдань, щоб вони не залишалися утопією або невинним поба-
жанням, а перетворилися б у реальність.

У тісному зв'язку з цими питаннями В. І. Ленін далі розвивав
марксистські положення про організаційні принципи Комуністичної
партії. Він науково обґрунтував висновок про те, що основним у пар-
тійному будівництві є принцип демократичного централізму, який озна-
чає виборність, змінюваність керівних партійних органів знизу довер-
ху, періодичну звітність їх перед своїми партійними організаціями і
перед вищими інстанціями, сувору партійну дисципліну і підкорення
меншості більшості, безумовну обов'язковість рішень вищих органів
для нижчих.

Головне значення принципу демократичного централізму Володи-
мир Ілліч бачив у тому, що він сприяє найбільш повному й ефектив-
ному виявленню революційної енергії широких мас трудящих і їх полі-
тичного авангарду — партії робітничого класу, вносить в дії партії і
керованого нею народу високу організованість. Саме цей принцип,
вказував Ленін, дозволяє партії «*організаторську* роль пролетаріату
(а це його *головна* роль) проводити правильно, успішно, пере-
можно»¹².

Неодноразово підкреслюючи важливість дотримання централізму,
Володимир Ілліч у цій справі велику роль відводив найвищим органам
партії — з'їздам, Центральному Комітету. Як згадує Н. К. Крупська,
він «вважав, що партійний з'їзд — це найвища інстанція, на з'їзді по-
винно бути відкинута все особисте, ніщо не повинно бути затушовано,
все сказано відкрито. До партійних з'їздів Ілліч завжди особливо ста-
ранно готувався, особливо дбайливо продумував до них свої про-
мови»¹³.

В період між з'їздами вищим органом партії є її Центральний
Комітет і Володимир Ілліч робив все для того, щоб зміцнити ЦК, під-
нести його керівну роль. Винятково важливого значення він надавав
відкритому, сміливому і діловому обговоренню Центральним Коміте-

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 1.

¹⁰ Там же, стор. 273.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 184.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 26.

¹³ Воспоминания о Ленине, М., 1957, стор. 72.

том питань, висунутих життям. Без цього В. І. Ленін не вирішував жодного серйозного питання внутрішньої та зовнішньої політики Комуністичної партії та Радянської держави. ЦК КПРС у своїй діяльності неухильно дотримується ленінських принципів партійного життя і керівництва. В останні роки, особливо після жовтневого Пленуму ЦК КПРС (1964 р.), його робота пройнята духом творчих шукань, науковим підходом до розгляду всіх життєво важливих проблем внутрішньої та зовнішньої політики.

В. І. Ленін в той же час вказував на необхідність неухильного розгортання внутріпартійної демократії, ініціативи і самодіяльності членів партії. Він вважав, що в Комуністичній партії централізм керівництва і розвиток внутріпартійної демократії не протистоять і не можуть бути протиставлені, а навпаки тісно пов'язані між собою. Вони органічно доповнюють одне одного, зливаючись в єдиному організаційному принципі.

Характеризуючи цю взаємозалежність, Володимир Ілліч вказував, що правильно здійснюваний централізм сприяє піднесенню активності і самодіяльності партійних мас і партійних організацій, передбачає їх самостійність, автономність у вирішенні своїх місцевих питань в рамках загальної політики партії. При цьому він неодноразово підкреслював, що такий централізм не має нічого спільного з централізмом бюрократичним, глибоко чужим духу марксистської партії.

Відповідно до вимог демократичного централізму, В. І. Ленін розробляв питання про найбільш раціональну організаційну структуру Комуністичної партії, форми і методи її зв'язку з масами. Ще у до-революційний час Володимир Ілліч обґрунтував необхідність поєднання виробничого і територіального принципів побудови партії. Після перемоги Жовтня він визнав за доцільне зберегти територіально-виробничий принцип. Але при його втіленні у життя виникли певні труднощі. Оскільки в результаті перемоги соціалістичної революції на території Росії були створені національні радянські республіки, цим намагалися скористатися націоналістичні елементи. Вони пропагували ідею про побудову комуністичних організацій за національною ознакою, виступали проти існування єдиної, централізованої Комуністичної партії, добивалися створення федерації партій національних республік.

В. І. Ленін рішуче виступив проти такого роду тенденцій. Він визнав за необхідне ще раз підкреслити, що Комуністична партія зможе успішно виконати свою історичну місію лише у тому разі, якщо вона являтиме собою бойову, централізовану організацію і здійснюватиме тверду дисципліну в своїх рядах. З ініціативи Володимира Ілліча в резолюції VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919 р.) було записано, що визнання федерації як найбільш доцільної форми будівництва багатонаціональної Радянської держави «зовсім не значить, що РКП повинна, в свою чергу, зорганізуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій..., необхідне існування *єдиної* централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує всією роботою партії в усіх частинах РСФРР. Всі рішення РКП і її керівних установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу»¹⁴. Саме на таких принципах і створювались комуністичні організації в національних радянських республіках. На цих основах побудована і Комуністична партія України. Перший з'їзд КП(б)У

¹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., стор. 414.

(липень 1918 р.) вирішив «об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України з своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП»¹⁵.

В. І. Ленін сприяв не лише організаційному зміцненню і згуртуванню більшовицьких організацій України, а й визначав конкретні завдання їх діяльності. Він звернув увагу комуністів України на необхідність посилити боротьбу з меншовиками, есерами, анархістами та дрібнобуржуазними партіями, зокрема боротьбистами і бундівцями, добиватись відриву від цих партій обманутих трудових елементів. КП України успішно справилась з цим завданням. Підбиваючи підсумки діяльності, що привела до поразки боротьбизму, В. І. Ленін на X з'їзді РКП(б) відзначав, що ця перемога варта пари добрих битв. Вона забезпечила зміцнення керівної ролі Комуністичної партії в країні. За п'ятдесят років свого існування КП України практично довела, що вона є одним з бойових загонів КПРС, визнаним і випробуваним авангардом, провідною силою українського народу в боротьбі за соціалізм і комунізм.

У відповідності з принципами демократичного централізму і територіально-виробничим принципом побудови партії В. І. Ленін розробив також питання про місце і роль первинних партійних організацій у діяльності КПРС. «Ці осередки,— писав він,— тісно зв'язані між собою і з центром партії, обмінюючись своїм досвідом, здійснюючи роботу агітації, пропаганди, організації, пристосовуючись до всіх чисто галузей громадського життя, до всіх чисто різновидностей і підрозділів трудящої маси, повинні систематично виховувати такою різносторонньою роботою і самих себе, і партію, і клас, і маси»¹⁶.

Великого значення надавав В. І. Ленін сільським організаціям. Він неодноразово рекомендував створювати на селі хоч би невеликі комуністичні осередки¹⁷.

Нині у складі КПРС понад 370 тис. первинних парторганізацій, побудованих за виробничим принципом, проводять свою роботу в гущі мас, згуртовують їх навколо Комуністичної партії, організовують трудящих на здійснення її політики, на боротьбу за виконання рішень XXIII з'їзду КПРС, за побудову комунізму. У зв'язку з розширенням прав і наданням більшої самостійності промисловим підприємствам, первинні партійні осередки покликані більше займатися питаннями виробництва. В цих умовах особливо розширюється значення права контролю за діяльністю адміністрації.

В. І. Ленін вказував, що успіх діяльності первинних парторганізацій, як і партії в цілому, залежить від роботи кожного комуніста. Члени партії,— говорив Володимир Ілліч,— не користуються ніякими перевагами перед безпартійними, вони мають лише більш високі і відповідальні обов'язки. І перш за все комуніст є безпосереднім організатором трудящих на виконання політики партії, завдань комуністичного будівництва. Вже у перші місяці після перемоги Радянської влади В. І. Ленін закликав комуністів на чолі трудящих активно включатись у побудову нового суспільства: «...Одягнувшись у робочу одягу, не боячись забруднити її в усяких допоміжних матеріалах, строго ви-

¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, 1918—1956, К., 1958, стор. 19.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 162.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 94, 116; т. 31, стор. 136.

конуючи розпорядження керуючих практичною роботою осіб,— треба цю споруду будувати, будувати і будувати»¹⁸.

Особливо великі вимоги ставив В. І. Ленін перед комуністами, які займають адміністративні посади, він закликав їх рахуватися з тим, що наука вже виробила, навчатися працювати систематично, використовуючи свій же досвід, свою ж практику¹⁹.

Тепер, коли в нашій країні будується комунізм, партія вимагає від кожного члена і кандидата в члени КПРС повсякденної наполегливої, самовідданої праці в ім'я торжества світлого майбутнього. Статут партії зобов'язує їх бути прикладом комуністичного ставлення до праці, підвищувати її продуктивність, виступати застрільниками усього нового, підтримувати і поширювати передовий досвід. Ставлення до праці найбільш повно і всебічно визначає нині політичну зрілість комуніста, його відданість великій справі марксизму-ленінізму.

В. І. Ленін вважав, що кожен комуніст покликаний вести активну політичну роботу в масах, бути пропагандистом, агітатором. При цьому він підкреслював, що в умовах Радянської влади «кожному комітетові партії на кожного пропагандиста, на якого дивилися раніше як на людину певного гуртка, певної організації, тепер доводиться дивитися по-новому. Кожний належить до партії, яка управляє, яка керує всією державою, всесвітньою боротьбою Радянської Росії проти буржуазного ладу. Він є представником класу, що бореться, і партії, яка панує і повинна панувати над величезним державним апаратом»²⁰. Ці ленінські настанови набувають особливого значення в сучасних умовах, коли загострилась ідеологічна боротьба між соціалізмом і капіталізмом. Обов'язок комуніста, яку б посаду він не займав, неухильно захищати, відстоювати марксистсько-ленінське вчення, вести непримиренну боротьбу проти всіх і всяких проявів буржуазної ідеології. «Повсякденна пропаганда і агітація,— писав Володимир Ілліч,— повинні мати дійсно комуністичний характер. Всі органи преси, що перебувають в руках партії, повинні редагуватися надійними комуністами, які довели свою відданість справі пролетарської революції»²¹.

В. І. Ленін вказував, що авангард народу може успішно виконувати свою місію організатора трудящих при умові встановлення і зміцнення зв'язків з ними. У промові на II конгресі Комінтерну В. І. Ленін говорив: «Нам потрібні такі партії, які були б завжди в справжньому зв'язку з масами і які уміли б цими масами керувати»²². І далі: «Якщо меншість не вміє керувати масами, тісно зв'язатися з ними, то вона не є партією і взагалі нічого не варта, хоч би вона називала себе партією або національним комітетом...»²³.

Історичний досвід КПРС свідчить, що єдність партії і народу — вірна гарантія могутності соціалістичного суспільства, запорука успішного будівництва комунізму.

Як вчив Володимир Ілліч, для того щоб партія виконала свою історичну місію по керівництву соціалістичним і комуністичним будівництвом, треба вести політику з наукових позицій. Але коли з будь-яких причин допущені промахи, помилки, то треба їх розкрити і вжити реальних заходів щодо їх усунення. «Всі революційні партії, які до цього часу гинули,— говорив Ілліч,— гинули від того, що зазнавалися

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 184.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 117—118.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 328—329.

²¹ Там же, стор. 175.

²² Там же, стор. 202.

²³ Там же, стор. 203—204.

і не вміли бачити, в чому їх сила, і боялися говорити про свої слабості. А ми не загинемо, тому що не боїмося говорити про свої слабості, і навчимося переборювати слабості»²⁴.

Могутньою зброєю виявлення і усунення недоліків, помилок, промахів В. І. Ленін вважав критику і самокритику. «Відкрито визнати помилку,— писав він,— розкрити її причини, проаналізувати обстановку, яка її породила, обговорити уважно засоби виправити помилку — оце ознака серйозної партії, оце виконання нею своїх обов'язків, оце — виховання і навчання *класу*, а потім і *маси*»²⁵. Разом з тим Ленін завжди відкидав демагогічні заяви антипартійних елементів про «свободу критики». Критика, попереджував він, не повинна приймати форм, здатних допомагати класовим ворогам пролетаріату. Всякий, хто виступає з критикою, повинен пам'ятати це і зобов'язаний своєю практичною роботою сприяти виправленню недоліків і помилок.

Комуністична партія в усій своїй діяльності керується ленінськими заповідями. За роки Радянської влади вона виросла у величезну силу; нині в її рядах — понад 13,5 мільйона комуністів. КПРС виражає інтереси і прагнення радянського народу, впевнено веде його по ленінському шляху до комунізму.

У працях післяжовтневого періоду В. І. Ленін приділив велику увагу дальшій розробці стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху, висвітлював питання про роль і місце в ньому нашої партії.

Володимир Ілліч підкреслював, що Комуністична партія нашої країни є одним з бойових загонів міжнародного комуністичного руху, що вона не має якихось привілеїв перед іншими марксистськими партіями, але має більше досвіду в керівництві революційною боротьбою робітничого класу й усіх трудящих. В основі діяльності комуністів першої у світі соціалістичної держави, вказував він, повинні лежати як національні, так і інтернаціональні завдання.

Ленінська партія не нав'язує іншим партіям ні своїх переконань, ні своїх порядків, вважаючи, що революція є виключно продуктом внутрішнього розвитку даної країни, розвитку в ній класової боротьби. Але КПРС, як і інші марксистсько-ленінські партії, користується правом висловлювати свою точку зору при оцінці подій, що відбуваються у світі й в окремих країнах.

В. І. Ленін з властивою йому революційною пристрасністю боровся проти опортунізму, авантюризму, націоналізму в міжнародному робітничому русі, застерігав комуністичні партії про небезпеку цих явищ для долі революції і соціалізму. Володимир Ілліч вважав, що Комуністична партія нашої країни покликана неухильно боротися за згуртування і єдність міжнародного комуністичного руху, виступати ініціатором скликання всесвітніх форумів комуністів.

КПРС вважала і вважає корисним товариський обмін думками. Враховуючи необхідність розробки спільної, науково обгрунтованої марксистсько-ленінської стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху, вона виступає за скликання в 1969 р. наради представників братніх партій.

Своєю практичною діяльністю КПРС доводить вірність ленінським заповідям. Під її випробуванням керівництвом, під прапором марксизму-ленінізму радянський народ успішно будує комунізм.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 269.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 37.

В. І. ЛЕНІН ПРО ВЛАДУ ЯК ГОЛОВНЕ ПИТАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У науковій історичній літературі про Велику Жовтневу соціалістичну революцію ще мало зустрічається історико-методологічних досліджень з однієї з найважливіших проблем революції — проблеми влади. В наш час, коли людство йде по шляху до соціалізму, навколо цього питання точиться гостра боротьба. Тому перед істориками-марксистами постає завдання на основі марксистсько-ленінської теоретичної спадщини творчо дослідити досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції та народно-демократичних революцій в країнах Європи й Азії. До останнього часу цим питанням, переважно з державно-правової точки зору, займалися юристи, а історики тяжіли до аналізу виникнення й розвитку знарядь влади: держави, політичної організації диктатури пролетаріату тощо. У цій статті не ставиться завдання показати історію боротьби за владу в 1917 р. Тут розглядаються лише деякі методологічні питання проблеми влади в революції.

К. Маркс і Ф. Енгельс вперше довели, що суперечності буржуазного суспільства неминуче спричиняються до загострення класової боротьби, яка веде до ліквідації існуючого суспільного ладу. Якщо попередні революції заміняли одних експлуататорів іншими, а влада залишалася знаряддям експлуатації та поневолення в нових формах, то соціалістична революція встановлює диктатуру пролетаріату — найдемократичнішу владу в класовому суспільстві, яка ліквідує визиск й пригноблення.

Кожна революція спрямована в першу чергу на захоплення державної влади як головного й найдійовішого важеля, що дає можливість пануючому класові здійснювати керівництво всім суспільством. Ось чому В. І. Ленін писав: «Перехід державної влади з рук одного в руки іншого *к л а с у* є перша, головна, основна ознака *революції* як у строго-науковому, так і в практично-політичному значенні цього поняття»¹.

Якщо буржуазія спочатку захоплює ключові позиції в економіці країни, а з часом — політичну владу, то робітничий клас навпаки — спочатку політичну владу, а потім здійснює соціалістичні перетворення в економіці та ідеології.

Революція у вузькому розумінні слова — це зміна політичної влади одного класу владою іншого, а в широкому — процес зміни однієї соціально-економічної формації іншою. Боротьба, що точиться в сучасну епоху, зміст якої — перехід від капіталізму до соціалізму як в локальних і регіональних рамках, так і в світовому масштабі, є боротьбою за владу, за перемогу диктатури пролетаріату й повалення диктатури буржуазії. Зміна буржуазної формації комуністичною в межах однієї чи групи країн відбувається протягом тривалого перехідного періоду, коли суттю держави робітників і селян є диктатура пролетаріату, яка має різні форми. В нашій країні вона здійснюється че-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 23--24.

рез Ради, що виникли до утворення соціалістичної держави як громадські організації пролетаріату, але внаслідок перемоги соціалістичної революції стали і державними. Ці риси вони зберегли й на сьогодні, коли Ради перетворилися з органів диктатури пролетаріату в органи загальнонародної влади. Як зазначено в Програмі КПРС, «поєднуючи в собі риси державної і громадської організації, Ради все більше виступають як громадські організації при широкій і безпосередній участі мас в їх діяльності»².

Однак диктатура пролетаріату не вичерпує себе в Радах чи у відповідних їм інструментах влади у зарубіжних соціалістичних країнах. Вона здійснюється також через систему органів та організацій, більшість яких не є державними інститутами: це політичні партії, профспілки, кооперація, молодіжні спілки, Народний чи Національний фронт і т. д. Диктатура пролетаріату здійснюється через всю політичну й економічну організацію суспільства, однак керівною і спрямовуючою силою в цей період виступає марксистсько-ленінська партія, без якої не може бути соціалістичної влади.

Диктатура пролетаріату використовує методи переконання, примусу, а щодо класових ворогів — то й насильства. При цьому, як писав В. І. Ленін, «самі реакційні класи вдаються звичайно перші до насильства...»³.

Щоб глибше зрозуміти ленінське вчення про владу, треба передусім дати визначення цього поняття. Не можна ототожнювати владу з її знаряддями (державою чи політичною організацією суспільства), засобами (управлінням чи регулюванням), методами (насильством, переконанням і примусом). Влада — організуюча функція кожного суспільства. Вона існувала до держави, існує поруч з нею, існуватиме й тоді, коли держава відіре. В. І. Ленін писав: «...Примусова влада є у всякому людському співжитті, і в родовому устрої, і в сім'ї, але держави тут не було». «...Ознака держави — наявність особливого класу осіб, в руках якого зосереджується *влада*. Громаду, в якій «організацією порядку» завідували б по черзі *всі* члени її, ніхто, розуміється, не міг би назвати державою»⁴.

Жодне суспільство чи окремий колектив не можуть існувати без організації, яка в свою чергу вимагає управління і певної (добровільної чи примусової) підлеглості волі керівника. Саме цьому люди вступають в певні суспільні відносини, зокрема відносини влади. Їх характер об'єктивно детермінований матеріальними умовами життя, способом виробництва. Влада необхідна в першу чергу в процесі суспільної праці, яка є джерелом існування суспільства в цілому і кожної людини зокрема. К. Маркс звертав увагу на те, що будь-яка праця вимагає управління: «Окремий скрипач сам управляє собою, оркестр потребує диригента»⁵. А В. І. Ленін у роботі «Держава і революція» поділяє думки Ф. Енгельса про те, що «...без певного підкорення, отже, без певного авторитету або влади неможливе функціонування жодного з... складних технічних закладів, які ґрунтуються на застосуванні машин і планомірному співробітництві багатьох осіб...»⁶.

Щоб люди здійснювали суспільну працю, необхідно її організувати й керувати ними. Однак, цього замало, потрібна ще влада людей над природою. «Праця є насамперед процес, що відбувається між лю-

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 89.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 106.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 381.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 317.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 395.

диною і природою, процес, в якому людина своєю власною діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. Речовині природи вона сама протистоїть як сила природи»⁷. Влада людей над природою відрізняється від влади людини над людиною. Як зазначав Ф. Енгельс, «...на кожному кроці факти нагадують нам про те, що ми аж ніяк не пануємо над природою так, як завойовник панує над чужим народом, не пануємо над нею так, як будь-хто перебуваючий поза природою,— що ми, навпаки, нашою плоттю, кров'ю і мозком належимо їй і знаходимося всередині неї, що все наше планування... полягає в тому, що ми, на відміну від усіх інших істот, вміємо пізнавати її закони і правильно їх застосовувати»⁸. Влада потрібна, насамперед, для організації процесу матеріального виробництва. З цією метою люди повинні вступити в певні суспільні відносини, мати певні можливості, детерміновані матеріальними умовами. Ось чому для побудови соціалізму пролетарська революція ліквідує буржуазну політичну владу і встановлює диктатуру робітничого класу, без якої неможливо знищити приватну власність на землю і на найважливіші знаряддя й засоби виробництва, щоб перетворити їх у власність соціалістичну. В надрах капіталістичної формації, як відомо, визрівають лише матеріальні передумови для соціалізму, але соціалістичний уклад не виникає і не може виникнути.

Напередодні Жовтневої революції в статті «Чи вдержать більшовики державну владу?» В. І. Ленін звертав увагу партії на те, що прийти лише до політичного панування в країні недостатньо, необхідно встановити й економічне: «Вся повнота влади вимагає влади над усією землею, над усіма банками, над усіма фабриками...»⁹ А після перемоги революції, коли вже було встановлено диктатуру пролетаріату, на першому з'їзді раднаргоспів (травень 1918 р.) В. І. Ленін зазначав, що зосередження в руках робітничого класу влади «...не тільки політичної і, головним чином, навіть не політичної, а економічної, тобто тієї, що торкається найглибших основ повсякденного людського життя...»¹⁰, ставить нові складні завдання.

Не можна ототожнювати економічну владу з владою над економікою. Перше — явище базисне, друге — надбудовне. В статті «Моралізуюча критика і критизуюча мораль» К. Маркс підкреслював: «Отже, перед нами два види влади: з одного боку — влада власності, тобто власників, з другого боку — політична влада, влада державна»¹¹, яка діє в економічній, політичній, соціальній (класовій, національній) і духовній організації суспільства¹². З цього не треба робити висновку про наявність кількох влад. У суспільстві не буває багатовладдя. Лише в перехідні періоди можуть тимчасово виникати явища двовладдя, як, наприклад, у березні — червні 1917 р. в Росії. В соціалістичному суспільстві існує лише розподіл праці за здійсненням влади¹³ та виступають різні її прояви (економічна, політична) в різних галузях суспільного життя.

Влада — це суспільні відносини цілеспрямованого діяння суб'єкта на життєдіяльність об'єкта та обов'язкового виконання об'єктом волі суб'єкта, який має можливість примушувати. Це не значить, що

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 175.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 462.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 88.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 364.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 287.

¹² Див. В. П. Рожин. Введение в марксистскую социологию, Л., 1962, стор. 95.

¹³ Див. Ю. А. Тихомиров. Разделение властей или разделение труда.— «Государство и право», 1917, № 1.

у всіх випадках, за всяких умов можливість примушувати повинна перетворитися в дійсність. Влада — не тільки процес здійснення волі владаря, але й певний статус. Самим своїм існуванням вона впливає на об'єкт владарювання. Норми її обумовлюють норми права, характер державного і недержавного управління. В антагоністичному суспільстві суб'єктом влади виступають експлуататори, а об'єктом — пригноблені трудящі маси. В соціалістичному суспільстві суб'єктом влади — народ, провідною силою якого є робітничий клас, а об'єкт — кожний громадянин.

Питання влади — одне з головних у суспільному процесі взагалі і в революції зокрема. «Ні обминути, ні відсунути питання про владу не можна, бо це якраз основне питання, яке визначає *все* в розвитку революції...»¹⁴ — писав В. І. Ленін. Завдання істориків, зокрема Великої Жовтневої соціалістичної революції, глибоко вивчити виникнення й розвиток суспільних відносин соціалістичної влади, що є необхідною передумовою дослідження історії всього перехідного періоду від капіталізму до соціалізму.

До Лютневої революції 1917 р. російська буржуазія являла собою один з експлуаторських класів і мала економічну владу, завдяки чому впливала на політику царизму, проте політичної державної влади вона була позбавлена. В. І. Ленін зазначав, що буржуазна політика здійснювалась «...старими кріпосниками при цілковитому збереженні їхньої землі і їхньої влади»¹⁵, яку вони ні з ким не поділяли.

Співвідношення капіталістичного та феодального укладів в економіці дореволюційної Росії й класову політику російської буржуазії досить широко висвітлено в історичній та історико-економічній літературі¹⁶. Однак співвідношення впливу поміщиків і буржуазії на політичну й економічну владу в країні досі майже не вивчалось. А саме з цього питання меншовики вели боротьбу проти більшовиків, намагаючись довести, що російська монархія нібито стала буржуазною. Це їм потрібно було, щоб обґрунтувати свою угодовську тактику. Викриваючи ліберально-буржуазні тлумачення меншовиків-ліквідаторів, зокрема Гушки, В. І. Ленін писав: «Стоячи на точці зору лібералізму, п. Гушка натрапив на питання про соціальну природу російської державної влади, не зрозумівши навіть приблизно всієї широти і всього значення цього питання»¹⁷. Нові явища в політиці самодержавства меншовики розглядали як зміну його класової природи. Але це не відповідало дійсності. Володимир Ілліч розкрив «...суперечність між збереженням 99/100 політичної влади в руках абсолютизму і поміщиків, з одного боку, і економічним посиленням буржуазії, з другого». «Класова природа російської державної влади зазнала серйозної зміни після 1905-го року. Ця зміна — в сторону буржуазну. Але роблячи ще один крок на цьому новому шляху, вона *лишається старою...*»¹⁸

В. І. Ленін дав зразок глибокого творчого аналізу складних суспільних відносин влади, показав всю суперечність їх розвитку і шляхи революційного розв'язання цієї проблеми, оскільки її не було вирішено як першою, так і другою російськими революціями. З поваленням самодержавства панування поміщиків повністю не ліквідувалось. Лютневу революцію здійснили робітники й селяни, однак дер-

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 330.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 218.

¹⁶ К. Н. Тарновский. Советская историография российского империализма, М., 1964.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 45.

¹⁸ Там же.

жавне керівництво, внаслідок зради дрібнобуржуазних партій, поділили буржуазія й поміщики. Частково владу в країні мали й трудящі через Ради та інші громадські організації. Однак всю повноту влади пролетаріат не міг ще захопити. Проте вже склалися економічні й соціально-політичні передумови для встановлення диктатури пролетаріату такого ж типу, як Паризька Комуна, джерелом якої є «...не закон, попередю обговорений і проведений парламентом, а прямий почин народних мас знизу і на місцях, прямо «захоплення...»¹⁹.

Коли говориться про владу першої половини 1917 р., здебільшого йдеться про двовладдя (Тимчасовий уряд та Ради), коли ж розглядається післялиповий період, наголошується на єдиновладді Тимчасового уряду, проти якого вели боротьбу трудящі маси під керівництвом більшовиків. Але це стосується головним чином знарядь влади. Суспільні ж відносини її в той час були набагато складнішими. Тут, якщо проаналізувати боротьбу за владу протягом 1917 р., відбувалися часті зміни співвідношень. Лютнева революція не довела до кінця буржуазно-демократичних перетворень, що сприяло збереженню залишків поміщицької влади, особливо на селі. Одночасно виникла революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства, яка здійснювалася через різні представницькі органи — Ради, фабзавкоми, селянські комітети тощо.

Але вони ще не були органами соціалістичної влади, в них лише існували передумови для її розвитку: наявність у Радах більшовиків і сільської бідноти — найнадійнішого союзника пролетаріату. В «Листах про тактику», написаних між 8 та 13 квітня 1917 р., В. І. Ленін писав: «...фактично в Пітері влада в руках робітників і солдатів; насильства над ними новий уряд *не* чинить і *не* може вчинити, бо ні поліції, ні окремої від народу армії, ні чиновництва, що всесильно стоїть *над* народом, *нема*. Це факт. Це саме той факт, який є характерний для держави типу Паризької Комуні. Цей факт не вкладається в старі схеми. Треба вміти пристосувати схеми до життя...»²⁰

Лозунг В. І. Леніна «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду! Вся влада Радам!» був спрямований на те, щоб ліквідувати двовладдя в державі, завершити буржуазно-демократичні перетворення й перейти до здійснення соціалістичних. Перехід влади до Рад відкривав реальні можливості для мирного розвитку соціалістичної революції, яка мала докорінно перебудувати все суспільство, зокрема й державне життя народу. Дуже складними були співвідношення сил у боротьбі за владу в самих Радах. Піднесення дрібнобуржуазної стихії сприяло зміцненню позицій меншовиків і есерів у Радах. Тому В. І. Ленін не виключав загрози, що в боротьбі за єдиновладдя органами державної влади можуть стати ті Ради, в яких керівну роль відігравали б дрібнобуржуазні партії²¹. Проте самовіддання боротьба робітничого класу під проводом більшовиків завершилась його перемогою. Ради робітничих і солдатських депутатів стали більшовицькими. Але цьому, як відомо, передувала складна боротьба.

Після липневих подій 1917 р. влада перейшла повністю до рук великої буржуазії й поміщиків. Тоді трудовий народ під керівництвом пролетаріату вже в першій половині 1917 р. створив збройну основу своєї влади — загони Червоної гвардії. З цього приводу В. І. Ленін писав: «...Наша *народжувана*, нова держава *не є* вже держава у влас-

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 19—20.

²⁰ Там же, стор. 25.

²¹ Див. там же, стор. 26—27.

ному розумінні слова, бо в ряді місць Росії ці загони озброєних людей є *сама маса*, весь народ, а не хтось над ними поставлений, від нього відокремлений, привілейований, практично незмінюваний»²². Під час більшовизації Рад у країні (осінь 1917 р.) сили народжуваної соціалістичної влади переважали. Але зробити її державною можна було лише шляхом збройного повстання, яке перемогло в жовтні 1917 р.

Боротьба за владу не припинялася також в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. Трудящі маси не визнавали влади внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, зі зброєю в руках захищаючи свою волю й незалежність.

Не зважаючи на те, що на значній частині території органи Радянської держави тоді було знищено, її суспільні відносини продовжували існувати. Тому після розгрому контрреволюції органи Радянської влади швидко відновили свою діяльність. Однак питання «хто — кого?» ще не було вирішено остаточно. Революція в широкому розумінні цього поняття тривала, а значить продовжувалася і боротьба за владу. Буржуазія, поміщики та куркулі вели запеклу економічну, політичну й збройну боротьбу за реставрацію своєї влади. Певний час зросло куркульство: в 1925/1926 господарському році порівняно з 1924/1925 роком його кількість збільшилась на 12,1%, а середняків — на 1,1%. Значно зменшився прошарок бідноти — на 8,4%. Проте сільський пролетаріат зріс на 12,4%²³. В умовах такої поляризації сил на селі куркульство намагалось взяти реванш у боротьбі за владу, однак зазнало поразки.

Побудова соціалізму в нашій країні супроводжувалась повною ліквідацією залишків експлуататорських класів, в тому числі найчисленнішого — куркульства, і залученням бідного та середнього селянства на шлях соціалізму. Знищення буржуазної і дрібнобуржуазної приватної власності й повна перемога соціалістичної забезпечували зміцнення соціалістичної влади, її цілковиту перевагу над залишками буржуазного панування в різних галузях: економіці, політиці, ідеології. В перші місяці існування Радянської держави соціалістичне право не встигало за життям, за державним будівництвом. Тому діяли не стільки правові чинники, скільки норми влади, що склалися в процесі революційної практики²⁴. А норми права, як вираз волі трудового народу, утворилися пізніше.

Якщо історію виникнення останніх вивчають юристи, то весь комплекс суспільних відносин соціалістичної влади та її норм повинні досліджувати історики, які розробляють питання політичного життя суспільства. Спеціального дослідження потребують методи соціалістичної влади, головними функціями якої була організаційна діяльність та переконання. Однак будь-яка державна влада змушена користуватися і методом насильства. Застосовує його й диктатура пролетаріату. Але це — насильство більшості над експлуататорською меншістю, яка чинить опір і намагається реставрувати капіталізм. Розкриваючи докорінну відмінність обох тенденцій, В. І. Ленін вказував: «Держава, це — установа для примусу. Раніше це було присилування всього народу купкою багатіїв; а ми хочемо перетворити державу в установу для примусування чинити волю народу»²⁵.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 62.

²³ Історія СССР, т. VIII, М., 1957, стор. 200.

²⁴ Історія Советского государства и права (1917—1920 гг.). Книга первая, М., 1968, стор. 299.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 300.

Досвід зарубіжних соціалістичних країн підтверджує, що класова боротьба, зокрема боротьба за владу в перехідний період від капіталізму до соціалізму не припиняється. Наприклад, група Мао Цзе-дуна в Китаї руйнує саму структуру соціалістичної влади, позбавивши Комуністичну партію керівної ролі в державі, ліквідувавши на місцях партійні органи, знищуючи досвідчені й загартовані в боротьбі за соціалізм партійні кадри, які виступають проти ворожих дій маоїстів. Там ліквідовано профспілки, комсомол, діяльність більшості державних органів паралізовано. Пролетарська влада в Китаї з вини Мао та його прихильників переживає кризу. Політичним і економічним життям керує армія. Це ставить під загрозу будівництво соціалізму²⁶.

Боротьбу проти соціалістичних держав все активніше веде міжнародний імперіалізм, зокрема такі його передові загони, як імперіалісти США та ФРН. Вони використовують при цьому різноманітні засоби і методи — від воєнних дій до брудних підступних ідеологічних диверсій.

Оскільки війна у В'єтнамі показала, що відверта збройна боротьба проти соціалізму — справа небезпечна для її організаторів, стратеги імперіалізму намагаються підірвати пролетарську владу з середини. Вони вдаються до провокаційних спроб «модернізувати» соціалізм, підмінити соціалістичний демократизм буржуазно-парламентарним, ліквідувати керівну роль Комуністичної партії. Глобальна стратегія ворогів миру й прогресу спрямована на те, щоб припинити поширення ідей марксизму-ленінізму, затримати світовий революційний процес. Для досягнення своєї мети вони широко використовують ревізійні елементи в компартіях, ідейно нестійку частину населення, зокрема інтелігенції, залишки представників експлуататорських класів — носіїв буржуазної ідеології.

Соціалістична влада міцна свідомістю мас, керівною роллю Комуністичної партії. Ось чому головний удар реакція спрямовує насамперед проти комуністичних партій з метою роззброїти трудящих ідеологічно. Події останнього часу вказують історикам — активним учасникам ідеологічної боротьби соціалізму з капіталізмом на необхідність творчо розробляти проблему влади в галузі історичної науки. Адже ідеологи імперіалізму всіляко перекидують це питання²⁷. Наприклад, американський історик Тоустер у праці «Політична влада в СРСР» намагається довести, що оскільки в Радянському Союзі керівна роль належить робітничому класові, то останній, мовляв, пригнічує інші верстви населення²⁸. Особливо його дратує соціалістичне місце КПРС у робітничо-селянській державі. Однак ідея соціалізму без комуністів не нова. Прикриваючись нею, контрреволюція намагалася ліквідувати Радянську владу ще в роки громадянської війни. В. І. Ленін вказував на те, що Комуністична партія відіграє керівну роль не тільки в завоюванні влади, але і в будівництві соціалізму та комунізму.

Тому головне завдання істориків-марксистів полягає в тому, щоб на основі невмирущої творчої спадщини вождя детально дослідити проблему влади в соціалістичній революції і вести наступальну, рішучу боротьбу проти ідеології антикомунізму в історичній науці, тим самим сприяючи зміцненню соціалістичної влади.

²⁶ Г. С. Остроумов. Политико-правовая идеология и кризис политической власти в Китае. — «Советское государство и право», 1967, № 6; Ю. А. Тихомиров. Власть и управление в социалистическом обществе, М., 1968, стор. 100–101.

²⁷ И. М. Кейзеров. Власть без будущего, М., 1967.

²⁸ Towster. Political Power in the USSR (1917–1947), N. Y., 1955, стор. 313–318.

В. І. ЛЕНІН І БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Життя і діяльність В. І. Леніна невіддільні від Комуністичної партії. Вони невіддільні й від більшовицьких організацій України, які виникли і розвивались як ланки єдиної Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), великої партії комуністів. В. І. Ленін стояв біля колиски більшовицьких організацій України, під його безпосереднім керівництвом проходило їх оформлення в Комуністичну партію України як один з бойових загонів КПРС, розгорталася боротьба українського народу проти царизму і капіталізму, за визволення від соціального і національного гніту, за встановлення Радянської влади і побудову нового, безкласового суспільства. Вся сучасна історія українського народу — з кінця XIX ст. і до наших днів — пов'язана з ім'ям В. І. Леніна.

Про роль В. І. Леніна в діяльності більшовицьких організацій України вже чимало написано, особливо багато опубліковано таких праць до 90-річчя з дня народження вождя. Інститут історії партії ЦК КП України спільно з Інститутом підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті випустив збірник «Ленінським шляхом», де в статтях О. Т. Юрченка, Ф. Є. Лося і Г. М. Мултиха висвітлено роль Леніна в житті більшовицьких організацій України за весь дожовтневий період¹. Держполітвидав УРСР опублікував праці про зв'язки В. І. Леніна з більшовицькими організаціями України в 1905—1907 і 1907—1917 рр., а також про видання, розповсюдження і переклад ленінських творів на Україні². Обласними видавництвами випущено праці про вплив В. І. Леніна на діяльність Київської, Одеської, Катеринославської і Харківської партійних організацій³. Ряд статей на цю тему надруковано в «Українському історичному журналі» та наукових записках. Чільне місце посідає проблема в «Нарисах історії Комуністичної партії України», в загальних працях з історії більшовицьких організацій та революційного руху на Україні.

Значна робота проведена по публікації спогадів старих більшовиків України, яким випало щастя зустрічатися чи працювати разом з Володимиром Іллічем⁴, листування більшовицьких організацій і груп з В. І. Ленінін та редакціями закордонних партійних органів⁵.

¹ Ленінським шляхом. К., 1960, стор. 41—169.

² О. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр., К., 1960; П. Шморгу. В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.), К., 1960; Й. Багмут, П. Шморгу. Твори В. І. Леніна на Україні (видання, розповсюдження і переклад), К., 1960.

³ М. Кравчук, П. Шморгу. В. І. Ленін і Київська партійна організація. К., 1960; С. Мельник. В. І. Ленин и Одесская партийная организация, Одесса, 1960; П. Варгатюк. В. І. Ленин и Катеринославська більшовицька організація, Дніпропетровськ, 1961; М. І. Куличенко. В. І. Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917 гг.), Харьков, 1963.

⁴ Спогади про В. І. Леніна, ч. I—III, К., 1957—1963; Незабутні зустрічі. Спогади про Володимира Ілліча Леніна, К., 1960, та ін.

⁵ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазной демократическими революциями в России (1907—1917 гг.), К., 1960; Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), К., 1964. (Далі — Переписка В. И. Ленина...); В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация, Днепропетровск, 1962.

Особливу цінність має документальний збірник «Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.)», підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП України спільно з кафедрою історії КПРС Київського політехнічного інституту. До нього включено понад 750 листів, здебільшого досі не відомих. Вони дають можливість ширше розкрити зв'язки вождя революції з Україною, краще показати вплив ленінських ідей на формування революційної свідомості мас та діяльність більшовицьких організацій України на початку XX ст.

Як відомо, Україна привернула увагу В. І. Леніна з перших кроків його революційної діяльності. Уже в написаній весною 1893 р. — найбільш ранній відомий нам праці — статті «Нові господарські рухи в селянському житті (з приводу книги В. Ю. Постникова «Південно-російське селянське господарство»)» — він на українському матеріалі розкрив шляхи і форми розвитку капіталізму в сільському господарстві, показав зростання диференціації селянства. Володимир Ілліч переконливо довів, що селянство України проходило такий же болісний шлях капіталістичного розвитку, як і селянство всієї Росії⁶. На основі статистичних матеріалів він показав справжнє становище пореформеного села і цим завдав нищівного удару по реакційних, відірваних від життя соціологічних схемах народників, водночас спростовував концепції ідеологів українського буржуазного націоналізму про безкласовість та безбуржуазність української нації.

Україна належала до тих районів царської Росії, де після падіння кріпосного права швидкими темпами розвивався капіталізм у промисловості. Результатом цього було зростання класу фабрично-заводських робітників. З 1860 р. до початку XX ст. кількість промислових робітників на Україні збільшилася з 75 тис. до 360 тис., а на 1907 р. досягала 418 тис.⁷ Величезний попит на робочу силу, особливо у вугільно-металургійній промисловості, не задовольнявся місцевим сільським населенням, що пролетаризувалось, і тому на шахти і заводи півдня йшли десятки і сотні тисяч розорених селян, а також робітників з центральних районів Росії. Це зумовило своєрідність національного складу українського пролетаріату, який формувався за рахунок двох братніх народів — українського і російського, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»⁸.

Нестерпна капіталістична кабала, жажливі житлові умови, політичне безправ'я, що доповнювалося національним гнітом, — все це штовхало робітників на шлях революційної боротьби. Спочатку ця боротьба мала стихійний, розрізнений і неорганізований характер. Та з кожним роком робітники дедалі активніше ставали на шлях організації страйків, усвідомлювали необхідність спільної боротьби не тільки проти окремих капіталістів, а й проти існуючого ладу взагалі. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років XIX ст. на ґрунті робітничого руху в промислових центрах України виникли марксистські групи і соціал-демократичні організації, які вели посилену пропаганду ідей наукового комунізму⁹.

Сучасні буржуазно-націоналістичні «історики», які виступають за рубежем на самому крайньому правому фланзі усіх сил міжнародної

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 7.

⁷ Ф. Е. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1935, стор. 46.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

⁹ Детальніше див.: П. П. Бистренко. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (кінець XIX століття), К., 1958, стор. 27—58.

реакції, всіляко намагаються не лише фальсифікувати соціально-економічну історію України і протиставити розвиток України і Росії, а й будь-що подати в кривому дзеркалі історію виникнення соціал-демократичних, більшовицьких організацій на Україні, зобразити їх і Комуністичну партію України як прийшлу з Росії, інонаціональну силу, нічим не зв'язану з українським народом і чужу йому.

Тимчасом документи і факти спростовують ці твердження. Соціал-демократичні, більшовицькі організації виникли на Україні на базі місцевого робітничого руху, хоч зазнали, звичайно, благотворного впливу з боку соціал-демократичних організацій Петербурга, Москви та інших міст центральних районів Росії. Виключний вплив на розвиток і зміцнення марксистських гуртків і соціал-демократичних організацій України мав створений В. І. Леніним наприкінці 1895 р. в Петербурзі «Союз боротьби за визволення робітничого класу», що став першим зародком революційної пролетарської партії в Росії. Соціал-демократи України підтримували тісні зв'язки з ленінським «Союзом боротьби», широко популяризували його діяльність, листівки, знамениту працю В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», яка відіграла визначну роль в ідейній боротьбі з народництвом. В ній Володимир Ілліч до кінця викрив справжнє обличчя народників як фальшивих «друзів народу» і накреслив основні завдання марксистів Росії. Соціал-демократи вивчали працю, переписували її від руки і розповсюджували.

У зміцненні і діяльності соціал-демократичних організацій і груп у Києві, Катеринославі, Харкові, Луганську та інших містах України брали безпосередню участь найближчі учні та послідовники В. І. Леніна по петербурзькому «Союзу боротьби», які після арештів 1895—1896 рр. були сюди вислані царським урядом. Збагачені досвідом революційної боротьби під керівництвом В. І. Леніна, вони відіграли видатну роль у зміцненні соціал-демократичних організацій України, у вихованні і загартуванні професіоналів-революціонерів з місцевих робітників. На жаль, ще нема ґрунтовних досліджень на цю тему, за винятком хіба що кількох праць, присвячених перебуванню І. В. Бабушкіна в Катеринославі. «Український історичний журнал» вмістив повідомлення І. М. Іванова-Потьомкіна про діяльність членів ленінського «Союзу боротьби» на Україні, назвавши 10 добре відомих усім імен діячів, які перебували на Україні в останні роки XIX ст., і 5 діячів, що працювали тут у період ленінської «Искры»¹⁰. Проте автор чомусь не назвав серед них І. І. Яковлева і Ф. М. Норинську, які працювали у Катеринославі і Луганську, З. П. Кржижановську (Невзорову) — у Києві, Є. П. Байкова і Л. Б. Красіна — у Харкові, М. Г. Полетаєва, який у 1901—1904 рр. працював на Ходорківській цукроварні, І. М. Леонтьєва, що перебував під наглядом поліції на Волині і підтримував листування з М. І. Калініним. Варто було б, крім діячів перших марксистських гуртків Києва П. К. Запорожця і Я. М. Ляховського, назвати серед вихідців з України, що пройшли першу серйозну школу революційного гарту в ленінському «Союзі боротьби», братів С. І. та І. І. Радченків і О. Л. Мальченка.

В. І. Ленін приділяв виняткову увагу діяльності соціал-демократичних організацій та їх згуртуванню в єдину загальноросійську марксистську партію. Вперше він висунув завдання об'єднати соціал-демократичні гуртки і групи в єдину партію у 1894 р. у своїй праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Оче-

¹⁰ І. М. Іванов-Потьомкін. Діяльність членів ленінського «Союзу боротьби» на Україні. — «УІЖ», 1968, № 12, стор. 36—42.

люючи діяльність петербурзького «Союзу боротьби», Володимир Ілліч доклав багато зусиль до практичної підготовки з'їзду партії. Наприкінці 1895 р., уже перебуваючи в ув'язненні, він написав проект Програми партії, кваліфікував підготовку партійного з'їзду. Весною 1896 р. за його пропозицією Н. К. Крупська від імені петербурзького «Союзу боротьби» їздила на Україну, щоб домовитися з соціал-демократичними організаціями про підготовку I з'їзду партії¹¹. Однак нові арешти керівників «Союзу боротьби» і висилка В. І. Леніна з Петербурга перешкодили справі. Після цього за підготовку з'їзду взялися київські соціал-демократи. Вони зв'язалися з іншими організаціями і домовилися скликати I з'їзд весною 1898 р. З серпня 1897 р. почали випускати «Рабочую газету», що невтомно пропагувала ленінські ідеї про необхідність політичної боротьби пролетаріату і створення єдиної марксистської партії в Росії. В. І. Ленін, познайомившись на засланні з київською газетою, позитивно оцінив її. Навіви чотири цитати з передової статті, що відбивали основне спрямування «Рабочей газеты», Володимир Ілліч писав, що ці переконання поділяє «величезна більшість російських соціал-демократів»¹².

У березні 1898 р. відбувся I з'їзд РСДРП, на якому були представлені петербурзький, московський, київський, катеринославський «Союзи боротьби», група «Рабочей газеты» та Бунд. З'їзд став видатною подією, яка завершила смугу «дитинства і отрочства» в історії російської соціал-демократії. «Утворення партії весною 1898 року,— писав Ленін,— було найрельєфнішою і в той же час *останньою* справою соціал-демократів цієї смуги»¹³. Революційні соціал-демократи палко вітали з'їзд. Ленін повністю солідаризувався з його основними ідеями та «Маніфестом».

Незабаром після з'їзду поліція розгромила новообраний ЦК та «Рабочую газету», в місцевих комітетах і групах РСДРП посилювались ідейні хитання й організаційна роздробленість. Як результат впливу буржуазії на робітничий рух з'явилися «економісти» з запереченням необхідності єдиної політичної партії пролетаріату і намаганням обмежити боротьбу робітників рамками вузькоцехових інтересів. Особливо посилено вони пропагували тезу лідера закордонних ревізіоністів Бернштейна «кінцева мета — ніщо, рух — усе», що фактично обеззброювала робітничий клас у його боротьбі за «кінцеву мету» — соціалізм.

В. І. Ленін вів непримиренну боротьбу проти «економістів» — цієї першої опортуністичної течії в російській соціал-демократії. Коли 1899 р. від імені Київського комітету РСДРП «економісти» випустили свою опортуністичну платформу «Профессіон де фуа» (фр.— символ віри, програма.— П. Ш.), що майже повністю відбивала погляди «Кредо» — відомого маніфесту російських «економістів», В. І. Ленін виступив з статтею «З приводу «Profession de foi», де піддав гострій критиці помилкові погляди Київського комітету.

Вирішальну роль у розгромі опортуністичної течії «економізму», у згуртуванні розрізнених соціал-демократичних організацій і груп у єдину партію відіграла створена В. І. Леніним у 1900 р. загально-російська політична газета «Искра» і знаменита праця В. І. Леніна «Що робити?», що вийшла у світ 1902 р. Незважаючи на суворі репресії з боку царських властей і протидії «економістів», ленінська «Искра» доставлялась з-за кордону і широко розповсюджувалась на

¹¹ Н. К. Крупская. Союз борьбы за освобождение рабочего класса.— «Творчество», 1920, № 7—10, стор. 10.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 155.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 467.

Україні¹⁴. Соціал-демократи, передові робітники жадібно тягнулись до газети. Щоб краще задовольнити попит на неї, соціал-демократичні організації України передруковували окремі її номери, зокрема, у друкарні Харківського комітету РСДРП — 800 примірників № 41, у підпільній друкарні, обладнаній з допомогою Київського комітету РСДРП в Умані, — 3 тис. № 41 та розпочато передрук № 43. Однак через загрозу поліцейського розгрому уманську друкарню у середині вересня 1903 р. перевезли до Конотопа. Та не встигли розгорнути там роботу, як 25 вересня поліція конфіскувала все обладнання друкарні разом з 4 примірниками віддрукованих її шрифтом № 43 «Искры», а також №№ 40, 41, 42 та брошуру В. І. Леніна «Завдання російських соціал-демократів»¹⁵.

На сторінках «Искры» багато уваги приділялося висвітленню революційних подій на Україні. Досить сказати, що в п'ятдесят одному номері газети було надруковано близько 500 різних матеріалів про Україну. Кореспонденції про хвилюючі події в центральних районах країни, в Прибалтиці, Сибіру, на Україні відігравали роль своєрідних прокламацій, які сприяли зростанню революційної активності робітничих мас. Про велику популярність «Искры» серед робітників України повідомляла Н. К. Крупська в одному з листів у жовтні 1901 р.: «...Був лист з Півдня. Пишуть, що попит (у Києві, Харкові, Катеринославі) на літературу величезний. Робітники і читають і розуміють «Искру»¹⁶.

Великою популярністю в партійних організаціях України користувалася також ленінська праця «Що робити?». 14 жовтня 1902 р. з Одеси в редакцію «Искры» було надіслано листа з проханням надіслати брошур В. І. Леніна «якнайбільше». 6 листопада 1902 р. прохання про надсилку 10 примірників брошури «Що робити?» надійшло з Києва. Як видно із звіту Київського комітету РСДРП, він розповсюдив 150 примірників її. Один примірник було переслано навіть у київську Лук'янівську тюрму, де працю вивчали політичні в'язні, передаючи з рук в руки, влаштовуючи диспути і своєрідні екзамени. Її розповсюджував також Союз гірничих робітників у Донбасі. Агент «Искры» М. О. Сільвін, розповідаючи в своїх спогадах про розповсюдження книги в Києві, Харкові, Полтаві, писав: «Інтерес до неї всюди був надзвичайний, і ми не могли задовольнити попиту на неї»¹⁷.

Значну роботу по розповсюдженню «Искры» і ленінських праць, по об'єднанню і згуртуванню соціал-демократичних організацій на Україні провели агенти «Искры» М. Е. Бауман, Д. І. Ульянов, М. О. Скрипник, П. А. Красіков, Ф. В. Ленгнік, М. М. Литвинов, О. Д. Цюрупа, О. Г. Шліхтер та ін. Вони зв'язували місцеві соціал-демократичні

¹⁴ Детальніше див.: С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959, стор. 58—62; Й. Багмут, П. Шморгун. Назв. праця, стор. 16—18; Л. Суярко. Осяяні «Искрой», К., 1967, стор. 63—84, та ін.

¹⁵ У літературі тривалий час існувала думка про перевидання у Конотопі №№ 40, 41, 42 і 43 «Искры» і брошури В. І. Леніна, а на приміщенні, де була друкарня, встановлено і відповідну меморіальну дошку («Радянська Україна», 20 квітня 1955 р.). Однак ця думка нічим не підтвердилась, хоч у недавно виданій брошурі А. Хижняка «Іменням Леніна єдині» (К., 1968, стор. 33) знову повторюється ця версія. Про її недовіреність свідчить той факт, що друкарню не встигли ще обладнати на новому місці і конфіскували її «в розібраному виді» (ЦДІА УРСР, ф. 1439, 1903, спр. 74, арк. 6). Навіть якщо припустити, що через обережність друкарню кожного ранку розбирали (хоч такого ніколи ніде не робилось), то й тоді не можна було за такий короткий строк віддрукувати навіть одного номера «Искры», бо, як видно з листа агента «Искры» П. Г. Смидовича, на друкування 3 тис. прим. з готового набору № 41 «Искры» в уманській друкарні витрачалось «близько 3-х тижнів» (Переписка В. І. Леніна..., стор. 360).

¹⁶ Социал-демократическое движение в России, т. I, М.—Л., 1928, стор. 86.

¹⁷ М. А. Сильвин. Ленин в период зарождения партии, Л., 1958, стор. 259.

організації з ленінським партійним центром за кордоном, допомагали їм подолати вплив «економістів» і стати на позиції ленінської «Искры». На жаль, багатогранна діяльність агентів «Искры» на Україні ще недостатньо висвітлена в літературі, хоч збереглося їх листування з В. І. Леніним, редакцією «Искры», є численні поліцейські матеріали про них у центральних і місцевих архівах*.

Створення іскрівських соціал-демократичних організацій на Україні пов'язане насамперед з іменем В. І. Леніна. Під його безпосереднім керівництвом відбувався процес їхнього ідейного оформлення в Одесі, Харкові, Катеринославі та інших містах. Довідавшись 1902 р. про розкол у Київській соціал-демократичній організації і захоплення комітету «економістами», В. І. Ленін у листі до агента «Искры» в Києві Ф. В. Ленгніка (революційна кличка — Зарін) поставив вимогу негайно дати «генеральний бій» «економістам», викрити їх дезорганізаторську діяльність і відвоювати комітет на бік «Искры». «Отже: нехай Зарін,— писав В. І. Ленін,— проявить потрібну енергію і відстоїть Київ,— це вже його перший обов'язок»¹⁸.

Завдяки безустанному керівництву В. І. Леніна діяльністю агентів «Искры» на місцях, іскрівський напрям у соціал-демократичних організаціях перемиг у Києві та в інших великих промислових центрах України. Наприкінці 1902 р.— на початку 1903 р. заяви про своє приєднання до «Искры» опублікували Харківський, Київський, Одеський, Катеринославський комітети РСДРП. Згодом — Миколаївський комітет РСДРП, а також донецький Союз гірничих робітників.

В цей час авторитет «Искры» настільки зріс і її перемога була такою очевидною, що з заявою про солідарність з «Искрой» в питаннях програми, тактики й організації змушене було виступити і керівництво соціал-демократичної групи «Южный рабочий», яка у 1901—1903 рр. видавала під однойменною назвою свій орган, що розповсюджувався в Харкові, Єлисаветграді, Кременчуку, Полтаві. Проте, заявляючи про свою солідарність з «Искрой», група продовжувала відстоювати свої старі, помилкові позиції, близькі до «економізму» (негативно ставилась до ленінського плану побудови єдиної пролетарської партії, виступала проти централізму, за обласництво, недооцінювала значення селянського руху і т. д.). В. І. Ленін різко засудив політичне дворушництво керівників групи «Южный рабочий», «які, визнаючи «Искру» керівним органом на словах, на ділі переслідували свої особливі плани і відзначались нестійкістю в принципіальному відношенні»¹⁹.

Перемога іскрівського напрямку в соціал-демократичних організаціях України плідно позначилась на посиленні їх активності, на зростанні соціал-демократичного руху. Саме в цей час створюється ряд нових соціал-демократичних організацій і груп — у Бахмуті, Алчевську, Конотопі, Олександрівську, Черкасах, Бердичеві та інших містах. Як видно з названого вище збірника «Переписка В. И. Ленина...», на Україні існували і були зв'язані з «Искрой» соціал-демократичні організації і групи 16 міст, а крім того, соціал-демократичні групи діяли в Бахмуті, Вознесенську, Голій Пристані, Гусятині, Єлисаветграді, Кам'янці-Подільському, Кременчуці, Маріуполі, Нікополі,

* Опублікована в «УІЖ», № 1 за 1969 р. стаття С. Т. Попова «Діяльність агентів ленінської «Искры» на Україні» не розв'язує цієї проблеми, бо в ній фактично йдеться не про агентів «Искры», а про іскрівські організації і її активних діячів взагалі. Незрозуміло тільки, чому автор серед них не назвав Г. І. Петровського і О. М. Скрипника, які, до речі, згадуються в резюме.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 105.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 185.

Олександрівську, Павлограді, Хотині, Чернігові та в інших місцях²⁰. Наявність такої розгалуженої мережі підпільних соціал-демократичних організацій і їх інтенсивне листування з В. І. Леніним та редакцією «Искры» беззастережно спростовує вигадки українських буржуазних націоналістів про відсутність на Україні передумов для поширення ідей марксизму-ленінізму й пролетарської ідеології.

Під керівництвом соціал-демократичних організацій посилюється революційна боротьба робітників, які з початку ХХ ст. переходять від економічних страйків до політичних, а потім до вуличних демонстрацій під лозунгом «Геть царське самодержавство!» В. І. Ленін приділяв виняткову увагу наростанню революційного руху на Україні. Коли в 1900 р. в Харкові відбулася багатотисячна травнева політична демонстрація і редакція «Искры» відобразила це в окремій брошурі, В. І. Ленін написав спеціальну передмову до брошури, в якій високо оцінив виступ харківських пролетарів. Справжньою перевіркою сил і зрілості робітничого класу напередодні революції 1905 р. став загальний політичний страйк 1903 р., який розпочався на Закарпатті і потім охопив усі промислові центри України. В. І. Ленін писав про цей страйк: «Почувається, що ми напередодні барикад...»²¹

Під впливом революційної боротьби робітничого класу посилюється селянський рух. Весною 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях селяни розгромили 105 поміщицьких економій. Але селянські повстання були жорстоко придушені. Глибокий аналіз причин їх поразки в 1902 р. дав В. І. Ленін у своїй знаменитій брошурі «До сільської бідноти».

В. І. Ленін проявляв інтерес і до студентського руху, що розгортався в умовах загального революційного піднесення. Коли студенти почали влаштовувати демонстрації з вимогою академічних свобод і царський уряд у відповідь на це віддав у солдати 183 студенти Київського університету, Ленін на сторінках «Искры» виступив із статтею «Віддача в солдати 183-х студентів», в якій закликав усі верстви населення, передусім пролетаріат, відгукнутися на цей виклик реакції і піднести голос протесту. Виконуючи ленінські вказівки, соціал-демократичні організації залучали робітників до діяльної участі в студентських демонстраціях, та й самі студенти починали усвідомлювати марність домагань одних академічних свобод і вже під час вуличних демонстрацій 1901—1902 рр. висували вимоги політичних свобод. Так було, зокрема, в Харкові під час студентських заворушень 28 листопада — 2 грудня 1901 р., яким дав високу оцінку В. І. Ленін у статті «Початок демонстрацій».

Наростання революційного руху і явна близькість революції настійно говорили про необхідність єдиної централізованої партії. Перемога ленінської «Искры» забезпечила згуртування соціал-демократичних організацій і скликання влітку 1903 р. II з'їзду РСДРП, на якому завершилась повним успіхом титанічна боротьба В. І. Леніна за створення революційної марксистської партії в Росії — партії соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, партії нового типу. II з'їзд РСДРП закріпив перемогу іскрівського напрямку, ленінської більшості. Ленін, більшовики взяли в свої руки прапор РСДРП. «Більшовизм,— писав пізніше В. І. Ленін,— існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»²².

²⁰ Переписка В. И. Ленина..., стор. XIV.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 116.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 8.

Створена В. І. Леніним більшовицька партія згуртувала в своїх рядах передових робітників усієї країни. Наша партія назвала себе російською (а не руською), підкресливши цим, що вона прагне об'єднати під своїм прапором весь багатонаціональний російський пролетаріат, що в її рядах дружно працюють не тільки руські робітники, але й робітники всіх національних меншостей Росії, в тому числі й робітники України. Цей загальноросійський характер партії проявився в складі делегатів II з'їзду РСДРП — на ньому були присутні 43 представники від 26 організацій з усіх районів країни: Петербурга, Москви, Поволжя, Кавказу, Сибіру, Уралу, України.

Делегати від 7 соціал-демократичних організацій України розділились на з'їзді в основному між твердими «іскрівцями» і центром. Разом з В. І. Леніним виступали делегати від найбільших на Україні комітетів РСДРП — Київського (П. А. Красіков і І. К. Нікітін), Катеринославського (Л. С. Віленський і Л. Д. Махлін) і Одеського (Р. С. Землячка). Делегати ж Харківського, Миколаївського комітетів, Союзу гірничих робітників Донбасу і групи «Южный рабочий» утворили на з'їзді центр, чи, як їх назвав В. І. Ленін, «болото», а після з'їзду приєдналися до меншовиків.

Після з'їзду в соціал-демократичних організаціях України розгорнулась гостра боротьба між більшовиками і меншовиками. Зазнавши поразки, меншовики повели шалену фракційну кампанію проти В. І. Леніна і більшовиків, намагаючись зірвати рішення з'їзду, захопити в свої руки центральні органи партії і найбільші партійні організації. Така дезорганізаторська поведінка меншовиків викликала рішучий осуд з боку переважної більшості комітетів РСДРП.

На Україні одним з перших приєднався до рішень II з'їзду партії Катеринославський комітет РСДРП, в складі якого в той час працювали В. П. Ногін, Н. Є. Вілонов, Е. Е. і О. М. Ессени. Уже в жовтні 1903 р. В. П. Ногін писав до редакції «Искры»: «Всі ми цілком висловлюємося за рішення більшості й робитимемо все можливе для підтримки ЦК і ЦО»²³. Восени місто відвідав представник ЦК С. І. Гусев, який виступив з доповіддю про роботу і рішення II з'їзду РСДРП. Заслухавши доповідь, Катеринославський комітет ухвалив резолюцію: «Катеринославський комітет висловлює свою солідарність з усіма постановами з'їзду, підкоряється всім центральним установам, обраним з'їздом, запрошує товаришів об'єднатись і висловлює свій осуд усяким дезорганізаторським спробам, що порошують цілісність і єдність роботи»²⁴.

Тверду позицію більшості II з'їзду зайняв Одеський комітет РСДРП, який підтримував регулярне листування з В. І. Леніним і закордонним більшовицьким центром. Сюди з доповіддю про роботу з'їзду спочатку приїздив С. І. Гусев, а потім М. М. Ессен, І. Х. Лалаянц і В. В. Воровський. Доповідь В. В. Воровського про II з'їзд і стан справ у партії була пізніше видана окремою брошурою. Повідомляючи Закордонний відділ ЦК про стан справ в Одеському комітеті, І. Х. Лалаянц писав 24 листопада 1903 р.: «Одеський [комітет] тепер зміцнився цілком, у ньому зараз так: +5 і —2»²⁵. А незабаром і ці два меншовики вибули з Одеського комітету, до його складу ввійшли В. В. Воровський і І. Х. Лалаянц.

Після з'їзду посилились позиції більшовиків у Миколаївському комітеті РСДРП. Туди переїхав з Катеринослава В. П. Ногін, потім

²³ Переписка В. И. Ленина..., стор. 382.

²⁴ Второй съезд РСДРП. Материалы и документы, М., 1938, стор. 254.

²⁵ Переписка В. И. Ленина..., стор. 390.

прибув з-за кордону В. О. Радус-Зенькович, одержавши перед від'їздом конкретні вказівки безпосередньо від В. І. Леніна. «Він тепло надихнув мене,— згадував пізніше Радус-Зенькович,— розповів про майбутню роботу підпільника, професіонала-революціонера»²⁶. Завдяки зусиллям В. П. Ногіна і В. О. Радуса-Зеньковича Миколаївський комітет активізував свою діяльність і незабаром ухвалив резолюцію про підтримку всіх рішень II з'їзду²⁷, відмежившись тим самим від антиленінської позиції свого делегата на з'їзді. В. І. Ленін зазначав, що Миколаївський комітет «складався з представників більшості»²⁸.

Однак, якщо Катеринославський, Одеський і Миколаївський комітети активно виступили з підтримкою В. І. Леніна й більшості II з'їзду РСДРП, то в Харківському, Київському комітетах, а також у Союзі гірничих робітників сильним впливом користувалися меншовики, головним чином з розпущеної II з'їздом групи «Южный рабочий». Звичайно, і тут працювали соціал-демократи, які не поділяли поглядів меншовиків, зокрема в Київському комітеті прихильниками більшості II з'їзду РСДРП оголосили себе О. Г. Шліхтер і В. В. Вакар, у Харківському — Б. В. Авілов. Особливо міцні позиції більшовики мали в заводських районах Київської і Харківської організацій. У Києві тоді працювали такі відомі прихильники більшості, як Г. С. Михайлов, Л. М. Скорняков, О. С. Шаповалов, Є. С. Шліхтер (Лувишук), у Харкові — Г. В. Мерцалов, М. М. Кабаненко, М. К. Муранов.

У Донбасі під більшовицьким впливом перебувала Луганська організація, в якій активно працювали Т. Л. Бондарев, К. Є. Ворошилов, С. Я. Дерман (Софія Дальна), П. І. Пузанов, Ф. Р. Якубовський та інші більшовики. На початку 1904 р. вона порвала з меншовицьким керівництвом Союзу гірничих робітників і встановила зв'язки з Катеринославським більшовицьким комітетом. «За ініціативою нашої луганської організації,— пише К. Є. Ворошилов у книзі своїх спогадів,— був створений новий керівний центр революційного руху в Слов'янськ-сербському повіті — Гірничий комітет. Він мав об'єднати роботу соціал-демократичних організацій Луганська і навколишніх шахт, рудників та інших промислових підприємств»²⁹.

Гострі дискусії навколо рішень II з'їзду РСДРП відбувалися у партійній групі на Орлово-Оленівському руднику. Один з керівників цієї групи, відомий діяч робітничого руху П. О. Мойсеєнко розповідав пізніше: «Чутка про розкол партії на більшовиків і меншовиків вперше до нас дійшла з приїздом з Катеринослава трьох товаришів: Якова Кравченка, Чернецького і Бродського, які роз'яснили нам суть цього питання»³⁰. Потім приїздив сюди з листом від Г. І. Петровського катеринославський більшовик І. Ю. Захарченко, який також допоміг донецьким соціал-демократам розібратися в причинах розколу партії. Проте переважна частина соціал-демократичних груп Донбасу не виявила свого ставлення до внутріпартійної боротьби, хоч комітет донецького Союзу і стояв на явно меншовицьких позиціях. Старий більшовик Р. Я. Терехов згадував про Берестово-Богодухівську групу: «Восени 1903 року, коли група взяла про розкол, який стався на II-му з'їзді РСДРП, в її рядах розбіжностей не сталося. Це пояснюється

²⁶ В. А. Радус-Зенькович. Страницы героического прошлого, М., 1960, стор. 11.

²⁷ Переписка В. И. Ленина..., стор. 406—407.

²⁸ Ленинский сборник XV, стор. 67.

²⁹ К. Е. Ворошилов. Рассказы о жизни (Воспоминания), М., 1968, стор. 149—150.

³⁰ Воспоминания П. А. Моисеенко, М., 1924, стор. 150.

тим, що робітники-учасники групи були політично слабкі й інтелігенція, очевидно, не виявляла справжньої істини з'їздивської роботи»³¹.

В. І. Ленін особисто і через російську частину ЦК РСДРП, яка після II з'їзду перебувала в Києві, спрямовував діяльність більшовиків на Україні, листувався з ними, давав поради, досвідченими працівниками допомагав зміцнювати більшовицькі позиції в місцевих комітетах. Особливу увагу В. І. Ленін звертав на організації Києва, Харкова, Донбасу, де переважав вплив меншовиків. «Треба що б то не стало займати позиції скрізь і всюди своїми людьми»³²,— писав В. І. Ленін у листі до ЦК РСДРП.

Коли наприкінці 1903 р. меншовикам удалося протягти через Київський комітет свою резолюцію, це особливо занепокоїло В. І. Леніна. 20 жовтня 1903 р. він писав у Київ члену ЦК партії Г. М. Кржижановському: «...В Києві роблять дурниці, і, дивна річ, ні Андреевський *, ні Дядін **, ні Лебедев *** не ввійшли туди (тобто до Київського комітету РСДРП.— П. Ш.) для боротьби»³³.

У своїх листах Володимир Ілліч різко критикував помилки в роботі членів ЦК та інших більшовиків, які працювали в Києві, намагаючись зміцнити їх позиції у Київському комітеті РСДРП. Щоб допомогти в роботі російської частини ЦК і київських більшовиків, протягом вересня—жовтня 1903 р. до Києва переїхали рідні В. І. Леніна—брат Дмитро Ілліч, сестри Марія і Анна Іллінічн та мати—Марія Олександрівна. Сім'я Ульянових розгорнула в Києві велику революційну діяльність, підтримувала систематичні зв'язки з Леніним, інформувала про всі найважливіші події в партійному житті. В спеціальному зошиті, заведеному Н. К. Крупською, зареєстровано листи, отримані від Д. І. Ульянова (2.X, 13.X, 23.X, 2.XI, 19.XI і т. д.). Часто писали Володимир Іллічу і його сестри³⁴.

На початку 1904 р. царські власті провели в Києві масові обшуки й арешти. У ніч з 1 на 2 січня поліція заарештувала Дмитра Ілліча та його сестер Марію і Анну, З. П. Кржижановську (Невзорову) та інших більшовиків. Хоч арешти значно підірвали сили більшовиків у Києві, проте меншовикам і після цього не вдалося повністю захопити Київський комітет. Н. К. Крупська повідомляла 23 квітня 1904 р.: «З Києва пишуть, що комітет цілком нейтральний і якби Фауст (російська частина ЦК—П. Ш.) хоч трохи потурбувався про нього, він був би на його боці»³⁵. Та Центральний Комітет, штаб-квартира якого після січневих арештів була переведена з Києва до Москви, не зміг подати такої допомоги, чим скористалися меншовики і добилися спочатку виходу з комітету О. Г. Шліхтера, а наприкінці 1904 р.—і В. В. Вакара. Захопивши комітет у свої руки, меншовики посилили розкольніцьку діяльність, усували більшовиків від роботи, не давали їм зв'язків з заводськими колективами. Така політика комітету викликала гостре невдоволення і осуд з боку робітників. «Маса вкрай незадоволена комітетом»³⁶,—повідомляв В. І. Леніна з Києва Г. С. Михайлов.

³¹ Р. Я. Терехов. Берестово—Богодухово—Кальмиусский район.— «Летопись революции», 1923, № 5, стор. 147.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 148.

* Д. І. Ульянов.

** Л. М. Кніпович.

*** С. І. Гусев.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 148.

³⁴ Детальніше див. Й. Д. Ремезовський. Ульянови на Україні, К., 1960, стор. 41—120.

³⁵ Ленинский сборник XV, стор. 17.

³⁶ Переписка В. И. Ленина..., стор. 513.

Дезорганізаторська діяльність меншовиків, захоплення ними редакції «Искры», а на початку літа 1904 р.— і ЦК РСДРП створили в партії ненормальне становище, єдиним виходом з якого було скликання нового з'їзду. Ще в грудні 1903 р. В. І. Ленін писав членам ЦК у Росії: «Порядинок один — з'їзд. Лозунг його: боротьба з дезорганізаторами»³⁷.

Надійною опорою В. І. Леніна в боротьбі проти меншовиків за скликання III з'їзду партії стало Південне бюро ЦК РСДРП, створене з ініціативи Леніна в Одесі на початку лютого 1904 р. під керівництвом В. В. Воровського і І. Х. Лалаянца. Підтримуючи безпосередній зв'язок з Леніним, Південне бюро розгорнуло широку роботу по зміцненню більшовицьких сил на Україні, видавало і поширювало прокламації та брошури, об'єднуючи діяльність Одеського, Миколаївського, Катеринославського комітетів і цілого ряду менших організацій. Особливо багато було зроблено для поширення знаменитої праці В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад». 19 травня 1904 р. Н. К. Крупська повідомляла Південне бюро: «Брошура Леніна вийшла»³⁸. А незабаром її взяли на озброєння більшовики України в своїй боротьбі проти меншовицького опортунізму. Широко розповсюджувалися й інші праці В. І. Леніна. Написана В. І. Леніним листівка «До російського пролетаріату», в якій викривався імперіалістичний характер російсько-японської війни, була перевидана групою студентів соціал-демократів у Києві і Катеринославським комітетом РСДРП. Ленінську листівку «Перше травня» і перші два розділи праці В. І. Леніна «До сільської бідноти» перевидав створений у січні 1904 р. Поліський комітет РСДРП, що об'єднував ряд суміжних соціал-демократичних груп північної Чернігівщини й південно-східних районів Білорусії³⁹.

У вересні 1904 р. Південне бюро підготувало скликання конференції більшовицьких комітетів Півдня — першої в Росії більшовицької конференції. У ній взяли участь представники Південного бюро і трьох провідних на Україні більшовицьких комітетів — Одеського, Катеринославського і Миколаївського, які розглянули питання про підготовку до скликання III з'їзду партії і утворення для цього Організаційного комітету, про підтримку більшовицького видавництва, яке почало самостійну діяльність від імені літературної групи Леніна і Бонч-Бруєвича, про поведінку меншовицької редакції «Искры» та ін. З усіх цих питань було прийнято ухвали, спрямовані проти меншовиків та їх дезорганізаторських дій.

В. І. Ленін уважно стежив за роботою Південної конференції і схвалив усі її рішення. У листі до учасників конференції південних комітетів і Південного бюро В. І. Ленін писав: «Товариші! У відповідь на вашу резолюцію про бажаність утворення ОК більшості поспішаємо повідомити, що ми цілком поділяємо вашу ідею. Ми воліли б тільки назвати групу не ОК, а Бюро Комітетів Більшості»⁴⁰. Незабаром відбулися конференції більшовицьких комітетів Кавказу і північних районів країни, після чого остаточно оформилося БКБ як всеросійський більшовицький центр. У грудні 1904 р. більшовики на чолі з В. І. Леніним почали видавати і свій друкований орган — газету «Вперед».

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 167.

³⁸ Переписка В. И. Ленина..., стор. 434.

³⁹ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1895—1965). Бібліографічний покажчик, Харків, 1966, стор. 9—10.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 219.

Отже, більшовики йшли назустріч першій російській революції як відособлена політична група, течія в РСДРП, зі своїм керівним центром і своїм центральним органом преси. Місцеві соціал-демократичні організації на Україні, як і в усій Росії, були на той час формально єдиними, але їх керівні органи — загальноміські комітети — мали вже чітко виражену політичну спрямованість і заявили про свою підтримку якоїсь фракції РСДРП: революційної (більшовицької), чи опортуністичної (меншовицької). На ленінських позиціях, на позиціях більшості II з'їзду РСДРП стояли Одеський, Катеринославський, Миколаївський комітети і Луганська організація. Значний вплив мали більшовики в Поліському комітеті, який після деяких вагань також прийняв резолюцію з вимогою скликати новий з'їзд партії. Більшовицькі комітети цих провідних організацій впливали на діяльність суміжних партійних груп і організацій, зокрема, Одеський — на Херсонську, Балтську і Вознесенську групи, Катеринославський — на Олександрівську і Кам'янську. Окремі більшовики працювали і в інших групах і організаціях РСДРП: Ф. А. Сергєєв (Артем) — у Єлисаветграді, В. А. Валявко — в Кривому Розі тощо.

З початком революції 1905—1907 рр. внутріпартійна боротьба загострилася ще більше і привела до дальшого організаційного розмежування фракцій у РСДРП. Якщо до революції розкол відбувся лише «у верхах», то в перші місяці революції він був закріплений «в низах» створенням паралельно існуючих більшовицьких і меншовицьких організацій, а потім і проведенням одночасно двох окремих з'їздів: більшовиків і меншовиків (III з'їзду РСДРП у Лондоні і Першої загальноросійської конференції партійних працівників у Женеві). На Україні такі паралельні організації виникли в Одесі, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Луганську, Херсоні. Окрема більшовицька група була створена і в Києві, але вона так і не оформилась у самостійну організацію. У Донбасі на противагу меншовицькому Донецькому союзу більшовики створили Рудничний союз РСДРП. Центром об'єднання більшовицьких сил на Україні стали Південне бюро і Південно-технічне бюро ЦК РСДРП, створені в Києві після III з'їзду РСДРП. Та було ще й тоді багато робітників, рядових соціал-демократів, які не розуміли суті внутріпартійних незгод і вимагали відновлення єдності РСДРП. Враховуючи невдоволення мас партійним розколом і розуміючи значення єдності робітничого класу для успіху революції, більшовики наприкінці 1905 р. пішли на об'єднання паралельних організацій, закріпивши його скликанням у квітні 1906 р. IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП. Проте це об'єднання не означало ліквідації ідейних і політичних незгод.

Використовуючи загальнопартійну арену, більшовики і далі вели непримиренну боротьбу проти меншовиків, за революційну єдність політичної партії пролетаріату. Завдяки послідовній ленінській лінії та гнучкій тактиці більшовики зуміли ізолювати меншовиків, завоювати на свій бік усю РСДРП. Уже в роки століпінської реакції В. І. Ленін зазначав: «Всю, або майже всю, наявну *партійну* роботу — особливо на місцях — несуть на собі тепер більшовики»⁴¹.

VI Всеросійська конференція РСДРП у січні 1912 р. підсумувала боротьбу більшовиків за партію, виключила з РСДРП меншовиків-ліквідаторів, закріпила перемогу більшовиків, зберігши в їх руках загальнопартійний прапор РСДРП. Одним із загонів цієї партії були більшовицькі організації України, вся діяльність яких безпосередньо пов'язана з іменем В. І. Леніна.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 383.

ВИЗВОЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Перемоги Радянських Збройних

Сил у 1943 р. докорінно змінили не лише обстановку на радянсько-німецькому фронті, а і весь хід другої світової війни. Якщо в зимовій кампанії 1942—1943 рр. і в битві під Курськом повністю провалилась наступальна, то в літньо-осінній період 1943 р. не виправдала себе й оборонна стратегія гітлерівського командування. Почався третій, завершальний період війни (грудень 1943 р.— 9 травня 1945 р.) — вигнання німецько-фашистських загарбників з тимчасово окупованих територій нашої Батьківщини та визволення поневолених народів Європи.

В новий період війни СРСР вступив ще сильнішим в економічному й воєнному відношеннях. Комуністична партія спрямовувала всі зусилля нашого народу на підвищення воєнної могутності Радянських Збройних Сил. Трудящі, охоплені патріотичним поривом, створювали матеріальні передумови для успішного здійснення наступальних операцій. Випуск продукції підприємствами воєнної промисловості збільшився з 1940 р. до 1944 р. в 6,6 раза¹. В 1943 р. було випущено близько 35 тис. літаків і самохідно-артилерійських установок — у 3,7 рази більше від 1941 р., близько 130 тис. польових та протитанкових гармат, реактивних установок, мінометів².

Перемоги Червоної Армії в 1943 р. сприяли значному посиленню економічного потенціалу Радянського Союзу внаслідок визволення життєво важливих районів (майже 400 тис. кв. км, де до війни проживало понад 25,5 млн. чол.)³, тимчасово окупованих фашистами. Там розгорнулися відбудовчі роботи. Завдяки героїчній праці робітників, колгоспників та інтелігенції відроджувалися промисловість і сільське господарство Радянської України.

Комуністична партія та Радянський уряд поставили перед нашою Армією завдання протягом 1944 р. повністю очистити радянську землю від загарбників. У відповідності з цим Ставка Верховного Головнокомандування розробила на 1944 р. план великих наступальних операцій по розгрому стратегічних угруповань ворога. Головний удар планувалося завдати в південно-західному напрямку, щоб силами Українських фронтів розгромити угруповання німецько-фашистських армій «Південь» і «А», до складу яких входило 103 дивізії (1760 тис. чол.), в тому числі 18 танкових і 4 механізованих, 16 840 гармат і мінометів, 2200 танків і самохідних гармат та 1462 літаки або майже 41% всіх піхотних і 72% танкових, що перебували на радянсько-німецькому фронті. Війська чотирьох Українських фронтів на початку 1944 р. мали 168 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій (2365 тис. чол.). На їх озброєнні було 28 850 гармат і мінометів (не враховано зенітної артилерії), 2040 танків і самохідних гармат, 2360

¹ Н. Вознесенский. Военная экономика СССР в период Отечественной войны, М., 1947, стор. 174.

² 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 332.

³ Там же, стор. 381.

літаків. Таким чином, співвідношення сил у людях (1,3 : 1), гарматах, мінометах і бойових літаках (1,7 : 1) було на користь наших військ; однак за кількістю танків і самохідних гармат перевага залишалася за ворогом⁴.

Відповідно до загального плану Ставки війська Українських фронтів у грудні 1943 р.— лютому 1944 р. провели Житомирсько-Бердичівську, Кіровоградську, Корсунь-Шевченківську, Ровно-Луцьку та Нікопольсько-Криворізьку наступальні операції з метою розгромити ворога у східних районах Правобережної України й створити умови для дальшого наступу.

Другий етап визволення України почався 4 березня 1944 р. наступом на Проскурівсько-Чернівецькому напрямку військ 1-го Українського фронту, які мали завдання завершити визволення Правобережної України. В результаті Житомирсько-Бердичівської операції було звільнено Київську, Житомирську, частину Вінницької і Ровенської областей, 1-а й 4-а німецькі танкові армії зазнали жорстокої поразки. Армії 1-го й 2-го Українських фронтів охопили з флангів у районі Канева угруповання ворожих військ, що утримували правий берег Дніпра. Внаслідок Кіровоградської операції радянські війська вклинилися в оборону противника, створивши загрозу флангам Криворізького та Корсунь-Шевченківського угруповань.

Поразка в Корсунь-Шевченківській битві (тут було вбито й поранено 55 тис. і взято в полон понад 18 тис. фашистів)⁵ значно послабила німецькі частини на Правобережній Україні й негативно позначилася на загальному стані тих, що діяли в південно-західному стратегічному напрямку. Дії Червоної Армії в районі Корсунь-Шевченківського відвернули на себе значну частину сил ворога, що діяли на Правобережжі, й тим полегшили військам 1-го Українського фронту провести Ровно-Луцьку наступальну операцію, а 3-го і 4-го — Нікопольсько-Криворізьку.

Отже, в ході січнево-лютевого наступу війська Українських фронтів завдали ворогові тяжкої поразки, створивши умови для повного визволення Правобережної України.

Наступ радянських частин активно підтримували партизани, підпільники й місцеве населення. Так, партизанське з'єднання С. Ф. Маликова допомагало частинам 1-го Українського фронту визволити м. Коростень, а В. А. Бегми, І. П. Федорова, М. В. Таратути — м. Ровно. Кіровоградські підпільники мали постійний зв'язок з штабом 2-го Українського фронту і виконували його доручення⁶.

У період підготовки до нових наступальних операцій велику роботу провели ЦК КП(б)У, партійні, радянські й громадські організації республіки по мобілізації трудящих на відродження народного господарства й подання всебічної допомоги Червоній Армії. Важливу роль у цьому відіграла також VI сесія Верховної Ради УРСР, що відбулася в Києві на початку березня 1944 р. Тут було підкреслено визначну роль українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників і вказувалося, що за мужність і героїзм 299 тис. його представників нагороджено орденами й медалями СРСР, а 544 — присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁷.

⁴ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история, М., 1965, стор. 312, 322.

⁵ Сообщения Совинформбюро, т. 6, М., 1944, стор. 86.

⁶ Великая Отечественная война Советского Союза (1941—1945 гг.). Краткая история, стор. 325.

⁷ Шоста сесія Верховної Ради УРСР, 1—4 березня 1944 р. Стенографічний звіт, К., 1944, стор. 10.

Незадовго до початку нового наступу радянських військ, 29 лютого 1944 р. українські буржуазно-націоналістичні бандити смертельно поранили командуючого 1-го Українського фронту генерала М. Ф. Ватутіна. 15 квітня він помер. «В особі тов. Ватутіна,— говорилося в повідомленні ЦК ВКП(б), РНК СРСР і Наркомату оборони,— держава втратила одного з найталановитіших молодих полководців, що висунулися в ході Вітчизняної війни»⁸. Партія і уряд високо оцінили заслуги М. Ф. Ватутіна, присвоївши йому звання Героя Радянського Союзу. Трудящі республіки дбайливо зберігають пам'ять про видатного сина російського народу, який віддав життя в боротьбі за визволення української землі від німецько-фашистських загарбників. В одному з наймальовничіших парків Києва йому споруджено пам'ятник, на якому золотими літерами вибито: «Герою Радянського Союзу генералу армії Миколі Федоровичу Ватутіну від українського народу».

На початку березня на величезному фронті від Луцька до гирла Дніпра майже одночасно розпочався новий наступ трьох Українських фронтів. Їм протистояли групи армій «Південь» і «А», які, незважаючи на значні втрати у січні — лютому, мали в своєму складі 83 дивізії, в тому числі 18 танкових, 4 моторизованих і одну бригаду⁹. 4 березня на Проскурівсько-Чернівецькому напрямку перейшов у наступ 1-й Український фронт, командування яким прийняв Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков. У його складі діяли загальновійськові: 1-а гвардійська армія під командуванням генерал-полковника А. А. Гречка, 13-а — генерал-полковника М. П. Пухова, 18-а — генерал-лейтенанта Є. П. Журавльова, 60-а — генерал-лейтенанта І. Д. Черняховського (з квітня — генерал-полковника П. А. Курочкина), 38-а — генерал-полковника К. С. Москаленка, 3-я гвардійська танкова армія на чолі з генерал-полковником танкових військ П. С. Рибалком і 4-а — генерал-лейтенантом В. М. Бадановим (з 13 березня — генерал-лейтенантом Д. Д. Лелюшенком). Підтримку наступаючих наземних військ з повітря здійснювала 2-а повітряна армія під командуванням генерал-лейтенанта С. Я. Красовського, 1-а танкова армія перебувала в резерві. Військам 1-го Українського фронту протистояли 26 дивізій, з них 9 танкових, 1 моторизована і 1 бригада, які входили до складу 1-ї і 4-ї танкових армій противника¹⁰.

Перед початком операції на вихідних позиціях 60-ї армії зосередились також частини 3-ї гвардійської й 4-ї танкових армій, які після потужної артилерійської та авіаційної підготовки прорвали оборону ворога. До вечора 4 березня 6-й і 7-й гвардійські танкові корпуси прорвалися на 25—30 км у південному та південно-західному напрямках. Війська 1-ї гвардійської армії також прорвали оборону і глибоко вклинилися у ворожі бойові порядки. 5 березня перейшла в наступ на Хмельник 18-а армія. 7 березня наші війська вийшли до Тернополя, перерізавши залізничну магістраль Львів — Одеса. Ширина прориву оборони противника досягла 180 км, а глибина — 100. 9 березня було визволено м. Старокоштинів, а 10 — радянські частини були біля Проскурова. Однак через бездоріжжя відстала артилерія, були перебої з постачанням боєприпасів і пального для танків. Темп наступу уповільнився.

⁸ «Правда», 15 квітня 1944 р.

⁹ Сборник материалов по составу, группировке и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателлитов на советско-германском фронте за период 1941—1945 гг. Вып. четвертый, М., 1956, стор. 49—52.

¹⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945 гг., т. 4, стор. 76.

Тимчасом ворог підтягнув з району Умані до сс. Миколаївки та Малинівки Кам'янець-Подільської області значні сили (понад 9 танкових і піхотних дивізій) для контрудару. Розпочалися запеклі бої. Фашистам вдалося на деякий час припинити просування нашого ударного угруповання. Тому 11 березня Ставка Верховного Головнокомандування з метою забезпечити бойові дії головного угруповання віддала наказ 13-й армії вийти на рубіж Берестечко — Броди — Заложці, а 18-й і 38-й — вести наступальні бої в напрямку Кам'янця-Подільського.

Вранці 15 березня після 45-хвилинної артилерійської підготовки 13-а армія перейшла в наступ¹¹, а наприкінці дня спільно з 25-м танковим корпусом завершила прорив всієї тактичної глибини оборони противника. Опівдні в прорив ввійшов 1-й гвардійський кавалерійський корпус, а 16 березня для завершення оперативного оточення Дубенського угруповання ворога вступив у бій 6-й. Загроза його виходу в тил примусила фашистів відійти на Броди. 17 березня радянські війська, завдавши тяжкої поразки поліцейській корпусній групі «Прюман» і 7-й танковій дивізії, визволили м. Дубно, 19 — м. Кременець¹², а частини 1-го гвардійського кавалерійського корпусу вийшли в район Червоноармійська (на підступах до Бродів). 20 березня туди ж пробілися й частини 13-ї армії. Це дало змогу ударному угрупованню уже 21 березня відновити наступ. 1-а та 4-а танкові армії, переборюючи опір ворога, рушили на південь. 25 березня війська 1-ї гвардійської армії визволили мм. Проскурів, Сатанів та Іванцівці. Надвечір 26 березня 10-й танковий уральський добровольчий корпус спільно з частинами 6-го механізованого корпусу 4-ї танкової армії, розгромивши п'ятитисячний ворожий гарнізон, визволили м. Кам'янець-Подільський.

Уральці без підтримки піхоти, що відстала, і майже без боеприпасів з безприкладною мужністю відбивали шалені атаки переважаючих сил противника. В боях за Кам'янець-Подільський мужність і героїзм виявили воїни 1-ї батареї (командир — лейтенант Я. Д. Хардигов) артилерійського дивізіону 29-ї мотострілецької бригади. На підступах до міста й під час відбиття ворожих контратак вони знищили 11 танків, 13 артилерійських гармат, 8 бронетранспортерів і 177 гітлерівців, захопили 13 мінометів, 6 кулеметів і 149 полонених. Їх було представлено до урядових нагород, а командиру присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹³.

24 березня 20-а гвардійська механізована бригада, що входила до складу 1-ї танкової армії, під командуванням гвардії полковника А. Х. Бабаджаняна біля Заліщиків вийшла до р. Дністер¹⁴. 28 березня танкісти 1-ї танкової армії спільно з 24-ю стрілецькою дивізією за підтримкою 227-ї штурмової авіадивізії оволоділи Чернівцями, а 20 — Коломиєю. Під час визволення Чернівців особливо відзначилися танкісти 64-ї гвардійської танкової бригади, яку було нагороджено орденом Леніна, а її командира — підполковника І. Н. Бойка — другою золотою медаллю Героя Радянського Союзу. За визволення майже всієї Північної Буковини 1-й танковій армії було присвоєно звання «гвардійська», а її корпуси стали називатися «Прикарпатськими». 8 квітня, розгромивши ворога в передгір'ях Карпат, 1-а гвардійська танкова армія вийшла до державного кордону СРСР з Чехословаччиною.

¹¹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 13315, спр. 12, арк. 88.

¹² Там же, арк. 102, 114.

¹³ «За Родину», 20 травня 1960 р.

¹⁴ Архів МО СРСР, ф. 299, оп. 37 805, спр. 4, арк. 239—240.

Потужним ударом танкових з'єднань 1-го і 2-го Українських фронтів німецьку групу армій «Південь» було розділено: 4-у танкову армію відкинуто на захід, а 1-у — на схід, де її 28 березня було оточено північніше Кам'янця-Подільського. Зовнішнє кільце оточення утворили війська 13-ї, 60-ї армій, 1-ї гвардійської танкової армії та 18-го гвардійського стрілецького корпусу 1-ї гвардійської армії. Однак воно не було суцільним, тому що на кожну дивізію припадало близько 25 км фронту, а між флангами 1-ї гвардійської армії та 4-ї танкової армії був розрив у 15 км. Багато підрозділів виснажилися у напружених боях. Так, 4-а танкова армія мала в своєму складі лише близько 60 танків¹⁵.

2 квітня радянське командування поставило оточеним німецько-фашистським військам ультиматум про капітуляцію, але його було відхилено. Гітлерівці почали готуватися до виходу з оточення. Водночас їх командування вжило термінових заходів до того, щоб закрити прорив у своїй обороні від Тернополя до Коломиї, що утворився внаслідок оточення військ 1-ї танкової армії. Туди прибула з Станіслава 1-а угорська армія, а також частини з Франції, Данії, Югославії та Німеччини. Одночасно німецько-фашистське командування, створивши сильний кулак з семи танкових і трьох піхотних дивізій з складу 1-ї танкової армії, завдало удару в напрямі Бучача. Ціною величезних втрат 4 квітня ворог вийшов у район Борщева. На допомогу цьому угрупованню з району Підгайців силами однієї танкової і двох піхотних дивізій було завдано зустрічного удару по радянських військах. 7 квітня обидва ворожі угруповання з'єдналися в районі Бучача. Однак 1-а фашистська танкова армія внаслідок значних втрат у людях змушена була залишити всю бойову техніку. 14 квітня частини 60-ї армії ліквідували опір оточеного в Тернополі ворожого гарнізону загальною чисельністю 12 тис. чол. 17 квітня війська 1-го Українського фронту закріпилися на рубежі Торчин — Берестечко — Заложці — Чортків — Коломия — Кути¹⁶. У цих боях відзначився підрозділ розвідки (командир — гвардії лейтенант Радугін) 6-го гвардійського механізованого корпусу 4-ї танкової армії, який прорвався в тил гітлерівців, що відходили до Дністра, і вчинив там паніку, а також завдав значної матеріальної шкоди. 1 квітня 1944 р. підрозділ об'єднався з партизанським загonom і сприяв нашим військам у захопленні переправ через Дністер. За час свого рейду по тилах ворога загін на чолі з Радугіним і партизани знищили 4 танки, 8 бронетранспортерів, 21 гармату, 2 самохідні артилерійські установки, 3 міномети, 14 кулеметів, 400 автомашин, 700 возів, близько 3 тис. солдатів і офіцерів ворога. Крім того, було захоплено 3 гармати, 1 міномет, 48 кулеметів, 300 автоматів, 1500 гвинтівок, 1400 снарядів, взято в полон 150 гітлерівців, визволено 250 військовополонених червоноармійців. Командиру танкового взводу розвідки ст. лейтенанту Радугіну Указом Президії Верховної Ради СРСР було присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹⁷.

Водночас війська 2-го Українського фронту здійснили наступ, який згодом дістав назву «Умансько-Ботошанської операції», з метою розгромити війська 1-ї танкової і 8-ї армій. Для цього командування фронту створило два ударні угруповання — головне й допоміжне. Перше — в складі 4-ї гвардійської, 27-ї і 52-ї загальновійськових армій, 5-ї гвардійської, 2-ї й 6-ї танкових армій — завдало удару по

¹⁵ А. Н. Грылев. За Днепром, М., 1963, стор. 140.

¹⁶ Сообщения Совинформбюро, т. 6, стор. 185.

¹⁷ Архів МО СРСР, ф. 323, оп. 4762, спр. 16, арк. 285.

25-кілометровому фронту. Допоміжне угруповання, куди входили 5-а й 7-а гвардійські армії, мало завдання прорвати оборону противника в районі Федорівки й наступати на Новоукраїнку. Підтримка операцій з повітря покладалась на 5-у повітряну армію.

Проти наших частин діяло 20 німецьких дивізій, з них 4 танкові і 2 моторизовані. 2-й Український фронт мав сім загальновійськових, три танкових і одну повітряну армію, 6700 гармат, 662 танки та самохідні гармати і 551 літак. Було досягнуто переваги над ворогом у людях в 1,8 і в артилерії — в 2,2 рази¹⁸. В напрямі головного удару радянському командуванню вдалося зосередити в 3,5 рази більше людей і в 6,3 — артилерії. На ділянці прориву 4-ї гвардійської армії на один кілометр фронту припадало 160 гармат і 150 гвардійських мінометів¹⁹.

5 березня після потужної артилерійської підготовки перейшли в наступ війська головного ударного угруповання. Раптовість і сила удару приголомшили гітлерівців, паралізувавши їх здатність до опору. Серед солдатів почалася паніка. «Ми, — розповідав полонений німецький солдат, — як божевільні бігли від наступаючих російських військ, кидаючи свої позиції без наказу офіцерів»²⁰. Оборону противника, на ділянці Рубаний Міст — Ольховець завширшки 35 км було прорвано. В смузі наступу 27-ї армії командування ввело в прорив 2-у танкову армію, а 4-ї гвардійської армії — 5-у гвардійську танкову армію в загальному напрямі на Умань. Пізніше до них приєдналися з'єднання 6-ї танкової армії. Ворог кинув усі свої резерви, щоб ліквідувати прорив. Однак йому не вдалося досягти мети. Радянські війська 6 березня розширили прорив до 60 км по фронту і 25 — в глибину. Фашисти почали відступати на південь і південний захід.

8 березня на допоміжному напрямі західніше Кіровограда перейшли в наступ на Новоукраїнку і Первомайськ 5-а і 7-а гвардійська армії. 17 березня вони визволили м. Новоукраїнку, а 20 біля Первомайська вийшли до Південного Буга і 22 оволоділи містом. 6-а танкова армія 9 березня в напрямі головного удару оволоділа залізничним вузлом і опорним пунктом оборони ворога — Христинівкою. На ранок 10 березня було визволено м. Умань. За шість днів боїв (з 5 по 10 березня) радянські війська розширили прорив оборони гітлерівців до 175 км по фронту і просунулися вперед на 40—70 км. Ворог втратив лише вбитими понад 20 тис. солдатів і офіцерів, а також понад 500 танків і самохідних гармат, близько 600 польових гармат і понад 12 тис. автомашин²¹.

Гітлерівське командування докладало відчайдушних зусиль до того, щоб спинити просування радянських військ, вводячи в бій резерви й перекидаючи частини з інших ділянок фронту. Але всі його спроби виявились марними. 11 березня наші війська форсували Південний Буг і визволили Гайворон, а 12 — Джулинку, куди першим увірвався танк комуніста лейтенанта Петрова. Там він знищив чотири самохідні установки ворога й прорвався до переправи²². 16 березня передові частини 5-ї гвардійської і 2-ї танкової армій вийшли до залізниці Одеса — Жмеринка, а 18 — до Дністра. Першою туди вийшла 62-а гвардійська стрілецька дивізія під командуванням Героя Радянського

¹⁸ М. Захаров. Уманская наступательная операция 2-го Украинского фронта.— «Военно-исторический журнал», 1962, № 4, стор. 16.

¹⁹ Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 102.

²⁰ Там же, арк. 103.

²¹ Сообщения Советского Информбюро, т. 6, стор. 121.

²² А. Н. Грылев. Назв. праця, стор. 156.

Союзу полковника І. Н. Мошляка²³. На Дністрі тримали оборону румунські та німецькі частини. Незважаючи на відсутність підручних переправних засобів, радянські воїни перейшли річку за одну добу. Тут їм став у нагоді багатий досвід форсування Дніпра. Так само, як і восени 1943 р., підрозділи переправлялись на саморобних плотах, колодах, бочках тощо. Противник намагався масованими бомбардуваннями зірвати цей рух. Але ніщо не могло спинити наступального пориву радянських частин.

Тоді піхотні частини і з'єднання показали, що вони здатні розв'язувати складні завдання. Особливо проявили себе танкові й механізовані війська, які успішно здійснювали оперативні задуми командування, пов'язані з обходом і оточенням військ ворога, якого було наголоу розгромлено, а групу армій «Південь» розсічено на 2 частини.

В той час, як війська 1-го і 2-го Українських фронтів стрімко просуvalися до радянського кордону, на Ковельському напрямку розпочав наступ 2-й Білоруський фронт, який притягнув значні сили ворога.

У зв'язку з труднощами, що постали перед військами 3-го Українського фронту, коли вони вийшли до нижньої течії Південного Буга, Ставка Верховного Головнокомандування 18 березня наказала повернути головні сили 2-го Українського фронту на південь і продовжувати розвивати наступ на Ясському і Кишинівському напрямках.

26 березня радянські війська вийшли на державний кордон СРСР з Румунією на 85-кілометровій ділянці по р. Прут. Першими на територію Румунії вступили воїни 27-ї армії генерала С. Г. Трофименка і 52-ї генерала К. А. Коротеева. Державний кордон по р. Прут було передано під охорону 24-у прикордонному полку (командир — підполковник С. Є. Капустін), який на початку війни прийняв тут перший бій з ворогом²⁴. Того ж дня радянські війська заглибились на територію Румунії на 20—30 км. Цей день ввійшов яскравою сторінкою в героїчний літопис Великої Вітчизняної війни. «Ось він перед нами, — писала «Правда», — ...довгожданий, тричі бажаний державний кордон нашої Вітчизни, тридцять три місяці тому потоптаний ворогом. З нашого кордону ми бачимо зараз долини й села Румунії. Здрастуй, рубіж рідної землі!»²⁵. Радісна звістка швидко облетіла всю нашу Батьківщину та країни, поневолені фашистською Німеччиною, які чекали визволення. Адже Верховним Головнокомандуванням Червоної Армії дано наказ радянським частинам, що наступають, «переслідувати ворога аж до його розгрому й капітуляції»²⁶. Водночас Радянський уряд підкреслив, що вступ радянських військ до Румунії викликаний виключно воєнною необхідністю, а не бажанням захопити частину румунської території, чи змінити існуючий суспільний лад.

Війська 4-ї гвардійської і 5-ї гвардійської танкової армій 22 березня почали наступ на Слобідку і Ставрово. Однак у районі Рибниця — Слобідка радянські частини зустріли сильний опір. Тут зосередилися рештки кількох румунських дивізій, танкові дивізії СС «Мертва голова» і «Велика Німеччина». Гітлерівське командування докладало всіх зусиль, щоб не допустити радянські війська до переправ біля Рибниці, де воно зосередило велику кількість живої сили й техніки для переправи на правий берег Дністра.

Розгорнулися запеклі бої. Місцеве населення подавало радянським частинам допомогу. Цілі села брали участь у будівництві шля-

²³ Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 110.

²⁴ 50 лет Вооруженных Сил СССР, стор. 400.

²⁵ «Правда», 27 березня 1944 р.

²⁶ «Правда», 3 квітня 1944 р.

хів, мостів, а також у перенесенні боеприпасів, продовольства, пального безпосередньо до місця боїв. Внаслідок стрімкого наступу радянських військ медсанбати відставали від частин і поранених доводилось розміщувати в селянських хатах. Населення доглядало за ними.

Наступ військ 2-го Українського фронту на Ясси — Кишинів створив реальну загрозу оточення 6-ї й 8-ї німецьких та 3-ї румунської армій між Південним Бугом і Дністром. Німецько-фашистське командування вжило термінових заходів, щоб врятувати свої армії і закрити величезний прорив, який утворився від поразки лівого крила 1-ї танкової армії і правого — 8-ї. 28 березня почалося відведення 5-ї німецької і 3-ї румунської армій з рубежа Південного Буга з одночасним перекиданням на ясько-кишинівський напрям кількох дивізій 6-ї армії та свіжої 4-ї румунської. Співвідношення сил помітно змінилось на користь ворога. Весь квітень радянські війська вели вперті бої. Ворогові вдалося спинити їх просування. 6 травня за наказом Ставки Верховного Головнокомандування війська 2-го Українського фронту перейшли до оборони на рубежі Радеуци — Пашкані — Оргіїв — Дубоссари.

6 березня розпочав наступ на Миколаївському напрямі проти групи армій «А» 3-й Український фронт. В районі Березнегувате — Снігірівка 6-а німецька армія опинилась під загрозою оточення, однак, зазнавши значних втрат, їй вдалося відійти в західному напрямі. У межиріччі Інгульця й Південного Буга вона зазнала нової серйозної поразки. В ніч на 28 березня війська 3-го Українського фронту з захоплених плацдармів на правому березі Буга розгорнули новий наступ на Одеському напрямі.

У боях за місто героїзм і мужність виявили 55 моряків 384-го батальйону морської піхоти і 12 воїнів однієї з стрілецьких частин під командуванням старшого лейтенанта К. Ф. Ольшанського, які в ніч на 26 березня на семи рибальських човнах висадились у миколаївському порту, щоб дезорганізувати оборону ворога. В операції взяв участь також місцевий рибалка А. І. Андреев. О 2-й годині 26 березня десант розпочав бойові дії, захопивши 4 будинки елеватора й порту. Їх було пристосовано до оборони. Проти радянських воїнів гітлерівці застосували гармати, а також кинули 3 батальйони піхоти й танки. Герої тримались до підходу радянських частин. За три доби вони відбили 18 атак і знищили близько 700 гітлерівців. Однак і самі зазнали значних втрат (з 68 чол. залишилися живими лише 12).

В одній з радіограм десантники поклялися, що виконуватимуть завдання до останньої краплі крові, не шкодуючи життя. У загоні були представники різних національностей нашої країни: росіяни — М. В. Коновалов і П. П. Артемов, українці — В. І. Кіненко і Г. І. Ковтун, білорус А. С. Лютий, татарин А. Д. Абдулледжидов, азербайджанець А. А. Мамедов, киргиз А. М. Хайрутдінов. Радянський уряд високо оцінив їх дії. Всім учасникам операції було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а в місті на їх честь споруджено пам'ятник²⁷.

Противник відкочувався на захід. 4 квітня танкісти 23-го танкового корпусу вибили ворога з залізничної станції Веселий Кут, а кінно-механізована група під командуванням генерала І. О. Плієва визволила ст. Роздільну, де було захоплено 37 паровозів, 990 вагонів з військовим майном тощо. Звідси група повернула на південь (6 квітня визволила Ельзас і Мангейм, 8 — Маяки й Біляївку) і підійшла з за-

²⁷ Музей Чорноморського флоту, інв. № 2744; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 4, стор. 86; Центральний Військово-Морський Архів, ф. 3, оп. 2422, спр. 11, арк. 203.

ходу до Одеси, на підступах до якої було створено чотири оборонні рубежі з глибокими траншеями й мінними полями. Обороняв Одесу 72-й армійський корпус у складі чотирьох піхотних дивізій і майже 25 спеціальних частин.

Після короткого артилерійського нальоту війська 5-ї ударної, 6-ї і 8-ї гвардійської армій о 20 год. 9 квітня розпочали нічний штурм міста. Частини противника, вибиті з оборонних рубежів, почали безладно відходити. Ліквідуючи опір противника, радянські війська просувалися вперед. О 10 годині ранку 10 квітня 1944 р. Одесу було визволено.

Отже, в результаті двотижневого наступу війська 3-го Українського фронту завдали тяжкої поразки 6-й німецькій і 3-й румунській арміям, визволивши від ворога Миколаївську та Одеську області, а також частину Молдавської РСР. Внаслідок чіткої стратегічної взаємодії Українських фронтів основні сили німецько-фашистських груп «Південь» і «А» було розгромлено.

Після втрати Одеси погіршало становище ворожих військ у Криму. Їх було ізольовано від головних сил і військово-морських баз у Болгарії та Румунії. Склалася сприятливі умови для визволення Криму. Цю операцію повинні були здійснювати війська 4-го Українського фронту під командуванням генерала армії Ф. І. Толбухіна, Окрема Приморська армія генерала армії А. І. Єременка, Чорноморський флот, яким командував віце-адмірал Ф. С. Октябрський та Азовська військова флотилія під проводом контр-адмірала С. Г. Горшкова.

Наступ почався вранці 8 квітня. Після 2-годинної артилерійської підготовки війська 2-ї гвардійської армії перейшли в наступ на двокілометровому фронті в напрямі Кула—Армянськ, подолавши три лінії траншей ворога. Було створено умови для оточення гітлерівських частин, які перебували в районах західного і східного фасів Турецького валу²⁸. Наступного дня війська 2-ї гвардійської армії подолали головну оборонну смугу і 10 квітня вийшли на рубіж Ішунських позицій. В той же час 63-й стрілецький корпус під командуванням генерал-майора П. К. Кошевого прорвав 1-у і 2-у оборонні смуги ворога південніше Сиваша. 11 квітня в прорив ввійшов 19-й танковий корпус, передові частини якого визволили Джанкой. Виникла можливість відрізати угруповання німецько-фашистських військ, зосереджене на Перекопському перешийку, від головних сил. Тому в ніч на 12 квітня ворог почав відходити.

В ніч на 10 квітня перейшла в наступ Окрема Приморська Армія. 13 квітня радянські війська визволили Сімферополь, Карасубазар, Євпаторію, 14 — Бахчисарай, 15 — Гурзуф і Алушту, а 16 — Алупку, Сімеїз і вийшли до зовнішнього севастопольського оборонного обводу. Війська 4-го Українського фронту також вийшли до севастопольських укріплень.

5 травня війська 4-го Українського фронту почали штурм севастопольських укріплень. 9 травня радянські війська визволили м. Севастополь, а через три дні ліквідували рештки 17-ї німецької армії на мисі Херсонес.

Перемога на Правобережній Україні і в Криму докорінно змінила стратегічну обстановку на південному крилі радянсько-німецького фронту. Зайняті Червоною Армією позиції на південно-західному театрі воєнних дій сприяли розгортанню нових наступальних операцій. Створилися сприятливі умови для розгрому німецько-фашистських військ у західних областях України, Румунії та Угорщині.

²⁸ Партархів Кримського обкому партії ЦК КП України, ф. 156, оп. 156, зв. 29, од. зб. 608, арк. 14.

Повідомлення

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПАРТІЙНОЇ РОБОТИ МІЖ XX І XXII З'ЇЗДАМИ КПРС

(на матеріалах Закарпатської, Івано-Франківської
та Львівської областей)

О. І. КОРАБЕЛЬЩИКОВ

Після XX з'їзду КПРС питання внутріпартійної демократії й колективності керівництва зайняли значне місце в історико-партійній літературі. Тоді вийшли з друку ряд книг і брошур, у яких розкривалися не лише теоретичні положення про суть партійної демократії, але й практична діяльність партійних організацій у цьому напрямі¹. На основі архівних матеріалів показано розвиток демократичного централізму в партії з дня її заснування (докторська дисертація Д. Ю. Бахшиєва). Діяльність КП України по розширенню внутріпартійної демократії на основі рішень XX з'їзду КПРС (1956—1961 рр.) висвітлено в кандидатській дисертації В. Т. Позняка. Питанням внутріпартійної демократії відвела місце й періодична преса².

Автор цієї статті робить спробу показати розвиток партійної демократії в організаціях Закарпатської, Івано-Франківської та Львівської областей між XX і XXII з'їздами КПРС.

Розробляючи вчення про партію як передовий організований загін робітничого класу, В. І. Ленін приділив значну увагу визначенню її організаційних основ, наголошуючи на демократичному централізмі, який органічно поєднує в собі партійну дисципліну з широким демократизмом усього внутрішнього життя партії, сполучає організованість і єдність партії з активністю й самодіяльністю комуністів, що можуть брати участь в обговоренні питань партійної політики і в керівництві практичною діяльністю партії.

В. І. Ленін завжди надавав великого значення централізму, твердій дисципліні на основі високої свідомості членів партії, їх беззавітної відданості справі комунізму. Він підкреслював, що лише централізована партія, керівництво якою здійснюється з одного центру може

¹ Г. М. Окладной. Во главе масс, Харьков, 1961; Г. Яремчук. В коллективности — сила керівництва, К., 1962; Г. И. Шитарев. Коллективность — высший принцип партийного руководства, М., 1959; В. Ф. Клочко. Марксистско-ленинское учение о партии и его развитие в Программе КПСС, М., 1966; П. А. Родионов. Коллективность — высший принцип партийного руководства, М., 1967; В. М. Орлов. Ленинские принципы в деятельности КПРС, К., 1965; И. Пронин, М. Стеничев. Ленинские нормы партийной жизни, М., 1967 та ін.

² О. Денисенко. Вищий принцип партійного керівництва. — «Комуніст України», 1962, № 1; І. П. Кожукало. Розвиток ленінських норм партійного життя і принципів керівництва в діяльності КП України (1964—1968 рр.), «УІЖ», 1968, № 5.

діяти організовано й забезпечити єдність волі всіх членів, швидко мобілізуватися для боротьби на певній ділянці. Рядом з цим вождь не уявляв нормальної діяльності партії без широкого розвитку внутріпартійної демократії. Він вказував, що керівництво в партії, спираючись на революційну теорію й досвід широких мас комуністів і безпартійних, який зливається з досвідом керівних кадрів партії, може бути лише колективним знизу й доверху.

Важливе значення в боротьбі партії за розвиток внутріпартійної демократії й відновлення принципів колективності керівництва мав XX з'їзд КПРС, на якому було піддано принциповій критиці культ особи й пов'язані з ним помилки й викривлення. З'їзд зобов'язав Центральний Комітет послідовно здійснювати міроприємства, які забезпечують повне подолання чужого марксизму-ленінізму культу особи, ліквідацію його наслідків у всіх областях партійної, державної та ідеологічної роботи, строго проводити норми партійного життя й принципів колективності партійного керівництва, які вироблені великим Леніним³. Тому Центральний Комітет взяв курс на піднесення політичної активності комуністів. З цією метою було розширено права місцевих партійних органів, внаслідок чого зросла їх роль як органів політичного й організаційного керівництва. Їм надано право вирішувати ряд важливих партійно-організаційних і бюджетно-фінансових питань. З ліквідацією політвідділів на залізничному транспорті, морському флоті та в міліції вся відповідальність за роботу партійних організацій у цих відомствах покладалася на місцеві партійні органи. На підприємствах і в науково-дослідних інститутах скасовано посади партторгів ЦК і встановлено виборність секретарів партійних організацій на загальних умовах⁴. Відновлено практику регулярного ознайомлення комуністів з найважливішими партійними рішеннями, введено систематичну інформацію партійних організацій з корінних питань політики партії шляхом листів і звернень.

Високу активність виявили комуністи й безпартійні під час обговорення проектів документів XXI і XXII з'їздів КПРС. На Україні в обговоренні тез доповіді ЦК КПРС «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки» брало участь близько 12 млн. чол., з пропозиціями й зауваженнями на зборах виступило понад 930 тис. До того ж, у партійні й радянські органи, редакції газет, журналів, радіо та телебачення від трудящих України надійшло близько 87 тис. листів та статей⁵.

Справді всенародний характер мало обговорення проекту Програми КПРС, опублікованої за три місяці до відкриття XXII з'їзду партії. З 8 млн. трудящих України, що брали участь у зборах і конференціях, виступило 550 тис., а в партійні органи, редакції газет, журналів, радіо й телебачення надійшло понад 330 тис. листів⁶. Поряд з одностайним схваленням проекту було зроблено ряд ділових пропозицій з питань економічного й культурного розвитку країни, ідеологічної роботи, державного будівництва і дальшого розвитку соціалістичної демократії.

Найважливішими нормами партійного життя, які свідчать про справжній демократизм, є виборність і періодична звітність усіх керівних партійних органів. В. І. Ленін характеризував взаємовідносини

³ XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, т. II, М., 1956, стор. 498.

⁴ Справочник партийного работника, М., 1957, стор. 405, 429, 436—439.

⁵ Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1959, стор. 10.

⁶ XXII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1962, стор. 10.

між колективом комуністів і партійними керівниками як відносини між довірцями й довіреними, тобто лише комуністи можуть вирішити питання, кому довірити керівництво партійною організацією і здійснювати контроль за діяльністю вибраних керівників. «...партія повинна сама стежити за виконанням статуту її службовими особами, що «стежити» значить не словами тільки осуджувати, а ділом виправляти. Той не гідний звання члена партії, хто не вміє вимагати і добиватися від своїх довірених виконання їх партійних обов'язків відносно їх довіритель»⁷.

Після XX з'їзду КПРС партійні організації України строго дотримувалися вимог Статуту партії про строки проведення звітів і виборів. У період між XX і XXII з'їздами КПРС у первинних, районних і міських партійних організаціях звітно-виборчі збори й конференції відбувалися щорічно, 4 рази (за 1958—1961 рр.) — обласні конференції і три (січень 1959 р.— XX позачерговий, лютий 1960 р.— XXI, вересень 1961 р.— XXII) — з'їзди Комуністичної партії України. Характерною їх рисою було те, що комуністи брали найширшу участь в обговоренні звітних доповідей і виробленні рішень. Значна кількість делегатів належала до сфери матеріального виробництва. Це сприяло глибшому обговоренню питань господарського будівництва. Гострій критиці піддавалися недоліки в партійній роботі. Керівникам, що порушували норми партійного життя і не реагували на критику, відмовляли в довірі.

Партійні комітети приділяли велику увагу підготовці звітно-виборчих кампаній. Увійшли в практику інструктивні наради з секретарями партійних організацій і працівниками партійних комітетів перед початком звітів і виборів, установлення твердих графіків проведення зборів у присутності відповідальних від партійного комітету, широке висвітлення підсумків звітно-виборчих зборів на сторінках періодичної преси. На бюро й секретаріатах порушувалися питання про підготовку й хід звітно-виборчих зборів, уживалися заходи до ліквідації виявлених недоліків⁸.

Комуністи виявили високу активність на звітно-виборчих зборах перед XXII з'їздом КПРС. Наприклад, у Станіславській (зараз Івано-Франківська) області в обговоренні звітних доповідей взяло участь близько 57%, а в Закарпатській — понад 60% присутніх⁹.

Значно зросло представництво комуністів на партійних конференціях і з'їздах. Так, якщо на XIX з'їзді КП України один делегат представляв 1,1 тис. комуністів, то на XXII — 1 тис. Тому на XIX з'їзді КП України було лише 859 делегатів з ухвальним голосом, а вже на XXII — 1424 (44,8% робітників і колгоспників)¹⁰.

Суттєві зміни сталися в складі делегатів обласних, міських і районних партійних конференцій. Так, на VII партійній конференції Львівської області (грудень 1955 р.) було 670 делегатів з ухвальним голосом (16% — робітники, 8% — колгоспники, 3% — інженерно-технічні працівники), на XI (вересень 1961 р.) — 830 (відповідно 35%, 16%, 5%). Таким чином, на XI конференції комуністи з виробництва склали уже більше 56% усіх делегатів¹¹.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 194.

⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1077, арк. 20.

⁹ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. І, оп. 214, од. зб. 569, арк. 62; од. зб. 568, арк. 103.

¹⁰ XIX з'їзд Комуністичної партії України. 17—21 січня 1956 року. Матеріали з'їзду, К., 1956, стор. 98; XXII з'їзд Комуністичної партії України, стор. 74.

¹¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 978, арк. 210; од. зб. 1482, арк. 197.

На міських і районних партійних конференціях частка делегатів-комуністів з виробництва була ще більшою. Наприклад, на XI Львівській міській партійній конференції (листопад 1955 р.) з 620 делегатів з ухвальним голосом було 120 робітників і 92 інженерно-технічні працівники, а вже на XIII (січень 1960 р.) — з 644 делегатів 420 працювали в промисловості, зокрема 288 робітників¹².

Підсумковий аналіз звітно-виборчих зборів і конференцій за 1956—1961 рр. свідчить, що основну увагу комуністів було зосереджено на перебудові партійної роботи відповідно до рішень XX з'їзду КПРС. Позитивні досягнення не заспокоювали, більше хвилювали невирішені завдання. Гострої критики зазнавали ті керівники, що працювали по-старому. Так, на звітно-виборчих зборах 1956 р. на Львівському автобусному заводі комуністи підійшли до оцінки роботи партійного бюро під кутом зору вимог XX з'їзду КПРС. Вони вказували, що бюро неглибоко вникало в господарську діяльність адміністрації, погано боролось за ритмічну роботу заводу й культуру виробництва. Комуніст Чернов указував, що на засіданнях партійного бюро говорили переважно про верстати, матеріали й технологію. «Однак за верстатами працюють люди й від них передусім залежить зростання продуктивності праці й підвищення якості продукції. На засіданнях партійного бюро й партійних зборах треба перш за все говорити про організаторську й політико-виховну роботу»¹³. Про це ж говорили у своїх виступах слюсар експериментального цеху тов. Іванов та інші. Після цих зборів комуністи почали вимогливіше ставитися до діяльності партійного бюро, підвищився рівень критики й самокритики.

Значне місце в житті партійних організацій посідали звітно-виборчі збори й конференції напередодні XXII з'їзду КПРС. На них було всебічно розглянуто питання організаторської, ідеологічної й масово-політичної роботи, її дійовості та впливу на успішне виконання завдань семирічки. Мова йшла також про нові форми розвитку внутріпартійної демократії. У звітних доповідях і виступах дістала аналіз робота комісій і груп позаштатних інструкторів, а також комісій первинних партійних організацій по здійсненню контролю за господарською діяльністю адміністрації підприємств.

Звітно-виборчі збори й конференції, що відбувалися після XX з'їзду КПРС, показали, що утвердження нового, творчого підходу до партійної роботи натрапляло на труднощі. Окремі керівники не відмовилися від адміністрування, хоча на словах виступали за колективність. Їх піддавали гострій критиці й часто не обирали до партійних органів. Про високі вимоги, які ставили комуністи перед керівниками, свідчить той факт, що під час виборів 1957 р. на Україні до складу партійних комітетів не було обрано 11 секретарів райкомів, які захоплювались адмініструванням і порушували норми партійного життя¹⁴.

Між XX і XXII з'їздами КПРС відбулося організаційне зміцнення первинних партійних організацій, значно скоротилася кількість нечисленних осередків. Це зумовило кількісне збільшення комуністів, що обиралися до складу бюро. Наприклад, у Львівській області 1957 р. до бюро первинних партійних організацій було обрано 2929 комуністів (9% загальної кількості членів обласної партійної організації), а 1961 р. — 6464 (16%). Таким чином, кількість членів партійних бюро зросла в 2,2 раза, а кількість первинних партійних організацій — лише

¹² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 7, од. зб. 174, арк. 135; оп. 17, од. зб. 2, арк. 76.

¹³ «Львовская правда», 25 вересня 1956 р.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 295, арк. 16.

на 33%¹⁵. А по Закарпатській і Станіславській областях збільшення числа членів партійних бюро відбувалося навіть при скороченні первинних партійних організацій (за рахунок укрупнення колгоспів)¹⁶. Одночасно зросло представництво робітників у бюро парторганізацій підприємств, наприклад, у Львівській області з 1957 р. до 1961 р. — у 3 рази¹⁷. Загалом по республіці 1960 р. до них обрано 34% робітників, а в радгоспах і колгоспах — 51,5% робітників і колгоспників¹⁸.

Велика увага приділялася поліпшенню якісного складу секретарів первинних партійних організацій. Значно підвищилася їх загально-освітня підготовка. Так, у Закарпатській області 1956 р. лише 20% секретарів мали вищу чи незакінчену вищу освіту, 39% — середню, 25% — неповну середню і 16% — початкову, а 1961 р. відповідно 35%, 50%, 13% і 2%¹⁹. Такий же процес відбувався у Станіславській та Львівській областях²⁰. З року в рік збільшувалася кількість секретарів виробничих партійних організацій, що були інженерно-технічними працівниками або спеціалістами сільського господарства²¹. Водночас відбувалися кількісні й якісні зміни в складі обласних, міських і районних комітетів партії, де зростало представництво комуністів за рахунок передовиків народного господарства. У статті «Як організувати змагання?» В. І. Ленін писав, що «...*організаторська* робота під силу і *рядовому* робітникові і селянинові, який має грамотність, знання людей, практичний досвід»²². Він не раз підкреслював важливість залучення до різної громадської діяльності представників робітничого класу й селянства. Ленінські вказівки стали найважливішим критерієм правильного підходу до формування керівних партійних органів. Так, у сільські райкоми партії Львівської області 1956 р. було обрано 1386 чол. (робітників — 51, колгоспників — 393, інженерно-технічних працівників і спеціалістів сільського господарства — 123), а 1961 р. — 1439 чол. (відповідно 165, 465 і 137). За 1956—1961 рр. значно збільшилася кількість робітників у складі міських райкомів партії м. Львова (1956 р. — 21,5%, 1961 р. — 52%)²³.

У досліджуваний період під час виборів партійних органів неухильно дотримувався принцип їх регламентованого систематичного оновлення²⁴. Але як показав досвід, встановлення обов'язкових пропорцій при оновленні керівних партійних органів себе не виправдало. Подібна регламентація сковувала ініціативу комуністів, не сприяла зростанню партійного активу. Тому після ХХІІІ з'їзду КПРС у Статуті залишилося лише положення про необхідність систематичного оновлення складу партійних органів у тих розмірах, які визначають самі комуністи на своїх зборах і конференціях. До ХХІІ з'їзду не досконалим був порядок виборів до партійних органів. Це приводило до того,

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 375, арк. 14; од. зб. 568, арк. 170.

¹⁶ Там же, од. зб. 375, арк. 7, 26; од. зб. 568, арк. 103; од. зб. 569, арк. 63.

¹⁷ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 7, од. зб. 330, арк. 1; од. зб. 373, арк. 1.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 568, арк. 11.

¹⁹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 1945, арк. 217; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 568, арк. 104.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 375, арк. 26; од. зб. 569, арк. 63; Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 7, од. зб. 320, арк. 1; од. зб. 373, арк. 1.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 568, арк. 11.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 366.

²³ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 7, од. зб. 320, арк. 1, 11; од. зб. 371, арк. 1; оп. 3, од. зб. 978, арк. 284—287; од. зб. 1482, арк. 305—309.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 570, арк. 61; од. зб. 571, арк. 85, од. зб. 572, арк. 57, 116, 175.

що інколи заболотовувалися здібні й принципові товариші. Тому, врахувавши пропозиції місцевих партійних організацій, XXII з'їзд КПРС прийняв рішення, згідно з яким обраним до складу партійного органу вважається той комуніст, що одержав більше половини голосів.

У 1956—1961 рр. у Закарпатській, Станіславській і Львівській областях були випадки кооптації до райкомів і обкомів²⁵. Мова йде в основному про перших секретарів і секретарів партійних комітетів, яких рекомендували пленумам вищі партійні органи. Така практика навряд чи може бути виправданою необхідністю зміцнення керівництва. А якщо й виникає така потреба, то було б доцільніше провести позачергову партійну конференцію.

У досліджуваний період партійні органи України між звітами й виборами регулярно інформували комуністів про свою діяльність. Хорошу ініціативу виявили райкоми партії Львівської області, які звітували у первинних партійних організаціях²⁶. 27 травня 1960 р. обком схвалив цю ініціативу й рекомендував партійним комітетам протягом червня — липня звітувати про свою діяльність у первинних організаціях і оперативно реалізувати пропозиції й зауваження комуністів²⁷. Протягом 1960 р. усі 36 горкомів і райкомів партії Львівської області інформували первинні партійні організації про свою роботу. На звітах партійних комітетів було присутніми 50 тис. комуністів, з яких 10 тис. виступило з пропозиціями й зауваженнями щодо поліпшення роботи бюро й апарату райкомів і горкомів²⁸. Зросла активність комуністів. Якщо 1959 р. на Олеській районній конференції в обговоренні звіту райкому взяло участь менше 10% комуністів, то під час його обговорення в первинних організаціях — майже половина всього складу районної партійної організації²⁹.

В умовах будівництва соціалізму й комунізму значно підвищується роль свідомої діяльності мас, що, в свою чергу, підвищує роль Комуністичної партії як політичного керівника й організатора. XX з'їзд КПРС вказав на необхідність поліпшення всієї організаторської роботи партії, спрямованої на рішення завдань комуністичного будівництва. Щоб виконати цю вимогу, партійні комітети повинні були удосконалювати свою діяльність як органів колективного керівництва, рішуче викорчовувати формалізм і адміністрування. Це питання обговорювалося на партійних зборах у первинних організаціях та зборах партійного активу, а також вивчалось на теоретичних конференціях³⁰.

На початку 1957 р. Львівський обком КП України в інформації до ЦК КП України вказав, що стиль роботи Глинянського, Забужького, Сокальського, Яворського та інших райкомів партії значно поліпшився, члени бюро й працівники апарату партійних комітетів приділяли значну частину часу для політичної й організаційної роботи в первинних партійних організаціях. Поліпшилась робота бюро як органів колективного керівництва, поступово вони відмовилися від підміни господарських органів, підвищилася їх вимогливість до відповідальних

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1590; Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 303; Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1490.

²⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1431, арк. 89.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 425, арк. 45.

²⁸ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 17—31 жовтня 1961 року. Стенографічний звіт, III, К., 1962, стор. 48.

²⁹ «Львовская правда», 14 червня 1960 р.

³⁰ «Львовская правда», 2 березня 1961 р.; «Закарпатська правда», 21 березня 1961 р.

працівників. Відсутніх результатів у перебудові своєї роботи досяг Сокальський райком КП України, який до 1956 р. значно відставав від інших у розвитку сільського господарства внаслідок незадовільного керівництва політичним і економічним життям району з боку райкому партії. Після XX з'їзду КПРС бюро райкому здійснило велику роботу по зміцненню первинних партійних організацій та поліпшенню керівництва ними. Члени бюро регулярно відвідували колгоспи, подаючи на місцях допомогу в проведенні політико-виховної роботи. Систематично відбувалися семінари секретарів парторганізацій. Багато уваги приділялося організації соціалістичного змагання й поширенню передового досвіду.

Цілеспрямована діяльність райкому та його бюро сприяла поліпшенню господарських досягнень району. Якщо 1955 р. лише один колгосп мав 2500 кг надойв молока на корову, то вже 1959 р. це стало рівнем всього району. 1960 р. колгоспи району виробили по 48,3 ц м'яса і 238 ц молока на 100 га сільськогосподарських угідь³¹.

На XXI з'їзді КП України (лютий 1960 р.) дістала позитивну оцінку робота Снятинського райкому партії, секретарем якого 1957 р. було обрано випускника Вищої партійної школи Д. П. Бондаря. В бюро райкому колективно вирішувалися всі питання, однак чітко визначалася відповідальність кожного члена за певну ділянку роботи.

У здійсненні принципу колективності керівництва важливе значення має регулярність проведення пленумів партійних комітетів, на яких внаслідок ділового обговорення питань формується спільна думка. Рішення пленумів — це результат думок і досвіду колективу. Вони дають найбільш кваліфікований напрямок у роботі. Після XX з'їзду КПРС стали дотримуватися строгої періодичності їх проведення. Так, з лютого 1956 р. до жовтня 1961 р. відбулося 25 пленумів ЦК КП України. За цей же час Львівський обком КП України провів 27 пленумів, а Закарпатський і Станіславський — по 26³². Регулярно скликалися також пленуми райкомів і міськкомів партії. На них розглядалися найважливіші питання партійної роботи: поліпшення партійного керівництва господарським будівництвом, посилення ідеологічної роботи тощо.

Повчально пройшов пленум Бузького райкому КП України Львівської області (липень 1960 р.), на якому розглядалося питання «Про виконання комуністами вимог Статуту КПРС». Під час підготовки пленума члени бюро та райкому відвідали ряд первинних партійних організацій. На основі зібраних матеріалів і особистих вражень членів райкому бюро підготувало змістовну доповідь, що сприяло активному обговоренню головного питання. У рішенні пленуму було визначено заходи щодо поліпшення виховної роботи серед членів партії та обов'язкового виконання вимог Статуту³³.

Однак у роботі пленумів були суттєві недоліки, особливо коли обговорювалися питання сільського господарства: лунали заклики до підвищення врожайності та продуктивності тваринництва й лише мимохідь згадувалося про зміст, форми й методи масово-політичної й організаторської роботи серед селянства. Створенню ділової обстановки не сприяло також те, що на пленумах було багато запрошених. За таких умов члени партійних комітетів не мали можливості обговорювати наболілі питання відкрито.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 495, арк. 101—103.

³² Підраховано автором за стенограмами пленумів ЦК КП України і обкомів партії.

³³ «Львовская правда», 15 липня 1960 р.

З 1958 р. партійні комітети з метою піднести активність комуністів почали залучати їх до діяльності позаштатними працівниками в постійних комісіях з окремих питань партійної роботи. Наприклад, позитивно зарекомендували себе комісії попереднього розгляду питань прийому до партії та особових справ комуністів. До 1962 р. на Україні їх налічувалось уже 700, де працювало понад 6 тис. активістів³⁴.

У партійних комітетах республіки склався інститут позаштатних інструкторів, діяльність яких дістала схвальну оцінку XXII з'їздів КПРС та КП України. Партійні комітети республіки уважно вивчали досвід розвитку громадських починань у партійній роботі. Потрібно було з багатьох форм, що виникли у той період, відібрати найвідповідніші. Тому в пресі з'явилося багато статей і брошур партійних працівників, де робилися перші узагальнення роботи комісій і позаштатних інструкторів.

Таким чином, в період між XX і XXII з'їздами КПРС виконано значну роботу для розвитку внутріпартійної демократії. Удосконалення норм партійного життя позитивно вплинуло на підвищення ролі партійних організацій та їх керівних органів, а також на зростання політичної активності комуністів.

Разом з тим на шляху утвердження справжнього демократизму в житті партійних організацій було чимало труднощів, пов'язаних з проявами суб'єктивізму та волюнтаризму.

Одним з найважливіших етапів у житті партії став жовтневий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС, який рішуче засудив негативні явища й визначив шляхи дальшого розвитку внутріпартійної демократії, підвищення рівня партійної роботи, наукового підходу до керівництва складними процесами комуністичного будівництва. Рішення жовтневого і всіх наступних пленумів ЦК КПРС, які дістали схвалення XXIII з'їзду, пройняті турботою про строге й неухильне дотримання ленінських норм партійного життя та принципів колективності керівництва.

³⁴ И. Вивдыченко. Дело живое, творческое.— Общественные начала в партийной работе. Сборник статей, К., 1962, стор. 10.

ОРГАНІЗАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ НА УКРАЇНІ (1921—1922 рр.)

Г. М. ГІМЕЛЬФАРБ

У дні підготовки до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна український народ глибоко усвідомлює, що з лєнінізмом нерозривно зв'язані найвидатніші сторінки післяжовтневого періоду розвитку Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Безсмертними лєнінськими ідеями, мудрим керівництвом Володимира Ілліча, його невтомною батьківською турботою і постійною допомогою осяяний кожен крок трудящих республіки в їхній мужній революційній боротьбі й самовідданій праці. Одним з численних доказів тому є безпосередня участь Леніна у створенні на Україні органів зовнішньої торгівлі та практичне керівництво їх діяльністю в 1921—1922 рр.

Визначаючи перші кроки соціалістичного будівництва в нашій країні, В. І. Ленін у своїй праці «Чергові завдання Радянської влади» підкреслював, що без організації, під керівництвом пролетаріату, всенародного обліку і контролю за виробництвом і розподілом продуктів не можна підготувати монополізацію зовнішньої торгівлі державою, а без такої монополізації ми не зможемо «відбутися» від іноземного капіталу платежем «данини»¹. А в промові 5 лютого 1920 р. Ілліч указував, що «відкривається для нас можливість почати товарообмін з країнами Заходу»².

11 червня 1920 р. В. І. Ленін підписав декрет Ради Народних Комісарів «Про організацію зовнішньої торгівлі та товарообміну РСФРР». За цією постановою було створено новий спеціальний орган Радянської держави — Народний комісаріат зовнішньої торгівлі.

На нього покладалася організація економічних зв'язків з іншими країнами і здійснення монополії зовнішньої торгівлі Радянської Росії.

При Раднаркомх України й Білорусії, а також у Закавказзі, Середній Азії і на Далекому Сході призначалися уповноважені Наркомзовнішторгу. Управління Уповноваженого Наркомзовнішторгу на Україні було засноване 25 травня 1920 р.³ Його очолив І. А. Саммер*, якого Володимир Ілліч особисто добре знав і характеризував як старого революціонера-більшовика, цекіста ще до першої російської революції⁴.

Становлення й розвиток зовнішньої торгівлі на Україні відбува-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 218, 219.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 312.

³ Внешняя торговля Украины 1921—1924 гг., Харьков, 1925, стор. 5.

* І. А. Саммер (Любич) (1870—1921) — соціал-демократ, більшовик, У революційний рух вступив у 1897 р. Партийну роботу вів у Києві, Полтаві й Казані, брав активну участь в революції 1905—1907 рр. Неодноразово зазнавав репресій царського уряду. Після Жовтневої соціалістичної революції — на господарській роботі у Володді. З 1919 р. працював у Центросоюзі, пізніше — голова Української спілки споживчих товариств (Вукоопспілки) і уповноважений Наркомзовнішторгу на Україні.

⁴ В. И. Ленин. ПСС, т. 54, стор. 125.

лися у неймовірно складній внутрішньополітичній та міжнародній обстановці

Зруйнована імперіалістичною й громадянською війнами, пограбована білогвардійцями та іноземними інтервентами, потерпіла від посухи економіка Радянської України у 1921—1922 рр. була в найтяжчому становищі. Збитки народного господарства за воєнні роки становили дуже велику суму — 12 млрд. золотих крб. Продукція важкої промисловості на початку 1921 р. у порівнянні з 1913 р. зменшилась більше ніж у 8 разів. Видобуток вугілля знизився у 5 разів, а залізної руди майже повністю припинився. Металургійні підприємства виробляли тільки 1% довоєнної продукції. Випуск текстильних товарів у 1921 р. порівняно з 1913 р. скоротився майже в 5 разів, цукру — у 40⁵.

У тяжкому становищі було сільське господарство республіки. Посівні площі за воєнні роки скоротилися на 20%. Після посухи, що згубно відбилася на врожайності, збір зернових становив тільки 25% довоєнного рівня. Набагато скоротилося поголів'я робочої й продуктивної худоби.

Внаслідок господарської розрухи багато промислових товарів і особливо сільськогосподарські продукти, що становили до війни основні предмети українського експорту, стали вкрай дефіцитними в республіці, їх доводилось ввозити з-за кордону.

Економічні труднощі на початку переходу до непу позначилися на внутрішній обстановці. Вона залишалась неспокоїною. Підтримувані куркульством, на території республіки діяли десятки контрреволюційних банд. Вони нападали на села, тероризували населення, вбивали радянських громадян, знищували державні склади продовольства й промислових товарів.

Україна, як і вся наша країна, після перемоги соціалістичної революції зустрілась із зловісною зовнішньополітичною ізоляцією з боку буржуазного світу. В інтервенціоністських планах імперіалізму нові напади на українські землі висувалися на перше місце. Буржуазно-поміщицька Польща, боярська Румунія і Німеччина чинили численні провокації проти Радянської влади.

Незважаючи на всі ці обставини внутрішнього й зовнішнього порядку, В. І. Ленін надавав винятково великого значення Україні в становленні й розвитку зовнішньої торгівлі, глибоко вірив у її потенціальні можливості й швидко відновлення.

З ініціативи В. І. Леніна Пленум ЦК РКП(б) 16 березня 1921 р. спеціально обговорив питання про представництво України в наркоматах зовнішньої торгівлі і фінансів⁶. Через два дні Політбюро ЦК партії затвердило принципиальні основи представництва України у Наркомзовнішторзі⁷. 22 березня 1921 р. Раднарком під головуванням Леніна розглянув проект і ухвалив постанову про представництво України у Раді зовнішньої торгівлі при Наркоматі зовнішторгу⁸.

В. І. Ленін брав безпосередню участь в розробці правового положення Укрзовнішторгу в системі радянських державних органів. Спеціальній комісії було доручено підготувати проект положення про Український зовнішторг. 28 червня 1921 р. на засіданні Раднаркому під головуванням Володимира Ілліча, а цей проект всебічно обговорювався. Раднарком ухвалив: «Запропонувати Наркомзовнішторгу проект постанови у дводенний строк погодити з Наркомюстом і внести

⁵ Історія Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 167.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 62.

⁷ В. І. Ленін, ПСС, т. 43, Див. Дати життя і діяльності В. І. Леніна.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, од. зб. 414.

на розгляд Малого Раднаркому. Зобов'язати Малий Раднарком розглянути питання негайно»⁹. 28 липня 1921 р. В. І. Ленін підписав «Положення про уповноваженого Наркомзовнішторгу на Україні та його органи». У ньому говорилося: «1. З метою проведення в життя на території УРСР як усіх взагалі заходів союзовної економічної політики Наркомзовнішторгу, так і зокрема загального імпортно-експортного плану, а також для з'ясування потреб народного господарства УРСР у закордонному товарообміні і вжиття всіх потрібних заходів для своєчасного їх задоволення, до складу народних комісарів Української РСР входить Уповноважений Наркомзовнішторгу на правах народного комісару, при якому утворюється управління Уповноваженого Наркомзовнішторгу на Україні. 2. При Уповноваженому є Колегія в складі Уповноваженого, його заступника і одного члена. Всі вони призначаються за попереднім погодженням Наркомзовнішторгу з Раднаркомом УРСР і затверджуються ВУЦВК.

До функції Уповноваженого входить:

а) Організація на території УРСР центральних і місцевих установ, торгових представників УРСР за кордоном і керівництво їх діяльністю.

б) Здійснення на Україні всіх заходів по націоналізації зовнішньої торгівлі.

в) Організація на Україні експортного фонду.

г) Здійснення завдань приймання закордонних товарів.

д) Створення Ради Зовнішньої Торгівлі УРСР і подання на її розгляд і затвердження експортного та імпортного плану.

е) Ведення переговорів із закордонними фірмами, вивчення закордонних ринків, укладення попередніх угод і договорів з іноземними фірмами.

Уповноваженому надається право призначати представників УРСР за кордон»¹⁰.

Ленінський документ про Український зовнішторг є свідченням органічного сполучення державної монополії зовнішньої торгівлі з всемірним розвитком економічних зв'язків національних республік. Цей документ відображає основоположні принципи організації соціалістичної зовнішньої торгівлі, чітко й ясно визначає мету й завдання її апарату.

Керуючись ленінським положенням, Український зовнішторг розгорнув значну діяльність по зміцненню економічних зв'язків з капіталістичними країнами. У 1921 р. Уряд УРСР підписав тимчасову торговельну угоду з Чехословаччиною й Австрією, 23 квітня того ж року було підписано договір з Німеччиною, а 2 січня 1922 р. — договір про дружбу й братерство з Туреччиною. Укладалися контракти й комерційні угоди з рядом приватних іноземних фірм і компаній, відкривалися акціонерні торгові товариства.

Господарська розруха і голод позначилися на специфіці українського експорту й імпорту на початку непу. За кордон вивозились шкіри рогатої худоби, метал, лікарські рослини, прядиво, вовна, залізна та марганцева руди, тютюн, ліс, пух і перо, ковдри й щетина¹¹. Головними предметами імпорту були хліб і продовольство, медикаменти, паровози, сільськогосподарські та інші машини й запасні частини до них, целюлоза, папір, одяг і т. п. Товарообмін йшов головним чином

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 5, спр. 25, арк. 4.

¹⁰ Собрание Указаний и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства, 1921, № 335, стор. 434—437.

¹¹ Внешняя торговля Украины в 1921 г. — Ежедельник НКВТ № 1, 26 мая 1922 г., стор. 10.

через південні порти. Так, тільки за першу половину 1922 р. Одеський порт прийняв понад 5 млн. пудів імпорتنих вантажів¹². Про активізацію зовнішньої торгівлі республіки свідчать такі показники: вивіз у 1923 р. збільшився проти 1913 р. на 20,9%, а ввіз — на 10,1%¹³. Зростала питома вага України в загальносоюзній зовнішній торгівлі і в 1922 р. в обороті дорівнювала 9,1%¹⁴.

Надто переобтяжений титанічною працею по керівництву політичною, господарською й ідеологічною діяльністю Комуністичної партії та Радянського уряду В. І. Ленін все ж знаходив час, щоб вникати у найдрібніші моменти життя народу й роботу молодого радянського державного апарату, в тому числі й зовнішньоторгових органів. Володимир Ілліч уважно стежив за діяльністю Українського зовнішторгу, подавав йому всебічну підтримку й практичну допомогу, цікавився розвитком його товарообміну, особливо експорту, бо від обсягу вивезень товарів з України великою мірою залежало виконання замовлень для нашої країни за кордоном. Ось кілька прикладів.

6 лютого 1921 р. В. І. Ленін доручив секретареві Раднаркому запитати копію відповіді наркому Наркомзовнішторгу Л. Б. Красіна на телеграму голови уряду УРСР про включення замовлень України до імпортного плану наркомату зовнішньої торгівлі¹⁵.

29 квітня 1921 р. Рада Праці й Оборони під головуванням Леніна обговорила телефонограму Ф. Кона й І. Саммера про становище експортно-імпортного плану зовнішньої торгівлі України. Схвалена на цьому засіданні постанова зобов'язувала Наркомат зовнішньої торгівлі протягом тижня доповісти Раднаркому, як виконується його рішення про виділення Українському зовнішторгу відповідної частки продуктів. Рада Праці й Оборони виділила для Українського зовнішторгу 50 млн. крб. у старих знаках і надала право самостійної закупівлі товарів. Одночасно Наркомату іноземних справ було доручено в найкоротший строк подати висновок про можливість додаткового асигнування Україні ще 50 млн. крб.¹⁶ Через кілька днів, 6 травня 1921 р., на засіданні Ради Праці й Оборони в присутності В. І. Леніна обговорювалась доповідь заступника наркому О. М. Лежави про виконання Наркомзовнішторгом вказівки Раднаркому щодо надання Україні відповідної частки продуктів, що ввозилися. У постанові зазначалось, що Наркомат зовнішньої торгівлі й Уповноважений Українського зовнішторгу повинні щомісяця давати спільний звіт, як кожен наркомат виконує директиву Раднаркому про надання відповідної частки завезених продуктів Україні¹⁷.

24 травня 1921 р. за участю Володимира Ілліча було ухвалено постанову Ради Праці й Оборони, відповідно до якої Польща, Чехословаччина, Туреччина, Румунія, Болгарія й Греція вважалися країнами, де торгові представники РСФРР повинні працювати під керівництвом Українського зовнішторгу¹⁸.

6 червня 1921 р. В. І. Ленін надіслав до Харкова на ім'я Уповноваженого Українського зовнішторгу І. А. Саммера телеграму, в якій запитав: «Як справа Зовнішторгу на Україні? розміри вашого обмінного фонду? фактично в наявності? кількість пароплавів у дорозі в південні

¹² Документи внешней политики СССР, т. 5, М., 1960, стор. 700.

¹³ Внешняя торговля Украины 1921—1924 гг., Харьков, 1925, стор. 13.

¹⁴ Там же, стор. 14.

¹⁵ Два месяца работы В. И. Ленина (Из хроники жизни и деятельности), М., 1934, стор. 59.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 2, од. зб. 209, арк. 13—14.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, од. зб. 211.

¹⁸ Там же, оп. 3, од. зб. 216.

порти? чи висилаєте сюди подробиці письмово? кому й коли саме надіслали? Повідомте мене хоча коротко телеграфом або телефоном мій секретарші Фотієвій. Голова Ради Праці й Оборони Ленін»¹⁹.

15 червня І. А. Саммер телеграфом повідомляв, що брак на Україні сировини, товарів і грошей зриває проведення зовнішньоторгових операцій і просив Володимира Ілліча прискорити виконання наркоматами замовлень України, сприяти Укрзовнішторгу в одержанні виділеної для нього Раднаркомом золотої та іноземної валюти. Ленін з властивою йому увагою поставився до тривожного сигналу з Харкова. Лист Саммера було одержано в Москві 16 червня. Того ж дня Ленін у записці секретареві Раднаркому В. А. Смолянинову доручив від свого імені переговорити телефоном з Саммером, наполягти на справу й домогтися виконання вимог зовнішторгу України. Володимир Ілліч просив інформувати його не пізніше 18 червня про результати виконаної щодо цього роботи. Практична допомога Леніна позначилась негайно. Під його головуванням Рада Праці й Оборони 24 червня обговорила питання про додаткове асигнування Українському зовнішторгу 50 млн. крб. Вони були відпущені для товарообмінних операцій за кордоном. На цьому ж засіданні було затверджено постанову про торгове представництво Укрзовнішторгу за кордоном²⁰.

10 жовтня 1921 р. Політбюро ЦК РКП(б) на своєму засіданні розглянуло питання про експортний фонд України²¹. В. І. Ленін підтримав прохання представників Укрзовнішторгу про виділення додаткових коштів. 7 листопада 1921 р. він висловився за прийняття умов, висунутих англійським комітетом допомоги голодуючим, як гарантії поставок зерна на Україну²².

Подаючи всемірну допомогу і підтримку в роботі Українського зовнішторгу, як і інших радянських установ, Володимир Ілліч завжди залишався суворо вимогливим до його співробітників, домагався від них максимальної чіткості й оперативності, нещадно боровся з елементами бюрократизму. Так, 18 травня 1922 р. Ленін одержав телефонограму заступника голови Раднаркому РСФРР, в якій викладалися факти неретельності з боку наркомату зовнішньої торгівлі. Зробивши помітки на тексті, Ленін у листі-відповіді суворо вказував на необхідність посилити контроль й боротьбу з бюрократизмом в апараті Наркомзовнішторгу і зокрема в Українському зовнішторзі²³.

Це тільки окремі факти й епізоди, що характеризують активну участь і всебічну допомогу великого Леніна в зародженні зовнішньої торгівлі Радянської України.

За 50 років Радянської влади зовнішньоторговельні організації України перетворились на невід'ємну складову частину міцного апарату зовнішньої торгівлі, який з успіхом виконує завдання дальшого розвитку й зміцнення економічних зв'язків нашої країни з народами всього світу. Товари з маркою українських промислових підприємств й продукція сільського господарства вивозяться в 81 країну Європи, Азії, Африки й Америки²⁴.

Всі ці факти свідчать, що Український зовнішторг, який виник у перші роки Радянської влади при безпосередній участі В. І. Леніна, за півстоліття вніс свій гідний вклад у розвиток радянських зовнішньоекономічних зв'язків.

¹⁹ В. І. Ленін. ПСС, т. 52, стор. 257—258.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 3, од. зб. 225, арк. 1—2.

²¹ В. І. Ленін. ПСС, т. 44, Даты жизни и деятельности В. И. Ленина.

²² В. І. Ленін. ПСС, т. 54, стор. 6.

²³ Там же, стор. 263.

²⁴ Історія Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 694.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ VI—VII ст. НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ — ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЛІТОПИСНИХ ДУЛІБІВ

В. Д. БАРАН

В останні роки на території Західної Волині і Верхнього Подністров'я широко розгорнулися археологічні дослідження пам'яток VI—VII ст. — важливого джерела для вивчення ранньої історії та культури слов'ян. На сьогодні тут відкрито понад тридцять слов'янських поселень початку другої половини I тисячоліття н. е. Багато з них ґрунтовно вивчено, зокрема городище в с. Зимне Волинської області, поселення поблизу с. Ріпнева Львівської області, в Незвиську, в районі Бовшева — Дем'янова Івано-Франківської області, в с. Зелений Гай Тернопільської області та ін. Тут виявлено житла, печі по обробці заліза, зібрано чимало кераміки, металевих виробів та ін.

Всі ранньослов'янські поселення влаштовані майже однаково. Це — відкриті селища без будь-яких укріплень, розташовані на підвищенних схилах надзаплавних терас річок, струмків або мокрих балок. Винятком є зимнівське городище. Воно — на високому місці корінного берега р. Луги, оточеного болотистими заплавами. Таке розташування вказує на те, що вибір місця для поселення визначався необхідністю захисту. Залишки дерев'яних укріплень, стратиграфічно пов'язані з ранньослов'янським шаром, дозволяють віднести цю пам'ятку до категорії городищ.

Основним типом житла була напівземлянка, заглиблена від сучасної поверхні приблизно на 0,80—1,30 м. Лише на зимнівському городищі виявлено залишки конструкцій однієї великої наземної споруди, можливо, розділеної колись на окремі камери. Напівземлянки мали чотирикутну форму, були орієнтовані стінками або кутами за сторонами світу. В північному кутку житла стояла піч, біля неї — припічна яма; тут же обладнувались підвальні господарські ями, але здебільшого їх копали поруч з житлами.

Основну частину знайденого матеріалу становить глиняний посуд, що складається з кухонних опуклобоких горщиків та сковорідок. На ряді поселень виявлено великі товстостінні широкогорлі горщики, що використовувались для збереження продуктів.

Як правило, металеві вироби рідко трапляються на відкритих поселеннях. Проте на зимнівському городищі, яке досліджувалося багато років, їх зібрано багато: знаряддя праці — ножі, коси-горбуші, молотки, токарний різець; зброя — наконечники списів, дротиків, стріл; предмети побуту та прикраси — залізні та бронзові пряжки простої і шарнірної конструкцій, часто із фігурною основою, двощиткові та фігурні поясні бляшки, прикрашені рельєфними пружками та заглибинами, срібні та бронзові браслети з потовщеними кінцями, кільця з прорізним орнаментом, бронзова шпилька з фігурною головкою та інші¹.

¹ В. В. Ауліх. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимне, Волинської області. — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (далі — МДАПВ). Вип. 4., стор. 92—105.

Завдяки усім цим знахідкам слов'янські пам'ятки з ліпними комплексами на території Волині і Прикарпаття датуються VI—VII ст.² Цьому не суперечить і виявлена на городищі в с. Зимне візантійська монета Юстина (518—527) чи Юстиніана (527—565). Стратиграфічні спостереження дозволяють віднести поселення Ріпнів II до періоду, який приходить на зміну культурі полів поховань черняхівського типу і передувє культурі, за якої виник посуд, виготовлений на примітивному гончарному крузі.

Матеріал, здобутий у процесі розкопок, свідчить про досить високий рівень продуктивних сил слов'янського населення в VI—VII ст. на території Верхнього Подністрів'я і Західної Волині. Слід зазначити, що соціально-економічний розвиток слов'янського суспільства в межах лісостепової зони УРСР у цей період відбувався більш-менш рівномірно.

Провідною галуззю господарства було землеробство, чому сприяли природні умови, але значне місце займало також скотарство, про що свідчать залишки кісток домашніх тварин — бика, свині, вівці, коня. Виявлення залізних наральників поблизу сіл Пенківка на Тясмині³ та Сахнівка на Росі⁴ вказує на існування орного землеробства, яке у другій половині I тисячоліття н. е. стає панівним у всіх східнослов'янських племен⁵. Із сільськогосподарських знарядь на пенківському поселенні слід назвати ще мотику і 6 серпів. Серпи виявлено і в Сахнівці, косу-горбушу — в зимнівському городищі. В Незвиську і Бовшеві знайдено жорнові камені.

Про розвиток землеробства і скотарства у східних слов'ян-антів свідчать і письмові звістки, залишені візантійськими авторами. Так, наприклад, Маврикій Стратег указує на наявність у слов'ян «великої кількості різної худоби і земних плодів, зсипаних у купи, особливо проса і пшениці»⁶.

Виявлено незаперечні сліди плавки й обробки металу. Щодо цього заслуговує на увагу житло-майстерня і виробничі печі із поселення Ріпнів II, піч по обробці заліза із поселення в Зозові поблизу Ровно. У городищі в с. Зимне, крім великої колекції різноманітних металевих предметів, згаданих вище, знайдено мергельні відливні формочки, глиняні лячки, ковадло, заготовки та напівфабрикати. Це дає підставу вважати, що у VI—VII ст. на Волині існували певні виробничі центри, які виготовляли продукцію для збуту.

Високі технічні і художні якості металевих та інших виробів, їх складна технологія і концентрація виробництва на окремих поселеннях, на думку В. Й. Довженка, вимагали спеціалістів, які займалися б тільки цією справою. Їхня продукція забезпечувала потреби населення великої округи⁷. Наведені факти дають підстави вважати, що залізообробне та ювелірне виробництво в VI—VII ст. уже існували як самостійні галузі. Такий поділ праці вимагав досить розвинутої форми обміну. Про наявність широких внутрішніх та зовнішніх зв'язків свід-

² МДАПВ, Вип. 4, стор. 92—105; Х. А. Моора. Возникновение классового общества в Прибалтике.— «Советская археология» (далі — СА), т. XVII, 1953, стор. 112—113, рис. 5; J. Heger. Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, Reineke Festschrift, Mainz, 1950, стор. 157—195.

³ Д. Т. Березовец. Славянские поселения в устье Тясмина.— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 8, К., 1959, стор. 42—43.

⁴ В. Й. Довженко. Землеробство древньої Русі, К., 1961, стор. 32, рис. 7.

⁵ Там же, стор. 60.

⁶ А. В. Мишулин. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э.— Вестник древней истории, 1941, № 1, стор. 253.

⁷ В. Й. Довженко. Черты хозяйства и общественной организации у славян Поднепровья в период заселения Балкан.— Acta archaeologica, т. XVII, 1965, стор. 33.

чать знайдені на Волині та Прикарпатті візантійські монети, а також вироби, численні аналогії яким відомі в Подніпров'ї і Криму, Прибалтиці і Подунав'ї.

Характер розташування і величина жител дають певні дані для розуміння соціальної організації слов'янського населення Верхнього Подністров'я і Західної Волині в третій чверті I тисячоліття. Усі виявлені житла виступають окремо, часто на досить значній відстані одне від одного. Вони, як правило, невеликі — 15—19 кв. м. Таке розташування жител свідчить перш за все про те, що вони належали окремим родинам.

Отже, наявні матеріали дозволяють вважати, що панівною формою суспільного життя слов'ян у досліджуваний період була територіальна община, яка прийшла на зміну родовій. Подібних поглядів дотримуються дослідники і щодо соціальної організації слов'янського населення Подніпров'я. В. Й. Довженок вважає, що «кожне поселення у подніпровських слов'ян другої половини I тисячоліття являло собою територіальну общину»⁸.

Порівняльне вивчення матеріалів слов'янських пам'яток VI—VII ст. Західної Волині і Верхнього Подністров'я із слов'янськими пам'ятками наступних століть з цієї території не залишає сумніву в тому, що між ними існує генетичний зв'язок. Складнішим є питання про відношення цих пам'яток до попереднього періоду.

На території Західної Волині і Верхнього Подністров'я в першій половині I тисячоліття відомі залишки пшеворської, липицької, черняхівської культур та культури карпатських курганів. Останнім часом виявлено ще пам'ятки типу Дитинич та сарматський могильник.

При порівнянні пам'яток пшеворської і липицької культур із слов'янськими не знайдено ознак, які вказували б на їх типологічний зв'язок. Їх немає і в керамічному комплексі культури карпатських курганів. Пам'ятки типу Дитинич, як відомо, належали племенам, що з'явилися з Прибалтики і, подібно до сарматських, зовсім чужі в місцевому середовищі.

Таким чином, із слов'янськими пам'ятками VI—VII ст. можна співставляти тільки знахідки черняхівського типу. На жаль, бідність могильних знахідок утруднює порівняльне вивчення. Виявлені 1964 р. у с. Звиняч Тернопільської області два урнові ранньослов'янські поховання дозволяють лише припустити, що біритуальний обряд поховання другої чверті I тисячоліття у наступний період змінюється трупопаленням.

Черняхівські й слов'янські поселення Верхнього Подністров'я і Західної Волині розташовувалися в однакових топографічних умовах, часто на одних і тих же пунктах або поряд (наприклад, Ріпнів II і III, Неслухів, Бовшів II та ін.). Спільні риси простежуються у житловому будівництві і, зокрема, у ліпній кераміці. Наявність гончарного посуду у кераміці другої чверті та його відсутність у пам'ятках третьої чверті I тисячоліття н. е. не можуть мати вирішального впливу на з'ясування питання про їх типологічні зв'язки, оскільки виробництво гончарного посуду у першій половині I тисячоліття на цій території було пов'язане з римськими виробничими центрами. Не випадково зникнення цього виробництва на нашій території близько середини I тисячоліття н. е. співпадає з періодом розпаду Римської імперії.

Це приводить до висновку, що пам'ятки черняхівського типу із заглибленими житлами та пам'ятки VI—VII ст., незважаючи на пев-

⁸ В. Й. Довженок. Черты хозяйства и общественной организации у славян Поднепровья в период заселения Балкан.— *Acta archaeologica*, т. XVII, 1965, стор. 34.

ну відмінність їх загальних рис, мають ряд важливих елементів, які вказують на типологічну близькість пам'яток і тим самим свідчать про їх зв'язок в етнічному відношенні⁹.

Слов'янські пам'ятки третьої чверті I тисячоліття Західної Волині і Прикарпаття не являють собою якоїсь ізольованої групи серед інших слов'янських старожитностей. Для поселень корчакського типу Східної Волині, Південного Побужжя, Подніпров'я¹⁰ також характерні напівземлянки, орієнтовані стінками або кутами за сторонами світу. Спільні риси простежуються і в похоронному ритуалі, типах кераміки і прикрас.

Водночас пам'ятки цих районів мають і свої специфічні риси — певну своєрідність окремих форм посуду, деталі внутрішнього обладнання жител і т. п., завдяки чому їх можна віднести до якоїсь певної групи слов'янських племен.

Необхідно також відзначити близькість пам'яток Верхнього Подністров'я і Західної Волині третьої чверті I тисячоліття до ранньосередньовічних пам'яток Чехословаччини, відомих як празький тип¹¹, а також синхронних пам'яток південно-східних районів Польщі¹². Це пояснюється не тільки близькістю територій, на яких вони розташовані, але й іншими причинами, про які йтиме мова нижче.

Окремо слід розглянути питання про племінну належність населення, яке залишило пам'ятки третьої чверті I тисячоліття. Безсумнівно, що ці пам'ятки відбивають певний етап історичного розвитку слов'янського суспільства. На Подністров'ї та Західній Волині вони представляють матеріальну культуру тих слов'янських племен, які, за свідченням візантійських авторів Йордана, Прокопія Кесарійського, Феофілакта Сімокатти жили на північ від Дунаю між Дніпром і Дністром¹³. Як було показано вище, залишені ними пам'ятки типологічно пов'язуються з більш ранніми пам'ятками цієї території¹⁴, що дозволяє, спираючись на історичні й лінгвістичні дослідження¹⁵, говорити про належність їх східнослов'янським племенам уже в першій половині I тисячоліття н. е. З іншого боку, пам'ятки VI—VII ст. етнічно пов'язані з слов'янськими пам'ятками періоду формування Київської держави.

Питання про те, якому східнослов'янському племені чи союзу племен належали знахідки середини I тисячоліття на території Верхнього Подністров'я і Західної Волині, ще жде свого вирішення.

⁹ Більш детально про це див. В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге.— *Slovenska archeologia* (далі — SA), вип. XIII, 1965, № 2, стор. 362—370.

¹⁰ Б. П. Петров. Памятники корчаковского типа.— Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА), Нр. 108, стор. 16—38; И. П. Русанова. Поселение у с. Корчака на р. Тетерева.— МИА, Нр. 108, стор. 39—50; її ж. Работы в зоне затопления Житомирской ГЭС.— Краткие сообщения Института археологии АН СССР, 1965, стор. 50—54; П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самцы в среднем течении Южного Буга.— МИА, Нр. 108, стор. 320—350; Д. Т. Березовец. Поселения уличей на р. Тясмине.— МИА, Нр. 108, стор. 145—208.

¹¹ D. Bialeková. Nové včasnioslovenské nálezy z Juhozápadného Slovenská.— *Archeologia*, вип. X, 1967, стор. 97—148.

¹² J. Marciniak. Przyczynki do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich w świetle badań wykopaliskowych w Złotej w pow. Sandomierskim.— *Wiadomości archeologiczne* (далі — WA), т. XVI, Warszawa, 1939, табл. 37, рис. 10, 15.

¹³ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. Вступительная статья, перевод, комментарии Е. Ч. Скржинской, М., 1960, стор. 71—72; А. В. Мишулин. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., стор. 253 та ін.

¹⁴ В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге.— SA, вип. XIII, 1965, № 2, стор. 365—370.

¹⁵ Ф. П. Филин. Образование языка восточных славян, М.—Л., 1962, стор. 152 і далі.

За свідченням літописця на території Західної Волині проживало плем'я дулібів: «Дулѣбы же живяху по Бугу, где ныне вельняне»¹⁶.

Л. Нідерле та інші історики вважають, що племена бужан, волинян, лучан походять від дулібів і всі вони означають одне й те ж плем'я¹⁷. На відміну від назви дуліби, яку Б. Греков вважає етнічним іменем, вони виникли як територіальні найменування, що походять від назв річок і міст — Волинь, Бузьк та Луцьк¹⁸ — колишніх економічних і політичних центрів. Коли саме відбулася зміна назв, сказати важко. В усякому разі до IX ст., оскільки уже тогочасні історичні джерела згадують бужан і волинян¹⁹. Спираючись на відомості київського літописця про боротьбу слов'ян з аварами, які вже в середині VI ст. утворили в Панонії свій каганат і «...воеваша на словѣни и примучиша дулѣбы суцая словены...»²⁰, можна з певністю сказати, що назва дуліби в цей час існувала. Про відносини дулібів з аварами згадують й інші, більш ранні історичні джерела, зокрема хроніка Фредегара²¹. Деякі дослідники вважають, що уже в 562 і 566 рр. авари, виступаючи проти франків, пройшли далеко на захід по території дулібів, північніше Карпат²². Про їх стосунки з населенням Волині свідчать трилопасні стріли та інші знахідки аварського типу на слов'янських поселеннях²³.

Багато історичних та лінгвістичних досліджень присвячено з'ясуванню території, яку займало плем'я дулібів. Більшість провідних дослідників-славистів — А. Шахматов, Л. Нідерле, В. Ключевський, М. Грушевський, Г. Ловм'янський, Б. Д. Греков, Е. Шіmek, Г. Лябуда, В. Мавродін та інші пов'язують дулібів передусім з Волинню²⁴.

Визначити точніше територію дулібів досить важко. Проте, співставляючи письмові джерела з даними топонімії, можна встановити, що вона доходила до Прип'яті на півночі, до Верхнього Дністра на півдні, до Горині на сході і до Західного Бугу і Сяну на заході²⁵. При цьому слід звернути увагу на близькість археологічних пам'яток VI—VII ст. східнослов'янської території з тими, що виявлені в Закарпатській області та Словаччині, Чехії, південно-східній Польщі²⁶. Як відомо, проникнення населення з межиріччя Верхнього Дністра і Західного Бугу на захід почалося уже в другій чверті I тисячоліття. В цей

¹⁶ Ипатьевская летопись, М., 1962, стор. 9—10.

¹⁷ Л. Нидерле. Славянские древности. Переклад з чеської мови, М., 1965, стор. 156; Б. Д. Греков. Борьба Руси за создание своего государства, М., 1945, стор. 26.

¹⁸ Б. Д. Греков. Борьба Руси..., стор. 26; Л. Нидерле. Назв. праця, стор. 156.

¹⁹ Л. Нидерле. Назв. праця, стор. 156.

²⁰ Ипатьевская летопись, стор. 10.

²¹ Fredegarus. Chronicon, стор. 48; М. И. Артамонов. История хазар, Л., 1962, стор. 112—113.

²² B. Lasterová. Avari a slované. Vznik a počátky slovanu, т. II, Praha, 1958, стор. 38—39.

²³ В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге, стор. 362—363.

²⁴ А. А. Шахматов. Древнейшие судьбы русского племени, Пг, 1919, стор. 25—27; L. Niederle. Slovanské starožitnosti. Původ a počátky slovanu východních, Praha, 1924, стор. 172—177; В. О. Ключевский. Курс русской истории, т. I, М., 1937, стор. 103—104; М. Грушевський. Історія України—Руси, т. I, Львів, 1904, стор. 180—183; H. Łowmiański. Początki Polski, т. II, Warszawa, 1964, стор. 106—111; Б. Д. Греков. Борьба Руси..., стор. 25—29; E. Šimek. Dudlebi, volynané, čestí chorvaté a Čechové.—Slavia antiqua, т. I, Poznań, 1948, стор. 349—365; G. Labuda. Słownik starożytności słowiańskich, Wrocław—Warszawa—Kraków, т. I, стор. 400; В. Мавродін. Древняя Русь, 1946, стор. 61—63.

²⁵ H. Łowmiański. Początki Polski, т. II, стор. 107—108.

²⁶ V. Budínski-Krička. Slovanske osídlenie na Severovýchodnem Slovensku, SA, вип. IX, № 1—2, 1961, стор. 366—367; D. Bialeková. Назв. праця, стор. 97—145; I. Berkovský. Staroslovanská keramika ve střední Evropě, Praha, 1940, стор. 1 і далі; J. Marciniak. Назв. праця, табл. 24, рис. 1—6.

період у верхів'ях Вісли з'являються пам'ятки черняхівського типу, відомі з багатьох пунктів²⁷. Разом з гончарною керамікою, характерною для широкої території, на поселеннях у Злотій Сandomirського повіту, Іголом'ї Мехівського повіту та інших знайдено вироби ліпної кераміки²⁸, які не відрізняються від пам'яток черняхівського типу Верхнього Подністров'я. У Злотій виявлено такі самі заглиблені житла та господарські ями, як і у Верхньому Подністров'ї.

Можливо, наявність на території сучасної Чехословаччини пам'яток VI—VII ст., які майже не відрізняються від синхронних пам'яток Верхнього Дністра і Західної Волині²⁹, також якоюсь мірою пов'язане з переселенням частини слов'янських племен, що жили до того на північ від Карпат. Ряд істориків, зокрема Е. Шіmek, Г. Ловм'янський, Г. Лябуда, пов'язують появу племені дулібів на території Чехії з переселенням сюди частини східнослов'янського племені цього ж імені³⁰. Б. О. Рыбаков вважає, що плем'я дулібів розщепилось на окремі частини і ввійшло до складу як східних, так і західних слов'ян³¹.

В. Ключевський, Б. Д. Греков, Л. Нідерле та інші дослідники, спираючись на письмові звістки арабських авторів (зокрема, на повідомлення Масуді про плем'я валіняна, яке мало свого князя і якому довгий час підкорялися інші слов'янські племена), прийшли до висновку про існування принаймні з VI ст. на території Волині й Прикарпаття союзу східнослов'янських племен, об'єднаного навколо племені дулібів³².

Так, В. Ключевський пише, що в Прикарпатті «в VI ст. ми застаємо великий військовий союз під керівництвом князя дулібів... Цей військовий союз і є факт, який можна поставити на самому початку нашої історії. Вона почалася в VI ст. на самому краю в південно-західному кутку нашої рівнини, на північно-східних схилах і передгір'ях Карпат»³³. Початковим етапом державності східних слов'ян це об'єднання вважають Б. Д. Греков і В. Мавродін³⁴.

Археологічні дослідження на Волині і Верхньому Подністров'ї ряду слов'янських поселень середини I тисячоліття і, зокрема, укріпленого городища VI—VII ст. в с. Зимне Володимира-Волинського, не суперечать висновкам істориків, а навпаки підтверджують їх. Можна думати, що на цій території існували уже тоді соціально-економічні передумови для виникнення племінних об'єднань.

В цей союз племен на якомусь етапі могло входити і населення Східної Волині, представлене пам'ятками типу Корчака³⁵. Археологічні матеріали не дозволяють включати сюди племена, які жили по

²⁷ T. Reymann. Problem ceramiki siwej na kole toczzonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły.—WA, вип. XIV, Warszawa, 1936, стор. 147—173.

²⁸ J. Marciniak. Назв. праця, стор. 234—255, табл. 35 (4), табл. 17 (1, 2); J. Kostrzewski, W. Chmielewski i K. Jazdrzewski. Pradzieje Polski, Warszawa, 1965, стор. 288.

²⁹ J. Berkowsky. Назв. праця, стор. 9—30; J. Zeman. Zu den chronologischen Fragen der ältesten slawischen Besiedlung im Bereich der Tschechoslowakei.—Archeologické pohledy, XVIII, 1966, стор. 157—189.

³⁰ E. Simek. Назв. праця, стор. 355—356; H. Lowmianski. Назв. праця, т. II, стор. 111—112; G. Labuda. Назв. праця, вип. I, стор. 400.

³¹ Б. А. Рыбаков. Предпосылки образования Древнерусского государства.—Очерки истории СССР, М., 1958, стор. 857.

³² В. Ключевский. Курс русской истории, ч. I, стор. 103—104; Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1953, стор. 442—443; L. Niederle. Назв. праця, стор. 173—177.

³³ В. Ключевский. Назв. праця, стор. 103—104.

³⁴ Б. Д. Греков. Борьба Руси за создание своего государства, стор. 29; В. Мавродин. Древняя Русь, стор. 62.

³⁵ В. П. Петров. Памятники корчацкого типа, стор. 16—38; И. П. Русанова. Поселение у с. Корчака..., стор. 39—50.

нижньому Дністру і Південному Бугу, хоч Л. Нідерле відносить і Південне Побужжя до території дулібів³⁶.

Окремі польські дослідники заперечують існування дулібського союзу східнослов'янських племен на території Західного Бугу³⁷. Так, Р. Якимович вважає, що «плем'я дулібів потрібно викреслити з історії Волині, а, можливо, і взагалі з історії східних слов'ян», що жодного такого союзу східних слов'ян на Західному Бугу не було. Такої ж думки С. Кучинський, Й. Скжипек, Ф. Персовський³⁸. Не можна не відзначити тенденційності авторів у оцінці історичних джерел, що стосуються східнослов'янських племен, зокрема, їх південно-західної групи — дулібів, бужан, волинян, а також некритичну інтерпретацію повідомлень про плем'я лендзян, свавільне ототожнення цього етноніма з літописним терміном «ляхи»³⁹.

Плем'я лендзян вперше згадується в IX ст. Географом Баварським під назвою *Lendizi*⁴⁰, а в X ст. Костянтин Багрянородний говорить про плем'я *Lenzenenci*⁴¹. Фрагментарність цих повідомлень, що зводяться лише до згадки, їх віддаленість у часі не дозволяють встановити навіть, чи йдеться про одне й те ж плем'я. Отже, через відсутність даних неможливо пов'язати дулібів із подіями, що передували IX—X ст., неможливо навіть встановити територію, на якій вони жили. Така неясність письмових звісток породила велику кількість гіпотез, часто дуже плутаних і суперечливих. Зокрема, польські вчені висунули багато протилежних думок щодо території цього племені та його місця серед інших слов'янських племен. Так, К. Тименецький включає лендзян до племені полян, що жило на території Великопольщі, вважаючи його одним із творців племінної держави над Вартою⁴². Г. Ловм'янський дотримується думки, що лендзяни жили на Сандомирській землі і сплачували данину Київській державі⁴³, а Й. Відаєвич гадає, що це одне з руських племен⁴⁴. Чеський славист Л. Нідерле ототожнює плем'я *Leuzanenci*, згадане Костянтином Багрянородним, з лучанами⁴⁵.

Отже, питання — хто такі були *Lendizi* Географа Баварського і *Lenzenenci* Костянтина Багрянородного і яку вони займали територію, до цього часу не розв'язане. Наявні джерела занадто фрагментарні, щоб на їх основі можна було створити певну концепцію, але вони і не суперечать прямим звісткам літопису про дулібів — попередників бужан і волинян, які жили на Західному Бугу.

³⁶ Л. Нидерле. Славянские древности, стор. 155—156.

³⁷ R. Jakimowicz. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii, Równe, 1933; S. Kuczyński. Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed rokiem 980). Początki państwa polskiego, Poznań, 1962, стор. 251; F. Persowski. Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X—XI wieku, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962; J. Skrzypek. Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i grodów czerwiefskich, Warszawa, 1962.

³⁸ R. Jakimowicz. Назв. праця, стор. 15; S. Kuczyński. Назв. праця, стор. 238—240; J. Skrzypek. Назв. праця, стор. 126—127; F. Persowski. Назв. праця, стор. 31.

³⁹ S. Kuczyński. Назв. праця, стор. 239—240.

⁴⁰ F. Persowski. Назв. праця, стор. 87.

⁴¹ Constantine Porphyrogenitus. De administrande imperio, Budapest, 1949, стор. 56 і 68. (Російський переклад: Константин Багрянородный. Об управлении империей.— Известия ГАИМК, вып. 81, М.—Л., 1934).

⁴² K. Tymieniecki. Początki państwa Polan.— Przegląd historyczny, t. 50, 1959; його ж. Ledziole (Lehici) czyli Wielkopolska w wieku IX.— Przegląd Wielkopolski, t. 2, Poznań, 1946.

⁴³ H. Łowmiański. Назв. праця, стор. 66 і 106.

⁴⁴ J. Widajewicz. Pierwotna nazwa Polaków.— Pamiętnik Słowiański, 1959, стор. 43—48.

⁴⁵ Л. Нидерле. Славянские древности, стор. 156.

ПРО ДЖЕРЕЛА КРИЗИ НАТО

А. Ф. СИДОРУК

У квітні 1949 р. у Вашингтоні було укладено Північноатлантичний пакт. Хоча американські політики та їх західноєвропейські союзники прагнули упевнити світову громадськість у тому, що цей блок створено з «оборонними цілями», справжня його мета полягала у здійсненні агресивних замірів уряду США. Протягом 20 років свого існування НАТО була знаряддям «холодної війни», спрямованої проти країн соціалістичної співдружності, і американської гегемонії у Західній Європі.

Вихід Франції з військової організації НАТО, переведення європейської штаб-квартири блоку з Парижа в Брюссель ще раз показали глибокі внутрішні суперечності між країнами-учасниками цього імперіалістичного угруповання.

Криза, що її переживає агресивний Північноатлантичний блок — дітище зовнішньої політики Сполучених Штатів, привертає до себе неослабну увагу американських буржуазних істориків і публіцистів. В пошуках виходу з тупика, в якому опинилася НАТО, вже написано десятки монографій і незліченна кількість журнальних та газетних статей. Американські буржуазні історики намагаються визначити джерела цієї кризи, щоб знайти засоби, з допомогою яких можна було б повернутися до тих часів, коли гегемонія Сполучених Штатів у Західній Європі була неподільною.

Автор не має наміру в цій статті проаналізувати кризу НАТО в хронологічному аспекті, а зупиняється лише на деяких причинах, що привели до виникнення відцентрових тенденцій у Північноатлантичному блоці, загострення суперечностей між Сполученими Штатами і Францією, а також простежити, як розглядають цю проблему деякі американські буржуазні історики, публіцисти, політичні оглядачі й прихильники так званої «атлантичної солідарності» у Західній Європі.

З позицій реалізму аналізують стан речей співробітники інституту політичних вчень у Вашингтоні Річард Барнет і Маркус Раскін. У монографії «Через 20 років. Альтернативи холодної війни у Європі» вони піддають критиці агресивні зовнішньополітичні доктрини Сполучених Штатів. Протягом майже 20 років, підкреслюють американські буржуазні історики, зовнішня політика Сполучених Штатів ґрунтувалася в основному на міфі «комуністичної загрози»¹.

Але такі книги, на жаль, є ще рідкістю в американській буржуазній історіографії. Більшість американських буржуазних істориків і досі мислить категоріями «холодної війни», або оновленими теоріями «відкидання комунізму». Про це свідчить аналіз збірників, виданих окремими американськими університетами, а також численні монографії з проблеми². Проте під тиском неспростовних фактів американські

¹ Richard Barnet and Marcus G. Raskin. After 20 years. Alternatives to the cold war in Europe, N. Y., 1965, стор. 3.

² Alliance policy in the cold war, ed. A. Wolfers, Baltimore, 1959; American defense policy, Baltimore, 1965; M. Beloff. The United States and the unity of Europe, London, 1963; M. Beloff. The great powers. Essays in twentieth century politics, L.,

буржуазні історики реакційного напрямку змушені визнавати хибність зовнішньополітичних концепцій Сполучених Штатів. Ніхто не думає, пише професор Принстонського університету Е. Ферніс, що Радянський Союз має намір вчинити напад на Західну Європу³. Ця думка простежується навіть у представника мілітаристських кіл Сполучених Штатів Т. Стенлі⁴.

Важливою віхою у загостренні суперечностей в НАТО був 1957 р. Французькі лідери, зокрема, з тривогою стежили тоді за черговою економічною кризою, що вибухнула в цитаделі «вільного світу». Якщо криза затягнеться, не без підстав розмірковували в Єлісейському палаці, то вона неминуче викличе економічну депресію й у Західній Європі⁵.

В цей же час перший супутник Землі, запущений у Радянському Союзі, довів науково-технічну перевагу Країни Рад. «Успіхи СРСР у космосі,— писали в зв'язку з цією подією американські історики Котрел і Догерті,— продемонстрували найдраматичнішим чином, що СРСР створює міжконтинентальні балістичні ракети, які можуть у найближчому майбутньому нейтралізувати американські ядерні сили у Західній Європі⁶.

Отже, військова доктрина НАТО зазнала банкрутства. Та для Заходу, писав Антоні Іден, це була не лише криза політики, а й криза віри у власні цінності⁷.

НАТО, задумана як знаряддя американської гегемонії у Західній Європі, уособлювала агресивні концепції, що маскувалися загрозою комунізму. В цьому виявилася реакційність і обмеженість американської буржуазної політики і дипломатії. Історія, свідчить впливовий сенатор Фулбрайт, неодноразово доводила, що союзи засновані на негативних засадах, не мають ніяких шансів на довговічне існування⁸.

Однак, у американській зовнішній політиці істотних змін не сталося. Офіційний Вашингтон вважав за краще залишатися глухим до проявів миролюбності Радянського Союзу. Навіть драматичний шок, викликаний радянським супутником, не призвів до докорінного перегляду американського зовнішньополітичного курсу. У новорічному посланні 1958 р. президент Ейзенхауер обіцяв дотримуватися більш твердої політики, щоб «гарантувати безпеку з позиції сили». Він, за свідченням американського банкіра Уорберга, майже дослівно повторив версію Трумена десятирічної давності про «комуністичний імперіалізм»⁹.

Американські правлячі кола намагалися й надалі примусити своїх західноєвропейських партнерів дотримуватися політики «холодної війни». На цьому ґрунті виникла криза довір'я до зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів, намітився розкол між союзниками.

1959; R. Bowie. *Shaping the Future. Foreign policy in an age of transition*, N. Y.—L., 1964; Zb. Brzeziński. *Alternative to partition. For a broader Conception of America's role in Europe*, N. Y., 1965; NATO and american security, ed. K. Knorr. Princeton, 1959; Robert Strauss-Hupe, James E. Dougherty and William R. Kintner. *Building the atlantic world*, N. Y., 1963.

³ E. S. Furniss. *France, troubled ally. De Gaulle's heritage and prospects*, N. Y., 1960, стор. 484.

⁴ Timothy W. Stanley. *NATO in transition. The future of the atlantic alliance*, N. Y., 1965, стор. 4.

⁵ E. S. Furniss. Назв. праця, стор. 294.

⁶ A. J. Cottrell, J. E. Dougherty. *The politics of the atlantic alliance*, N. Y., 1964, стор. 99.

⁷ «Foreign Affairs», січень, 1961 р., стор. 173.

⁸ «Foreign Affairs», жовтень, 1961 р., стор. 15.

⁹ J. P. Warburg. *The West in crisis, Garden city*—N. Y., 1959, стор. 88.

Навіть затяті прихильники атлантичного партнерства Арон і Хексчер визнають, що лідери США схильні були вказувати, що військові приготування такою ж мірою необхідні сьогодні, як і вчора. Що ж стосується західноєвропейських лідерів і громадської думки, то вони дотримувалися протилежної точки зору¹⁰.

Зростало невдоволення політичним, економічним і військовим застосуванням Вашингтону. Стратегія НАТО, відзначав теперішній спеціальний радник президента Ніксона в питаннях національної безпеки Генрі Кіссінджер, завжди засновувалася на більш чи менш односторонніх американських концепціях. Консультативна роль західноєвропейських союзників фактично зводилася лише до її технічного втілення в життя¹¹. Тому розбіжності між союзниками були неминучі оскільки, на думку Кісінгера, один партнер (в даному випадку Сполучені Штати) володів не лише монополією на могутність, але й монополією експертизи¹². Йдеться про технічну оснащеність Пентагона.

Звичайно, країни Західної Європи не могли конкурувати із своїм заокеанським партнером за кількістю електронно-обчислювальних машин у військових штабах. Та криза довір'я мала передусім не технічний, а політичний і національний характер, оскільки європейським країнам — членам НАТО — відводилася роль пішаків на випадок «гри у ядерний покер». До того ж західноєвропейці неодноразово переконувались, що дипломатія Вашингтона, яка хизувалася наймодернішою технічною експертизою, досить часто робила грубі прорахунки, прикладом чого була політика балансування на грані війни. Ряд лідерів західноєвропейських країн почав висловлювати побоювання, що агресивний курс Вашингтона може автоматично привести Західну Європу, як молодшого і нерівноправного партнера, до стану війни. Одним з приводів для її виникнення могли стати дії Сполучених Штатів у віддалених точках земної кулі, оскільки у наш час локальний конфлікт міг легко перерости у світову пожежу. Росіяни, визнавав навіть оглядач реакційної французької газети «Парі жур» Бернар Лефор, не створюють більше загрози для Західної Європи, зате американці можуть втягнути нас в Азії чи в іншому районі у війну, яка б суперечила нашим інтересам¹³.

А війна для країн Західної Європи з їх невеликими і густо населеними територіями означала б непоправне зло. Після проведених у червні 1955 р. військових маневрів експерти підраховали, що в разі справжніх боїв, а не «гри», за участю відповідних контингентів військ було б вбито принаймні 1млн. 700 тис. чол. (не рахуючи жертв радіації) і 3 млн. 500 тис. поранено. Все це свідчило про те, що ядерна війна означала б для Західної Європи самогубство¹⁴. Отже, те, що для експертів Пентагона — лише об'єкт стратегічних досліджень, для західноєвропейців є питанням життя чи смерті.

Щодо Франції, то у її правлячих кіл викликали також невдоволення і «особливі» американо-англійські стосунки. Ці тенденції, на думку американського історика Сесіля Креба, почали виявлятися відразу після закінчення другої світової війни і поступово загострювалися. Це

¹⁰ Raymond Aron, August Heckscher. *Diversity of worlds*, N. Y., 1957, стор. 22.

¹¹ H. A. Kissinger. *The troubled partnership. A reappraisal of the Atlantic alliance*, N. Y., 1965, стор. 94.

¹² H. A. Kissinger. Назв. праця, стор. 21.

¹³ «Paris—Jour», 10 березня 1965 р.

¹⁴ Robert Endicott Osgood. *NATO: The entangling alliance*, Chicago, 1962, стор. 126—127.

однаковою мірою визнають американський історик Г. Моргентау, банкір Уорберг та ін.¹⁵

Особливо загострилися відносини з Францією у 1957 р., коли на Бермудських островах проходила двостороння зустріч між президентом США Ейзенхауером і прем'єр-міністром Великобританії Макмілланом. Франція фактично була усунена від цих переговорів. Того ж року глави урядів США й Англії зустрілися знову. Безпосереднім наслідком цих зустрічей були дії, спрямовані на підрив позицій Франції у Тунісі. А згодом з'явилося повідомлення про те, що США і Англія вирішили переглянути і перерозподілити обов'язки в НАТО. Торг знову відбувся за спиною Франції і за її рахунок¹⁶.

Правлячу еліту IV республіки обурював той факт, що на ключові пости в НАТО було призначено непропорційно велике число американців. Американські й британські офіцери посідали панівне становище навіть у Середземноморському флоті, хоч цей район Франція традиційно вважала «зоною своїх життєвих інтересів»¹⁷.

Гострими були й франко-американо-англійські суперечності в питаннях ядерної стратегії. Поправка до закону Макмагона, прийнята сенатом США в 1954 р., зробила можливим надання Сполученими Штатами ядерної допомоги Англії. Великобританія фактично була єдиним союзником США, що мав доступ до американських ядерних секретів. Що ж до Франції, то на неї поправка Макмагона не поширювалася. Це було джерелом постійних незгод у франко-американських відносинах. Чвари, на думку Кіссінгера, виявилися б незалежно від того, який уряд перебував би при владі у Франції¹⁸. В часи V, як і IV республіки, висловлює аналогічну концепцію Ферніс, Францію обурювало англо-американське партнерство. Французькі правлячі кола були переконані: де і коли б Сполученим Штатам і Англії не довелося б вибирати між своїм партнером і Францією, за бортом неодмінно опинялася Франція. Сполучені Штати і Великобританія вважали себе світовими державами, а Францію лише континентальною. Однак, визнає Кіссінгер, домагання Сполучених Штатів, спираючись на підтримку Англії, зберегти лідерство у західному світі виявилися непомірно претензійними. Дні «плану Маршалла» скінчилися¹⁹. У 50-х роках між Сполученими Штатами і Західною Європою, яка вступила у фазу певного економічного відродження, склалися відносини, що їх впливовий американський оглядач Уолтер Ліппман назвав «ною реальністю», викликаною занепадом фінансової могутності Сполучених Штатів, невдачею їхніх спроб покінчити з уповільненими темпами промислового виробництва. Розподіл сил у Атлантичному союзі, визнає відомий американський історик Г. Моргентау, значно змінився²⁰.

Західна Європа за темпами економічного розвитку перегнала Сполучені Штати. Позиції Вашингтона помітно похитнулися і у зовнішній торгівлі. Незважаючи на штучне стимулювання, частка американського експорту в капіталістичному світі скоротилася з 32,5% у 1940 р. до 21% у 1957 р. і менш ніж до 18 — в 1961 р. Якщо в 1950 р. частка

¹⁵ C. V. Crabb. American foreign policy in the nuclear age, N. Y., Evanston and London, 1965, стор. 218; American defense policy, стор. 69; J. P. Warburg. Назв. праця, стор. 134.

¹⁶ E. S. Furniss. Назв. праця, стор. 248.

¹⁷ Там же, стор. 282; «Foreign Affairs», жовтень, 1959, стор. 28.

¹⁸ H. A. Kissinger. Назв. праця, стор. 118.

¹⁹ E. S. Furniss. Назв. праця, стор. 484; H. A. Kissinger. Назв. праця, стор. 111.

²⁰ «Washington Post», 21 лютого 1963 р.; American defence policy, стор. 22.

США у загальному експорті промислових товарів у капіталістичному світі становила 29%, то в 1961 р.— вже менш ніж 23²¹.

Американські історики Котрел і Догерті відносять початок економічного відродження Західної Європи до середини 50-х років, Ганс Моргентау, а також провідні співробітники Лондонського інституту стратегічних досліджень Аластер Б'юкен і Філіп Віндзор вважають, що ця тенденція особливо гостро виявилася на початку 60-х років²². Цю точку зору поділяє більшість американських буржуазних істориків.

Протягом 50-х років відбулися значні зміни й у французькій економіці. Франція перестала бути «парфюмерним департаментом» Західної Європи. Металургійній промисловості країни вдалося вирішити проблему постачання коксом, скупивши через акціонерну компанію «Сідешар» 75% акцій у рурської компанії «Харпенер бергбау»²³. Значні зміни сталися й у сільському господарстві країни²⁴, внаслідок цього підвищилася конкурентоспроможність французьких сільськогосподарських продуктів та промислових товарів. На думку Ферніса, економічні відносини Франції з Сполученими Штатами в середині 50-х років вступили в нову фазу²⁵. З повною економічною залежністю від Вашингтона було покінчено.

Економічне відродження Західної Європи бумерангом вдарило по Сполучених Штатах, які, експортуючи «план Маршалла», сподівалися на встановлення нерозривних атлантичних зв'язків і вічну лояльність молодших партнерів. Воно, за висловом Барнета і Раскіна, зробило залежність від Сполучених Штатів «непотрібною і нетерпимою». Відомий американський сенатор Фулбрайт вважає економічне відродження Західної Європи основним фактором, який «поклав край штучній післявоєнній залежності континенту від Сполучених Штатів» і висунув перед американськими політиками складні проблеми²⁶. Економічне відродження Західної Європи закономірно викликало і зростання її прагнення до політичної самостійності²⁷.

Початок розколу в НАТО нерозривно зв'язаний з поверненням до влади в 1958 р. генерала де Голля. Та чи означає це, що незалежна зовнішня політика Франції, як намагається довести американський історик Т. Стенлі, «спирається на містику однієї людини». І чи можна погодитися з Ербером Люті, який твердить, що «поки французька політика є ні чим іншим як особистою політикою президента де Голля, будь-який її аналіз залежить переважно від розуміння його особистої психології»²⁸.

Аналіз подій спростовує подібні концепції, що грішать крайнім суб'єктивізмом. Тенденції до розколу НАТО були викликані зростанням могутності соціалістичної співдружності і впливу миролюбної політики країн соціалізму на хід світового розвитку. Змінилося співвід-

²¹ «Political Affairs», березень 1963 р., стор. 41.

²² A. J. Cottrell, J. E. Dougherty. Назв. праця, стор. 188; American defence policy, стор. 2—72; Alastair Buchan and Philip Windsor. Arms and stability in Europe, N. Y., 1963, стор. 3.

²³ E. S. Furniss. Назв. праця, стор. 151—152; Roy Willis. France, Germany and the New Europe 1945—1963, London, 1965, стор. 232.

²⁴ In search of France, Cambridge (Mass), 1963, стор. 116.

²⁵ E. S. Furniss. Назв. праця, стор. 29.

²⁶ Richard Barnet and Marcus G. Raskin. Назв. праця, стор. 5; I. Fulbright. Old myths and new realities and other commentaries, N. Y., 1964, стор. 94.

²⁷ H. A. Kissinger. Назв. праця, стор. 7; «Foreign Affairs», жовтень 1963 р., стор. 51.

²⁸ Timothy W. Stanley. Назв. праця, стор. 316; «Foreign Affairs», липень 1965 р., стор. 56.

ношення сил і в самому капіталістичному світі, що спричинилося до нового загострення міжімперіалістичних суперечностей.

На міжнародній арені де Голль виступив як виразник інтересів французького капіталу, його домагань до зовнішньої експансії²⁹. Та, безумовно, що існують й інші важливі фактори. Незалежний зовнішньополітичний курс Франції відображає національні інтереси, свідчить про відродження національної гордості її народу³⁰.

Виступаючи проти концепцій «атлантичної солідарності», генерал де Голль висловлює настрої мільйонів своїх співвітчизників. Прагнення французів уникнути участі у можливій війні між Заходом і Сходом, зазначає один з переконаних прихильників союзу із Сполученими Штатами Жан-Батіст Дюрозель, свідчить про існування у Франції сильних нейтралістських тенденцій³¹. Акції уряду де Голля, спрямовані на зміцнення незалежності Франції від зовнішньополітичного курсу США, спиралися на патріотичні настрої різних верств суспільства і було б великою помилкою, визнає Дюрозель, вважати, що висунута де Голлем «концепція величі» суперечить сподіванням французів. Військова катастрофа, що поставила під сумнів багато ідей, принизила країну, порушила баланс сил, викликала в серцях французів новий прояв патріотизму. Післявоєнна залежність від Сполучених Штатів однаковою мірою боляче вражала французів. Вони вважали принизливими американські дії, викликані тимчасовою слабкістю Франції³². Неабияку роль відіграють у даному випадку й історичні традиції.

Та політика де Голля відображає настрої не тільки його співвітчизників. У багатьох країн — членів НАТО, підкреслюють Котрел і Догерті, великі національні традиції і вони ревниво оберігають свої суверенні прерогативи³³. Досліджуючи це питання, Барнет і Раскін приходять до логічного висновку, що напруження, викликане американською гегемонією у НАТО, не обмежується Францією. Цю думку поділяє і Сесіль Кребб. «Де Голль, — вторить їм американський публіцист Роберт Клейман, автор книги «Атлантична криза...», — перший європейський лідер, який заявив про це відверто. Та було б великою помилкою вважати, що він один дотримується цього погляду»³⁴.

Ще в перші післявоєнні роки деякі західноєвропейські лідери робили спроби проводити політику, незалежну від Сполучених Штатів. Серйозне напруження і розходження серед союзників, визнають ті ж Барнет і Раскін, виникли задовго до повернення де Голля до влади³⁵. Але подібні претензії виявилися на той час нереальними: політична, економічна й військова гегемонія Сполучених Штатів була неподільною. Однак ці тенденції набули дальшого розвитку і зрештою привели до послаблення позицій американського імперіалізму у Європі. Дрю Мідлтон, наприклад, звертає увагу на зростання «британського голлізму» в окремих колах консервативної та лейбористської партій³⁶.

Під впливом миролюбної зовнішньої політики СРСР, спрямованої на нормалізацію становища у Європі, НАТО, заснована передусім на

²⁹ «Political Affairs», березень 1963 р., стор. 17.

³⁰ Timothy W. Stanley. Назв. праця, стор. 316.

³¹ In search of France, стор. 356—357.

³² Там же, стор. 358; E. S. Furniss. Назв. праця, стор. 475.

³³ A. I. Cottrell, I. E. Dougherty. Назв. праця, стор. 111.

³⁴ Richard Barnet and Marcus G. Raskin. Назв. праця, стор. 54; V. Crabb. Назв. праця, стор. 219; R. Kleiman. Atlantic crisis. American diplomacy confronts a resurgent Europe, N. Y., 1964, стор. 111.

³⁵ Richard Barnet and Marcus G. Raskin. Назв. праця, стор. 47.

³⁶ D. Middleton. The Atlantic Community. A study of unity and disunity, N. Y., 1965, стор. 17.

агресивних військових концепціях, не спроможна подолати хронічної кризи. Концепції, покладені в основу Північноатлантичного пакту, змушений визнати Генрі Кіссінгер, застаріли, коли врахувати ті величезні зміни, що сталися в світі³⁷. Подібну ж думку висловлюють Барнет і Раскін. Вони вважають, що НАТО не дає відповіді на головні невідкладні проблеми: контроль над роззброєнням, майбутнє Німеччини, роль європейського континенту³⁸.

Скільки б не намагалися американські політики декларувати ідею атлантичної солідарності Північноатлантичний блок залишається знаряддям американської гегемонії у Західній Європі. Та домагання Вашингтона на незаперечну зверхність зустрічають серйозний опір. Американський уряд, відзначав ще в 1959 р. банкір Уорберг, не зрозумів, що Сполучені Штати не є більше, як вони були протягом короткого періоду історії, абсолютною верховною силою у західному світі. А Роберт Клейман пропонує американським політикам відмовитись від збанкрутілих доктрин. Він вважає, що для «атлантичної співдружності, яка маскує американське лідерство, не має майбутнього»³⁹.

Дальше загострення американо-західноєвропейського конфлікту неминуче. Тімоті Стенлі висловлює сумнів, що країни Західної Європи, які відродили свою економічну міць і політичний динамізм, погодяться на те, щоб «європейська дитина була потоплена в атлантичній ванні»⁴⁰.

Незалежний зовнішньополітичний курс Франції, її вихід з військової організації НАТО знаходить відгук в інших країнах Західної Європи. Якій країні, бідкається Раймон Арон, вдасться уникнути завтра інфекційного захворювання? Жан-Батіст Дюрозель вважає одним з основних недоліків американської зовнішньої політики, інфляцію союзів. Альянси, які не спираються на підтримку народів, доводить він, недовговічні⁴¹.

Верховоди Північноатлантичного пакту лише чекали приводу, щоб якимсь чином «гальванізувати» НАТО. Зазнавши невдачі у своїх намірах підірвати соціалістичний лад у Чехословаччині, вони почали твердити, начебто внаслідок оборонних заходів країн Варшавського договору змінилося співвідношення сил на європейському континенті і Західна Європа опинилася під «радянською загрозою».

Насправді міф про «комуністичну загрозу» знадобився Вашингтону лише для того, щоб міцніше прив'язати своїх західноєвропейських партнерів до атлантичної колісничі і тим самим загальмувати відцентрові тенденції. Перенесення на місяць раніше традиційного терміну щорічної сесії ради НАТО, остаточне прийняття комітетом по плануванню оборони Північноатлантичного пакту п'ятирічного плану військових витрат на 1969—1973 рр., проведення біля кордонів соціалістичної Чехословаччини провокаційних маневрів — все це свідчить, що верховоди НАТО шукають виходу з кризи на шляху гонки озброєнь і дальшого загострення міжнародної напруженості. НАТО, що вступає у третє десятиріччя свого існування, як і раніш, залишається знаряддям «холодної війни» і головною перешкодою на шляху до нормалізації становища на європейському континенті.

³⁷ Н. А. Kissinger. The necessity for choice, N. Y., 1961, стор. 5.

³⁸ Richard Barnett and Marcus G. Raskin. Назв. праця, стор. 175—176.

³⁹ I. P. Warburg. Назв. праця, стор. 82.

⁴⁰ Timothy W. Stanley. Назв. праця, стор. 63, 310.

⁴¹ American diplomacy in a new era, ed. by S. D. Kertesz, Notre Dame Univ. press, 1961, стор. 338—339.

Замітки

Н. М. ЛЕЩЕНКО

З ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ В РОКИ ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1921—1925 рр.)

Вивчення організації народної освіти на різних етапах історії — одна з найважливіших і поки що недостатньо розв'язаних проблем культурної революції на Україні. Особливо мало досліджені ці питання за роки відбудови народного господарства.

В цьому повідомленні робиться спроба дослідити процес удосконалення системи народної освіти в УРСР у зв'язку з конкретними умовами та основними фактами боротьби Комуністичної партії і радянського народу за здійснення загальних завдань державного, економічного і культурного будівництва.

Після закінчення громадянської війни та розгрому іноземної воєнної інтервенції перед державою робітників і селян постало завдання відбудови народного господарства, подолання культурної відсталості країни, без чого неможливе було розв'язання важливих питань господарського будівництва¹. Чималі труднощі переживала держава в галузі народної освіти. Громадянська війна і пов'язана з нею розруха негативно відбилися на роботі учбових закладів. Багато шкільних приміщень було зруйновано. Не вистачало вчителів. У цих умовах особливого значення набрало удосконалення організації народної освіти. Життя настійно вимагало підпорядкування освітньої справи невідкладним потребам господарського будівництва.

У березні 1921 р. відбувся X з'їзд партії, який вирішив питання про перехід до нової економічної політики, що проводилася при ретельній економії в усіх галузях народного господарства. Всі кошти і матеріальні ресурси країни ішли на розвиток продуктивних сил. Це привело до тимчасового скорочення асигнувань на потреби народної освіти. Якщо в 1921 р. для цього було виділено 10,4% державного бюджету, то в 1922 р. — лише 3%². Звідси виникла необхідність внести певні зміни у структуру учбових закладів та в характер освітньої роботи, залишаючи непорушними самі принципи соціалістичної організації освіти. Скорочувалась шкільна мережа в зв'язку з закриттям тих закладів, які не мали належної матеріальної бази, з'явилися договірні школи, що утримувалися за рахунок місцевого населення, вводилась плата за навчання.

Перша Всеросійська партійна нарада з питань освіти, яка відбулася в кінці грудня 1920 р. — на початку січня 1921 р. у Москві, проголосив-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 253.

² Стенографічний відчит 3-го Всеукраїнського з'їзду КНС 15—20 травня 1923 р., Харків, 1923, стор. 138.

ши запровадження 7-річної трудової загальноосвітньої школи, тим самим вирішила, що брати за основу системи виховання і навчання — школу чи дитячий будинок.

Працівники ж Наркомосу України заперечували провідну роль школи і всі надії покладали на дитячий будинок чи комуноу. 1921 р. на I Всеукраїнській нараді з питань дошкільного виховання була прийнята постанова, яка фактично продовжувала таку лінію Наркомосу. В ній, зокрема, вказувалось: «1. Діти дитячих садків не переводяться в школу. Дитячі садки перетворюються в денні дитячі будинки...»³.

Тяжке економічне становище країни, яке ще більше погіршилось у зв'язку з неврожаєм 1921 р., особливо відбилось на дітях. Кількість безпритульних збільшилась. Крім того, з голодних районів РРФСР, особливо з Поволжя, перевозили дітей на Україну, рятуючи їх від загибелі.

За відомостями Головного Комітету соціального виховання НКО УРСР на 1 жовтня 1923 р., на Україну під час голоду прибуло 55 102 дітей з Півдня і Поволжя організованим і неорганізованим порядком⁴. Це потребувало розширення мережі дитячих будинків. На 1923 р. їх налічувалось 1928 з 144 тис. вихованців у них (у 1921 р. відповідно — 806 і 48,6 тис.)⁵. Завдяки цьому вдалося зберегти життя тисячам дітей. Отже, шлях, обраний Наркомосом УРСР, в тих умовах був вірним. Але, обгрунтовуючи необхідність виховання дітей у державних установах, керівники Наркомосу України виходили з помилкових міркувань, які суперечили марксистсько-ленінському вченню. Вони не враховували тимчасовий характер труднощів, пов'язаних з перебуванням на Україні тисяч безпритульних, і проголосили дитячий будинок основною ланкою в загальній системі народної освіти. Економічне послаблення сім'ї вони зводили у «соціалістичну закономірність», яка нібито призвела до повного руйнування родини і до ліквідації сімейного виховання. Тільки наприкінці 1922 р. — на початку 1923 р. керівництво Наркомосу УРСР відійшло від помилкових поглядів і повністю стало підтримувати школу.

Економічне становище, в якому опинилася країна в перші роки непу, відбилосся і на мережі учбових закладів. Кількість шкіл зменшилась. Якщо на 1.I 1921 р. на Україні працювало 21 968 шкіл з 2 023 688 учнями, то на 1.IV 1923 р. їх уже стало 16 656 з 1 338 407 учнями⁶.

На початку 1923 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет звернувся до селянства України з закликом підтримати шкільну справу. У зверненні, зокрема, говорилося: «Подайте тимчасову допомогу школі, поки зміцниться державний і місцевий бюджет, і ви цим самим допоможете не лише робітничо-селянській владі, а перш за все собі. Закриваючи школу, ви закриваєте двері до світла, дорогу в майбутнє вашим дітям... Пам'ятайте, що освіта — найкраща запорука світлого майбутнього»⁷. Селянство палко відгукнулося на заклик Радянського уряду. В селах були організовані договірні школи. Наприклад, на Чернігівщині з 1049 шкіл сільським товариствам було передано 481 (47%)⁸, на Донбасі з 1552 — 1273 (82%) з 17 772 учнями та 2885 педа-

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 539, арк. 12.

⁴ Там же, оп. 4, спр. 868, арк. 11.

⁵ З. П. Ряппо. Народна освіта на Україні за десять років революції, Харків, 1928, стор. 63.

⁶ Учреждения социального воспитания на Украине. По данным Главсоцвоса на 1 апреля 1923 г., Харьков, 1924, стор. 7.

⁷ «Шлях освіти», 1923, № 3, стор. 2.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, спр. 859, арк. 41.

гогами⁹. Цей захід допоміг врятувати учбові заклади від позного занепаду, а в деяких губерніях навіть розширити їх мережу.

У будівництві нової школи органам Радянської влади доводилось переборювати не тільки матеріальні труднощі, але й опір класово ворожих елементів, які намагалися вплинути на нестійких учителів, захопивши керівництво освітою в свої руки. Так, у ті роки мали місце факти виникнення приватних шкіл. Деякі вчителі самовільно, без відома органів освіти, на приватних квартирах організовували заняття для дітей заможних батьків. Наркомос УРСР розгорнув рішучу боротьбу з цим явищем. У виступі на засіданні Колегії Наркомосу у листопаді 1922 р. Л. Р. Менжинська зазначала: «Ми стоїмо зараз перед цілком певною боротьбою з такого роду підпільними школами, які дуже легко можуть вести навчання, далеке від наших політичних поглядів...»¹⁰. Про це ж говорилось на нараді завідуючих губернськими відділами народної освіти в грудні 1922 р. Після перевірки навчального процесу в приватних школах виявилось, що за методами і формами роботи вони мало чим відрізняються від старих гімназій¹¹.

У січні 1923 р. Наркомос УРСР розіслав усім губернським відділам народної освіти циркуляр за підписом В. П. Затонського, в якому роз'яснювалась різниця між платними і приватними учбовими закладами. В циркулярі, зокрема, зазначалося: «...Ідея приватної школи, ким би вона не утримувалася, чи одним підприємцем чи будь-якою групою їх, зустрічала—і надалі зустрічатиме—найрішучішу відсіч з боку Наркомосу... І якщо незважаючи на це в деяких містах України приватна школа виявилася легалізованою, то нічим, окрім непорозуміння, не можна пояснити цього явища»¹².

Незважаючи на складні умови школа зайняла основне місце в системі освітніх закладів. Роль дитбудинків була остаточно визначена: вони стали установами для безпритульних дітей.

У 1923—1924 рр. Наркомос України видав нові навчальні плани і програми для трудових шкіл. Велика увага зверталась на використання рідної мови в усіх сферах культурного і громадського життя республіки. Зокрема, у школах з російською мовою викладання запроваджувалось вивчення української, а в українських школах—вивчення російської. Населенню надавалось право самому вирішувати, якою мовою навчати своїх дітей. На 1 жовтня 1923 р. процент шкіл, де навчання велось українською мовою, складав 61,3 від загальної їх кількості¹³.

В ті роки стабілізувалася мережа учбових закладів, удосконалювалася освітня справа. Але як і доти, не сходило з порядку денного питання про уніфікацію системи народної освіти в країні.

У роки відбудови народного господарства продовжували існувати різні точки зору керівників наркомосів УРСР та РРФСР на деякі ланки системи народної освіти.

На Україні в організації освітньої справи дотримувалися схеми 1920 р. з деякими незначними змінами¹⁴. В РРФСР вищу освіту можна було здобути, закінчивши 9-річну загальноосвітню школу або технікум. Наркомос УРСР вбачав шлях до цього тільки через семирічку і профтехшколу. Якщо в РРФСР збереглися університети, то на Україні вони були реорганізовані в інститути професійної освіти. І далі. Нарко-

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 752, арк. 44

¹⁰ Там же, спр. 743, арк. 262.

¹¹ Там же, спр. 1617, арк. 46.

¹² Там же, оп. 3, спр. 857, арк. 15.

¹³ Там же, оп. 4, спр. 621, арк. 65.

¹⁴ Н. М. Лещенко. З історії становлення радянської системи народної освіти на Україні (жовтень 1917—1920 рр.).—«УІЖ», 1968, № 1.

мос УРСР помилково вважав технікуми вищими учбовими закладами з вузькою спеціалізацією.

В РРФСР, як відомо, на першому етапі існування Радянської держави професійну освіту можна було здобути тільки після дев'ятирічки, з 1921 р.—після семирічки. Працівники Наркомосу РРФСР розглядали ранню професіоналізацію як тимчасове явище, пов'язане з розрухою країни. Наркомос України перебільшував значення профосвіти, в чому була помилка його керівників. Хоча система освіти в РРФСР та УРСР розвивалася й удосконалювалася на спільній соціалістичній основі, за єдиними ленінськими принципами, вказані відмінності (особливо щодо строку загальної політехнічної освіти) були суттєвими і не могли зберігатися довго. Єдині соціалістичні засади цієї системи вимагали і єдиної її структури.

Ось чому у 1923 і 1924 рр. велика увага приділялася розробці єдиної структури освіти. Але у відбудовний період це питання не було вирішене. До 1930 р. тривала дискусія щодо організації соціалістичної освіти. Деякі розходження між наркомосами УРСР та РРФСР у цій справі пояснюються насамперед пошуками нового, намаганням знайти кращі форми в структурі освіти для того, щоб всебічно і повно вирішити питання, пов'язані з завданнями соціалістичного будівництва.

Практичні завдання освіти змінювалися відповідно до розвитку народного господарства. Водночас удосконалювалася сама її система. В 1922 р. за ініціативою Комуністичної спілки молоді з'явився новий тип закладів — школи фабрично-заводського учнівства. Навчальний план і програма їх склалися таким чином, що на загальноосвітні і соціально-економічні дисципліни відводилося 50% часу, на загальнотехнічні — близько 25%, спеціально-технічні — 15%¹⁵. Школа мала готувати кваліфікованих робітників. Приймалися підлітки 14—15 років, які працювали на підприємствах і мали освіту за 7 класів. Строк навчання тривав 4 роки.

Щоб підготувати робітничу молодь до вступу у вузи, за ініціативою В. І. Леніна у 1919 р. організовувалися робітничі факультети. На Україні вони виникли у 1921 р. Декрет РНК УРСР від 7 березня 1921 р. проголосив створення робфаків з 2-річним строком навчання. Перші 10 з них були такі: індустріально-технічні — у Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Юзівці і Шостці; сільськогосподарські — в Харкові, Києві й Одесі¹⁶. Вони засновувалися при інститутах і технікумах. Кількість робфаків на кінець відбудовного періоду зросла до 28 (денних) з 5946 учнями і 5 вечірніх з 1104 учнями¹⁷.

Про те, які учбові заклади працювали на Україні, про число учнів та викладачів у них за станом на 1 квітня 1923 р. говорять дані, наведені нижче¹⁸.

Сільськогосподарська освіта займала окреме місце в системі професійної освіти. Її можна було здобути в загальній профшколі, яка базувалася на семирічці і готувала фахівців для окремих галузей сільського господарства, а також у школі перехідного типу, куди приймали учнів з 4-річною освітою. З 1924 р. розпочався процес поступового перетворення цих шкіл на сільськогосподарські, базою для яких ставала семирічка. Існували також курси відповідного профілю.

На кінець відбудовного періоду на Україні було 172 сільськогоспо-

¹⁵ «Путь просвещения», 1923, № 3, стор. XX.

¹⁶ «Коммунист» (Орган Центрального і Харківського комітетів КП(б)У), 20 липня 1921 р.

¹⁷ Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924—1925 рік, Харків, 1926, стор. 79.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, спр. 24, арк. 42.

дарські школи. Всього ж професійних учбових закладів (включаючи і курси) у цей час працювало 219¹⁹.

В роки відбудови народного господарства велика увага зверталася на підготовку педагогічних кадрів. Працівники Наркомосу УРСР, розробляючи структуру педагогічної освіти, вважали, що викладач повинен обов'язково мати вищу освіту. Пояснювали вони свою думку тим, що праця педагога надзвичайно складна, відповідальна і вимагає глибоких знань.

Назва учбових закладів	Кількість закладів	Кількість	
		викладачів	студентів та учнів
Інститути	42	3098	37710
Технікуми і вищі педкурси	194	3472	30632
Робфаки	17	279	4450
Професійні школи	488	4555	37510
Школи робітничої молоді (ФЗУ)	217	1558	13191
Курси (довготермінові і коротко- термінові)	399	2383	26305
Всього	1357	15345	149798

Система освіти в цій галузі складалася з двох типів учбових закладів: вищих 3-річних педагогічних курсів, які в 1925 р. були реорганізовані на педагогічні технікуми і мали випускати учителів для молодших класів, інститутів народної освіти (ІНО), що готували кадри для роботи в старших класах загальноосвітньої школи та в профшколах і ФЗУ. На кінець відбудовного періоду на Україні працювало 12 інститутів народної освіти, в яких навчалось 7084 студенти і було 683 викладачі, та 60 педкурсів з 9395 учнями і 856 викладачами²⁰.

Одним з найважливіших завдань освітньої роботи у відбудовний період була ліквідація неписьменності. В. І. Ленін доводив, що будівництво соціалізму неможливе без піднесення культурного рівня народу. «Щоб розумно, осмислено, успішно брати участь в революції, треба вчитися»²¹, — писав він. Ще в грудні 1919 р. Володимир Ілліч підписав декрет «Про ліквідацію неписьменності серед населення РРФСР», але в зв'язку з громадянською війною на Україні подібний декрет був виданий лише в травні 1921 р. Все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміло писати і читати, зобов'язувалося здобувати освіту рідною або російською мовою. Була створена Всеукраїнська надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності на чолі з видатним діячем Комуністичної партії Г. І. Петровським. По всій Україні проходили тижні, місяці лікнепу, під час яких на зборах, мітингах роз'яснювалися завдання і значення цього руху. Видавалась республіканська газета «Геть неписьменність» — орган Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю. В ній висвітлювалися питання, пов'язані з підвищенням культурного рівня мас, ставилися конкретні завдання. Так, до 1923—1924 рр. передбачалося навчити грамоти 427 тис. чол.²² Але оскільки держзвва не могла ще виділити достатньо коштів, строк вико-

¹⁹ Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924—1925 рік, стор. 84.

²⁰ «На путях к новой школе», 1924, № 10—12, стор. 148.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 293.

²² «Путь просвещения», 1923, № 9—10, стор. 227—228.

нання цих заходів дещо затягнувся. Поширення грамотності здійснювалося двома шляхами — через групове навчання в школах або пунктах лікнепу та індивідуальним методом. В школах заняття проходили 3—4 рази на тиждень протягом 6—8 місяців. Для трудящих, які опановували грамоту, видавалися спеціальні букварі, книги для читання, розраховані на різні категорії населення.

Пункти ліквідації неписьменності були складовим елементом в загальній системі освітніх закладів. Кількість їх безперервно зростала: з 7 841 у 1923—1924 рр. до 17 542 у 1926 р.²³

Починаючи з 1923 р. в житті республіки відбулися зміни, викликані піднесенням економіки і зростанням державного та місцевого бюджетів, що дало можливість збільшити асигнування на потреби народної освіти і приступити до здійснення загального обов'язкового початкового навчання на Україні. В липні 1924 р. вийшов закон про його запровадження. Передбачалось, що з 1925/26 навчального року до 1930 р. всі діти будуть охоплені 4-річною школою.

Таким чином, завдання, які стояли перед системою народної освіти у відбудовний період, в основному були виконані. В цій галузі йшов процес дальшого удосконалення відповідно до потреб пролетарської держави. Мережа закладів загальної і професійної освіти розширювалась. Виникнення нових типів шкіл — робфаків, ФЗУ, різних курсів — свідчило про гнучкість та пристосовність нашої системи освіти до вимог і завдань часу. Український народ під керівництвом Комуністичної партії подолав усі перешкоди на шляху до успішного розв'язання проблем організації народної освіти і намітив широку програму дальшого її розвитку.

²³ «Комуністична освіта», 1932, № 10, стор. 35; Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924—1925 рік, стор. 58.

Б. Г. МОНАСТИРСЬКИЙ

В. І. ЛЕНІН — ПЕРШИЙ ДЕПУТАТ
ХЕРСОНСЬКОЇ МІСЬКРАДИ

Володимир Іллєч ніколи не був на Херсонщині, однак його завжди турбувала доля цього краю і ті події, що там відбувалися. Особливо часто в Херсон надходили документи за підписом В. І. Леніна після

перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вони зберігаються в обласному архіві як безцінні реліквії.

Своїм першим депутатом до Ради, створеної після перемоги над контрреволюцією, херсонці обрали Володимира Іллєча. В «Известиях ревкома г. Херсона и уезда» за 6 травня 1920 р. в «Списку № 1 партії комуністів-більшовиків і Ради професіональних союзів» під першим номером значиться «Ульянов (Ленин) В. И.— Председатель Совнаркома РСФСР». В номері за 16 травня опубліковано склад Херсонської міської Ради робітничих і червоноармійських депутатів. Першим у списку стоїть ім'я В. І. Леніна.

У Херсонському обласному архіві зберігається протокол першого урочистого засідання міської Ради робітничих і червоноармійських депутатів у приміщенні дворянських зборів на Соборній вулиці. На ньому були представники трудящих судоверфі, тютюнової фабрики, майстрових, солдатів місцевого гарнізону. Над сценою було піднято гасла: «Хай живе диктатура пролетаріату!» та «Хай живе херсонський пролетаріат!»

Засідання відкрив голова Херсонського ревкому уповноважений ВЦВК М. Ф. Доброхотов. Виступаючи від імені ревкому й фракції більшовиків у Раді, він говорив: «У момент, коли вирішується доля революції та доля робітничого класу, коли пролетаріат не тільки Росії, але і всього світу спрямовує всі зусилля, щоб перемогти свого споконвічного ворога, в цей момент херсонський пролетаріат і трудящі маси виявили свою свідомість створенням організації влади — Рад робітничих депутатів»¹. Коли Доброхотов оголошував склад депутатів, обраних за списком більшовиків, то першим назвав ім'я В. І. Леніна, якого висунули металісти, а всі виборчі дільниці підтримали.

Перший комісар херсонських друкарень, нині пенсіонер М. М. Соколоумов, який був присутнім на тому засіданні, згадує, що коли виголосили ім'я Володимира Ілліча, всі в єдиному пориві встали зі своїх місць. З усіх кінців залу лунало: «Хай живе Ленін», «Хай живуть більшовики». Присутні довго хвилювалися й не могли заспокоїтися. Вся робота Ради проходила під знаком вірності ідеям В. І. Леніна, хоча меншовики та есери виступали проти пропозицій більшовиків і доклали всіх зусиль, щоб їх зірвати. У зв'язку з цим меншовиків і есерів було виведено зі складу Ради².

Зараз вулиця, де знаходиться будинок, у якому відбулося перше засідання міської Ради, носить ім'я В. І. Леніна. Трудящі міста, як і всі радянські люди, готуються гідно зустріти 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча. Вони свято бережуть пам'ять про вождя і роблять все для того, щоб знаменний ювілей зустріти новими трудовими успіхами.

¹ Херсонський обласний державний архів, ф. 188, оп. 3, спр. 1, арк. 45.

² Там же, арк. 7.

Повертаючись до надрукованого

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Історичні заслуги робітничого класу СРСР у створенні нового суспільства привертають увагу всього прогресивного людства. Природно, що історики нашої країни багато роблять для висвітлення ролі, місця і значення в побудові комунізму цієї найбільш передової організованої сили соціалістичного суспільства.

Питанням історії робітничого класу Радянської України присвячено ряд наукових праць дослідників нашої республіки. Серед них привертають увагу насамперед опубліковані останнім часом монографії О. С. Кудлая і О. Г. Мітюкова та стаття Я. В. Підпригорщука¹.

В останній на основі нових архівних матеріалів розглядаються джерела і форми поповнення робітничого класу Української РСР за 1951—1955 рр. Автор слушно зауважує, що під джерелами поповнення робітничого класу слід розуміти насамперед соціальні верстви населення, підкреслює, що на відміну від джерел форми не мають соціального характеру і виступають як сукупність прийомів та засобів залучення людей до лав робітничого класу. Але автор відходить від ним же запропонованої структури, відносячи до джерел молодь, яка, на його думку, поступово набирає рис самостійної соціальної категорії. Я. В. Підпригорщук вважає джерелом і середню загальноосвітню школу, після закінчення якої учні йдуть безпосередньо на виробництво, тобто використовує цей термін не як соціальну ознаку. Крім того, в статті розглядається не весь робітничий клас Української РСР, а лише один його загін, зайнятий у промисловості республіки.

На жаль, подібна нечіткість подекуди трапляється й при визначенні меж робітничого класу і його загонів, причому поняття класу ототожнюється з окремими його загонами.

Ігнорування певних відмінностей, які мають ці загони внаслідок специфіки роботи в конкретних галузях народного господарства, здебільшого призводить до ототожнення самого поняття робітничого класу з окремими його складовими частинами. Причиною цього слід вважати не завжди уважне ставлення дослідників до визначення меж соціальних груп суспільства.

Певною мірою до цього спричиняються й не досить чіткі матеріали щорічників Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР. Так, при визначенні чисельності працівників, зайнятих у промисловості, в них використовується термін «робітники і службовці». Але значення цих понять не всюди однакове. В одному місці під робітниками і службовцями розуміються всі працюючі в промисловості², в іншому — тільки певні категорії працівників³. Таким чином, дані, по суті, наводяться за двома різними методами.

В основу статистичної звітності про чисельність працівників, зайнятих у промисловості, покладено принцип поділу їх на категорії залежно від виконуваних ними функцій. Таких категорій шість: робітники, учні, інженерно-технічні працівники (ІТП), службовці, молодший обслуговуючий персонал і персонал охорони. Усі вони становлять промислово-виробничий персонал.

До робітників належать ті, хто бере безпосередню участь у процесі створення матеріальних цінностей, а також зайняті пересуванням вантажів і поданням матеріальних послуг. Контингент учнів становлять особи, які навчаються у школах ФЗУ при

¹ О. С. Кудлай, Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період, К., 1965; А. Г. Мітюков, Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956—1961), К., 1965; Я. В. Підпригорщук, Джерела і форми поповнення кадрів робітничого класу УРСР в роки 5-ої п'ятирічки (1951—1955 рр.), «УІЖ», 1968, № 11 та ін.

² Народне господарство Української РСР в 1961 році, К., 1962, стор. 519—526.

³ Там же, стор. 118.

промислових підприємствах, та робітники, які опановують інші професії. ІТП — це працівники, що здійснюють організацію і керівництво виробничим процесом на підприємствах. Службовці — особи, що займають адміністративно-господарчі посади з усіх видів діяльності, але не належать до ІТП. Молодший обслуговуючий персонал — ті, хто прибирає службові не виробничі приміщення (прибиральники, двірники) та обслуговує робітників і службовців даного підприємства (гардеробники). Охорона буває воєнізована, озброєно-вахтерська, сторожова, професійно-пожежна⁴.

Досліджуючи історію робітничого класу, зокрема найбільш передового, організованого і свідомого його загону, що зайнятий у промисловості, важливо розглянути розвиток структури промислово-виробничого персоналу, тих змін у співвідношенні між його категоріями, що відбулися у досліджуваний період.

Вперше на це звернув увагу В. Полетаєв, запропонувавши розподілити всіх зайнятих у промисловості на дві групи: ті, хто безпосередньо зайнятий у виробництві (робітники, ІТП і учні) та інші категорії промислово-виробничого персоналу, що безпосередньо не зайняті у виробництві⁵.

На жаль, з статистичних щорічників можна довідатися тільки про загальну чисельність промислово-виробничого персоналу та про кількість працівників, що входять до категорій робітників, ІТП і службовців, даних про учнів, молодший обслуговуючий персонал і охорону тут зовсім немає.

Безумовно, що робітники, ІТП і службовці — основні й найбільші категорії персоналу промисловості. Вони становлять 94—98% загальної кількості її працівників⁶. Проте, аналізуючи зміни в структурі персоналу промисловості, не можна не враховувати учнів, молодший обслуговуючий персонал та охоронців. Тому при наукових дослідженнях кінце необхідно використовувати не тільки дані статистичних щорічників, а й матеріали первинної звітності, які характеризують розподіл працівників промисловості по всіх категоріях. У 1950 р. загальне число працівників, що входили до категорій учнів, молодшого обслуговуючого персоналу і охорони в промисловості, становило 160 тис., а 1965 р. — 145 тис.⁷

Оскільки в промисловості зайняті не тільки робітники, а й частина інтелігенції, доцільно в межах можливого з усього промислового персоналу виділити загін робітничого класу. Тим більше, що в своїх працях історики це питання практично вирішують. На основі даних сучасної статистики до загону робітничого класу, зайнятого в промисловості, часто відносять тільки ту категорію працівників, що зазначена в рубриці «робітники»⁸. Це обмежує чисельність загону робітничого класу, штучно відділяє від робітників досить значне число працівників промисловості, які за змістом своєї праці нічим не відрізняються від них.

Поклавши в основу поділу на соціальні групи принцип встановлення меж за професійним заняттям, розумовою або фізичною працею і користуючись тим поділом персоналу промисловості, що пропонує статистика, можна досить чітко встановити, що до загону робітничого класу, зайнятого в промисловості республіки, належать, крім робітників, ще й учні (як категорія працівників, що готуються виконувати на виробництві функції робітників і в процесі навчання своєю працею беруть безпосередню участь у виконанні виробничих планів на підприємствах), молодший обслуговуючий персонал (в діяльності працівників цієї категорії основне місце займає фізична праця) та персонал охорони (в основі виконання обов'язків якої також лежить фізична праця).

Подекуди за своєю спеціальністю і виконанням виробничих функцій молодший обслуговуючий персонал нічим не відрізняється від робітників. Але чомусь шофери легкових автомашин і службових автобусів відносяться до молодшого обслуговуючого персоналу, а шофери вантажних і санітарних автомашин — до робітників. Опалювачі не виробничих приміщень, прибиральники заводського подвір'я — це молодший обслуговуючий персонал, а опалювачі, кочегари всіх видів топків, що мають виробниче значення, прибиральники виробничих приміщень і заводського подвір'я від виробничого сміття — робітники⁹.

Всіх інших працівників промислово-виробничого персоналу можна віднести до інтелігенції тому, що вони виконують функції по організації і керівництву виробничою діяльністю промисловими підприємствами, тобто в основі їх професійної діяльності лежить розумова праця.

⁴ Инструкция к составлению ежемесячных отчетов промышленных предприятий о выполнении плана по труду, М., 1965, стор. 11—13.

⁵ «Вопросы истории», 1961, № 11, стор. 82.

⁶ Народне господарство Української РСР в 1965 р., К., 1966, стор. 89. Підраховано автором.

⁷ Там же.

⁸ Історія робітничого класу Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 335; О. С. Кудлай. Назв. праця, стор. 235.

⁹ Инструкция к составлению ежемесячных отчетов промышленных предприятий о выполнении плана по труду, М., 1965, стор. 12, 57.

Застосовуючи запропонований метод, можна розглянути як визначено загальну чисельність загону робітничого класу, зайнятого в промисловості в працях О. С. Кудлая і О. Г. Мітюкова.

У змістовній монографії О. С. Кудлая висвітлюється діяльність загонів робітничого класу, що зайняті в промисловості й будівництві України в післявоєнний період (1945—1953 рр.). За підрахунками автора у промисловості республіки 1950 р. працювало 1788,5 тис., а 1953 р.—2080,6 тис. робітників¹⁰.

Можна підрахувати, що в ті ж роки в промисловості були також зайняті учні, працівники молодшого обслуговуючого персоналу і охорони, відповідно—135,6 тис. і 111,7 тис. чол.¹¹, а загальна кількість працівників, зайнятих у промисловості, становила 1924,1 тис. і 2191,7 тис., тобто автор у визначенні чисельності загону робітничого класу промисловості помилився на 8—5%.

Досліджуючи діяльність робітників по відбудові народного господарства республіки в перші роки після Великої Вітчизняної війни, він не досить уважно використав документи, внаслідок чого твердить, що за 1946—1948 рр. в промисловість України влилося понад 2 млн. робітників¹², покликаючись при цьому на документ, у якому йшлося про те, що «...ЦК КП(б)У провів велику роботу по забезпеченню, в першу чергу, важкої промисловості та залізничного транспорту робітничими кадрами, усунуттям будівельними матеріалами та іншими необхідними засобами. Про розмах цієї роботи можна судити з того факту, що за післявоєнної роки було направлено у промисловість із міст, районних центрів і головним чином з колгоспів понад 2 мільйони чоловіків»¹³.

У даному випадку автор зробив дві помилки. Перша полягає в тому, що змінено хронологічні рамки, наведені в документі (там йдеться не тільки про 1946—1948 рр., а й про весь післявоєнний період, починаючи з 1945 р. і до XVI з'їзду КП(б) України). Як відомо, відбудова народного господарства Української РСР розпочалася з визволення території республіки від німецько-фашистських загарбників (тобто з 1943 р.), водночас відбувалося і відновлення робітничого класу республіки. У 1945 р. загальна чисельність промислово-виробничого персоналу на Україні вже досягла 1 млн. 256 тис. чол.¹⁴

1946 р. в промисловості УРСР працювало понад 1 млн. робітників, а загальна чисельність промислово-виробничого персоналу перевищила 1,5 млн. чол.¹⁵ Крім того, в документі, мабуть, йдеться про поповнення не загону робітників промисловості, а всіх працівників, які влилися в промисловість протягом післявоєнного періоду 1945—1948 рр.

Досліджуючи історію робітничого класу, особливо зміни в його структурі, науковці часто підмінюють дані щодо робітничого класу як соціальної категорії даними про робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві УРСР загалом чи тільки в промисловості (навіть у такій фундаментальній праці, як двотомна «Історія робітничого класу Української РСР», аналіз змін у складі робітничого класу і його загонів підмінено аналізом змін у складі робітників і службовців)¹⁶. Ці дані вони беруть з рубрики «робітники та службовці» в статистичних щорічниках. Але тут є дані і про робітничий клас як соціальну категорію, і про інтелігенцію, як соціальний прошарок¹⁷.

Безумовно, досліджуючи питання історії робітничого класу, не можна не використовувати матеріали стосовно всього населення, зайнятого в народному господарстві республіки, бо робітничий клас і інтелігенція знаходяться в тісному зв'язку, і межі між класами соціального суспільства і соціальним прошарком інтелігенції поступово нівелюються. Проте дослідник повинен також виділяти робітничий клас, його загоны, аналізувати процеси, що відбуваються в його середовищі.

О. С. Кудлай саме так і підходить до змін у загальній чисельності робітників, зайнятих у промисловості республіки. Але розглядаючи питання про питому вагу жінок у робітничому класі республіки він наводить цифрові дані, що характеризують збільшення кількості жінок серед робітників і службовців, які працюють в промисловості і на транспорті республіки¹⁸. Отже показ змін у структурі загонів робітничого класу УРСР підмінено аналізом цих змін серед працівників, зайнятих у певних галузях народного господарства.

¹⁰ О. С. Кудлай. Назв. праця, стор. 235.

¹¹ Поточний архів ЦСУ УРСР. Річні розробки по праці. Форма С₂Б. Підраховано автором.

¹² О. С. Кудлай. Назв. праця, стор. 62.

¹³ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Матеріали з'їзду, К., 1949, стор. 115.

¹⁴ Труд в СССР (Статистический сборник). М., 1968, стор. 44.

¹⁵ «УІЖ», 1966, № 2, стор. 38.

¹⁶ Історія робітничого класу Української РСР, К., 1967, т. II, стор. 335, 378.

¹⁷ Народне господарство Української РСР в 1965 р., К., 1966, стор. 474, 475.

¹⁸ О. С. Кудлай. Назв. праця, стор. 235.

Оскільки зміни за статтю в окремих загонах робітничого класу і серед інтелігенції (до якої входять ІТП і службовці) мають певні відмінності, бажано б показати подібні зміни у середовищі загону робітничого класу, зайнятого в промисловості. Залучення жінок в усі сфери суспільно-політичного життя країни є загальною закономірністю соціалістичного суспільства. Це яскраво підтверджується зростанням їх питомої ваги серед працівників тих категорій персоналу промисловості, де не застосовується фізична праця (насамперед серед ІТП і службовців). Так, наприклад, якщо 1947 р. частка жінок серед інженерно-технічних працівників і службовців, зайнятих у промисловості, становила 34,6%¹⁹, то 1963 р.—40,4%²⁰.

Що ж до змін за статтю в структурі тих категорій працівників, де потрібні значні фізичні зусилля, то тут внаслідок полегшення умов праці, механізації і автоматизації виробничих процесів зростає питома вага жінок. Так, якщо 1947 р. серед робітників, зайнятих у промисловості республіки, жінки становили 35,9%, то у 1963 р.—39,5%²¹. Поряд з цим спостерігається скорочення використання праці жінок на роботах, пов'язаних із застосуванням важкої фізичної праці. З 1947 р. до 1950 р. (у період, досліджуваний О. С. Кудлаєм) питома вага жінок серед робітників вугільної промисловості республіки скоротилася з 35,5% до 31,7%, а 1957 р.—до 29,8%. Особливо активно відбувався цей процес у наступні роки.

У монографії О. Мітюкова розкривається лише діяльність загону робітничого класу, зосередженого в промисловості^{22–23}. Але зі змісту книги складається враження, ніби автор ототожнює поняття робітничого класу республіки з його загонами, зайнятими в промисловості. Так, на основі статистичних даних про загальну чисельність робітників і службовців, зайнятих в народному господарстві УРСР та кількість промислово-виробничого персоналу в промисловості республіки за 1957—1961 рр.²⁴, зроблено висновки щодо закономірностей у змінах робітничого класу УРСР загалом.

Автор твердить, що темпи зростання робітничого класу, зайнятого у промисловості, перевищували відповідні показники серед робітників і службовців загалом, і що це є проявом збільшення частки працівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва²⁵. Насправді ж у досліджуваний період частка працівників, зайнятих у галузях матеріального виробництва, зменшилася з 86,8% у 1958 р. до 85% у 1961 р., питома вага працівників, зайнятих в невиробничих галузях зросла відповідно з 13,2% до 15%²⁶. У наступні роки цей процес відбувався ще інтенсивніше²⁷.

Помилка сталася тому, що автор намагався робити висновки, розглянувши зміни тільки в одному з загонів працівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва, і залишив поза увагою найбільші загоны працівників цієї сфери*.

Розгляд наведених прикладів свідчить про те, що нечіткість у визначенні меж робітничого класу Української РСР, зокрема його провідного загону, зайнятого в промисловості, певною мірою ускладнює дослідження історії робітничого класу нашої республіки. У 1950 р. чисельність загону робітничого класу Української РСР, зайнятого в промисловості становила 2,026 млн. робітників і 160 тис. чол., які входили до категорій учнів, молодшого обслуговуючого персоналу і охорони, тобто загалом 2,186 млн. На 1965 р. його чисельність зросла відповідно до 4,287 млн. чол.²⁸

Отже, протягом 1950—1965 рр. чисельність загону робітничого класу промисловості республіки збільшилася майже вдвічі, тоді як населення республіки за цей же період зросло тільки на 25%. Питома вага загону робітничого класу промисловості серед населення УРСР збільшилася з 5,9% у 1950 р. до 9,4% у 1965 р.²⁹.

Це свідчить про дальше збільшення частки провідного загону робітничого класу серед населення республіки, що є яскравим відображенням однієї з основних закономірностей розвитку соціалістичного суспільства—підвищення провідної ролі робітничого класу як найбільш передової, свідомої і організованої сили нашого суспільства.

В. О. РОМАНЦОВ

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 582, оп. 9, од. зб. 149, арк. 8, 11. Підраховано автором.

²⁰ Архів ЦСУ УРСР, спр. 30, т. I, арк. 106. Підраховано автором.

²¹ «УІЖ», 1966, № 12, стор. 13, 14.

^{22–23} А. Г. Мітюков. Назв. праця. В цій статті автор розглядає монографію лише з точки зору питання, якому присвячена стаття. Загальну ж рецензію на працю містить «УІЖ» (1966, № 4, стор. 141—143).

²⁴ Народне господарство Української РСР в 1961 році, К., 1962, стор. 118, 522.

²⁵ А. Г. Мітюков. Назв. праця, стор. 26.

²⁶ Народне господарство Української РСР в 1961 році, стор. 519.

²⁷ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 473.

* Як відомо, до основних галузей матеріального виробництва відносяться: промисловість, сільське господарство, будівництво, вантажний транспорт тощо.

²⁸ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 89. Підраховано автором.

²⁹ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 27, 89. Підраховано автором.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В. О. БРАНИЦЬКИЙ

Комплектування вищої педагогічної школи України студентами в 1959—1965 рр.

Досліджуючи це питання, автор використав опубліковані партійні документи, книги, брошури, періодичну пресу (в тому числі багатотиражні газети педагогічних інститутів та університетів Української РСР), а також матеріали партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 208, од. зб. 1401, 1464; оп. 213,

оф. зб. 2008а; оп. 220, од. зб. 60, 61; оп. 222, од. зб. 51), архівів Міністерства освіти УРСР (ф. 1, оп. 6, спр. 628, 678, 709, 824, 933, 1050) і Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР (ф. 1), поточних архівів Міністерства освіти УРСР, Міністерства культури УРСР та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ.

Багаторічний досвід радянської вищої школи показує, що рівень якості навчання студентів і підготовки спеціалістів для всіх галузей народного господарства і культури значною мірою залежить від контингенту студентів вищого учбового закладу.

Постійно піклуючись про розвиток вищої педагогічної школи, партія і уряд в 1959—1965 рр. значну увагу приділяли комплектуванню її студентами. Було розроблено і запроваджено в життя ряд заходів, що сприяли неухильному поліпшенню справи добору студентів. Особам, які мали стаж практичної роботи, надавались переваги при зарахуванні до вузів. Постанова Ради Міністрів СРСР від 18 вересня 1959 р. «Про участь промислових підприємств, радгоспів і колгоспів у комплектуванні вузів і технікумів та в підготовці спеціалістів для своїх підприємств» визначила шляхи і форми добору та рекомендації працюючої молоді на навчання до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Стипендія таким студентам виділялась за рахунок виробничих колективів, що рекомендували їх на навчання, і була на 15% більшою ніж звичайна вузівська.

Хоч основну масу кращих виробничників направляли до вузів, які відповідали профілю того чи іншого виробництва, проте окремі підприємства не забували й потреб місцевих загальноосвітніх шкіл і кращу працюючу молодь рекомендували у педагогічні інститути. Вже у 1960 р. за рекомендацією підприємств, будов, колгоспів і радгоспів на перший курс вищих учбових закладів Української РСР було зараховано 8,2 тис. чол., що становило 20% від загальної кількості вступників¹. У педвузах того ж року з 4651 виробничника, прийнятого на навчання, стипендії від виробництва одержували 96 студентів², а в 1964/65 навчальному році на всіх I—V курсах — 149³.

Водночас партійні, комсомольські і профспілкові організації вищих учбових закладів значно розширили й урізноманітнили форми роботи по залученню здібної молоді, яка мала нахил до вчительства, на навчання у педагогічні вузи. Комплектуванню вузів студентами неодноразово приділяли увагу колегії відповідних міністерств, нарада директорів педінститутів, що відбулася в Міністерстві освіти УРСР 7 травня 1960 р.⁴ Для надання практичної допомоги на місцях до 23 педінститутів було відряджено строком на 8 днів групу працівників Міністерства освіти УРСР.

Важливу роль у цій справі відіграв спільний лист Міністерства освіти УРСР і Республіканського комітету профспілки працівників вищої школи і наукових установ від 15 січня 1960 р. до органів народної освіти, обкомів профспілок, директорів педінститутів і педучилищ про проведення широкої роз'яснювальної роботи серед працюючої молоді, надання їй допомоги у підготовці до вступу у вузи, зокрема в педінститути.

¹ Л. А. Шевченко. Розвиток української радянської культури в 1959—1965 рр., К., 1967, стор. 37.

² Поточний архів Міністерства освіти УРСР (далі МО УРСР), Плановий відділ, ф. 3-нк, 1960 р.

³ Там же, ф. 3-нк, 1964 р.

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 222, од. зб. 51, арк. 125—126.

Викладачі й студенти педінститутів та університетів систематично відвідували школи, колгоспи, радгоспи, будови і підприємства, розповідали молоді про важливість й особливості учительської спеціальності, закликали юнаків і дівчат вступати у свої вузи. З цією метою також широко використовувались радіо, преса, телебачення. Поліпшилася організація у вузах днів «Відкритих дверей», учнівських вікторин, олімпіад з різних галузей наук та ін. До добору вступників ширше залучалися працівники відділів народної освіти, вчителі. Всі педінститути і університети республіки організовували для вступників широку мережу підготовчих курсів, контингент слухачів яких щороку збільшувався і вже у 1965 р. лише в педінститутах становив понад 12 тис. чол. проти 7400 чол. у 1960 р.⁵ На багатьох підприємствах, будовах, колгоспах і радгоспах були створені консультаційні пункти, заочні курси, де викладачі вузів та студенти старших курсів заняття проводили під безпосереднім керівництвом відповідних факультетів і кафедр.

Поліпшенню якісного складу студентів сприяв комсомольський набір до педагогічних інститутів, оголошений 1962 р. ЦК ЛКСМУ та Міністерством освіти УРСР.

Постійну увагу комплектуванню студентами вищих учбових закладів, особливо педвузів, приділяли обкоми Комуністичної партії України. На засіданнях бюро, секретаріатах обговорювались шляхи підготовки до прийому студентів, наслідки прийому у вузи, затвердження членами приймальних комісій вузів представників від партійних організацій.

Все це сприяло зростанню кількості членів і кандидатів у члени КПРС, комсомольців, передовиків та новаторів виробництва серед вступників до педвузів і університетів. 1960 р. до педвузів було прийнято членів і кандидатів у члени КПРС 281 чол. (4,5%), 1961 р.— 385 чол. (4,9%), 1962 р.— 545 чол. (5,9%), 1963— 466 чол. (4,8%), 1964— 406 чол. (4%), 1965 р.— 288 чол. (2,3%)⁶. Ударники комуністичної праці в 1962 р. становили 201 чол., 32 чол. прийнято за рекомендацією підприємств⁷.

На стаціонарних відділах педінститутів республіки зростає контингент студентів, які мали стаж в школах і установах народної освіти. Загалом потяг молоді до вчительської професії збільшувався, внаслідок чого можна було приймати найбільш підготовлених юнаків та дівчат. Якщо в 1963 р. на одне місце претендувало по 1,8 чол., то 1965 р.— 3,8 чол.⁸

Проте, бажаючи прийняти якнайбільше виробничників, приймальні комісії іноді допускали певний лібералізм в оцінці знань абітурієнтів, внаслідок чого до вузів потрапляло чимало людей з недостатньою загальноосвітньою підготовкою, що призводило до зниження успішності та відсіву студентів.

З 1965 р. рівень знань абітурієнтів став основним принципом при зарахуванні до вузів. Перший прийом за новими правилами дав хороші наслідки— у вищу педагогічну школу прийшла молодь з кращими, ніж у минулі роки, знаннями.

У відповідності до потреб народної освіти зростало число студентів вузів, що готували кадри вчителів. Якщо у 1958/59 навч. р. на стаціонарних і заочних відділеннях навчалося 78,8 тис. студентів, то в 1965/66 навч. р.— 112,3 тис.⁹

У 1959—1965 рр. контингент студентів, які навчалися стаціонарно, комплектувався переважно за рахунок робітників, колгоспників та їх дітей. Проте необхідно зазначити, що соціальний склад студентів залежить і від складу населення області, в якій працює даний інститут.

Яскравим свідченням втілення в життя марксистсько-ленінської національної політики є той факт, що в педінститутах і університетах республіки вищу освіту здобували представники різних національностей Радянської країни. Наприклад, в 1963/64 навчальному році в педінститутах студентів-українців було 77,6%, росіян— 18,9%, євреїв— 1,4%, представників інших національностей— 2,1%¹⁰.

Все це свідчить про те, що у 1959—1965 рр. виконано велику роботу щодо поліпшення контингенту студентів вищої педагогічної школи Української РСР. За цей період вища педагогічна школа республіки підготувала для народної освіти 110,6 тис. педагогів, які поповнили ряди радянської інтелігенції і почали виконувати почесне завдання освіти і виховання підростаючого покоління.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 222, од. зб. 51, арк. 125.

⁶ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 628, арк. 9, спр. 709, арк. 11; спр. 824; арк. 10; спр. 933, арк. 11; спр. 1050, арк. 9.

⁷ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 824, арк. 10.

⁸ Поточний архів МО УРСР, Плановий відділ, ф. 3-нк, 1963—65 рр.

⁹ Там же, 1958/1965 рр.

¹⁰ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 933, арк. 10.

І. І. СКРИПНИЧЕНКО

Більшовики Донбасу — організатори революційної боротьби мас у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції

Для дослідження питання про діяльність більшовицьких організацій Донбасу від лютого до жовтня 1917 р. автором були використані праці В. І. Леніна і рішення партії, опубліковані монографії¹, архівні матеріали Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС (ф. 17, 70, 124) та партархіву Інституту історії партії ЦК КП України

(ф. 33, 57), ЦДАЖР СРСР (ф. 130, 406, 1235, 6978) партархівів Донецького (ф. 7, 16), Луганського (ф. 2), Ростовського (ф. 3, 12) обкомів компартії; Донецького (ф. 42, 74, 150, Р-1246, Р-1463, Р-2603, Р-2620, Р-2627), Луганського (ф. 2, Р-65, Р-176) і Ростовського (ф. 455, Р-3440) обласних державних архівів.

Лютнева буржуазно-демократична революція сприяла у Донбасі, як і по всій країні, новому революційному піднесенню мас, покликала їх до активного політичного життя. Уже в першій половині березня 1917 р. були обрані і стали діяти Ради в Луганську, Макіївці, Єнакієвому, Юзівці, Горлівці, Бахмуті, Краматорську, Костянтинівці та інших містах. Донецькі більшовики перебудували всю свою партійну роботу на основі демократичного централізму, провели перереєстрацію членів партії, вибори партійних комітетів.

Робітничий клас Донбасу з великим натхненням сприйняв накреслений В. І. Леніним у Квітневих тезах стратегічний план боротьби за перехід від буржуазно-демократичної революції до революції соціалістичної. Квітнєві тези були обговорені і схвалені всіма найбільшими організаціями Донецького басейну і прийняті ними як керівництво до дії.

17 квітня в Горлівці відбулася перша конференція РСДРП(б) Горлівсько-Щербинівського району, де з доповіддю про Квітнєві тези виступив Ш. Грузман. Учасники конференції схвалили тези і вирішили обрати комітет для організації вивчення і широкого роз'яснення їх серед робітників та селян.

Дальше ідейне згуртування донецьких більшовиків навколо ленінських Квітневих тез завершила VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), яка відбулася в Петрограді 24—29 квітня 1917 р. Більшовики Донбасу, як і вся партія, схвалили її рішення і розгорнули боротьбу за завоювання мас. Так, юзівські більшовики поставили гаряче схвалити і прийняти до керівництва рішення конференції, негайно розірвати з меншовиками і розгорнути боротьбу за завоювання більшості в Радах. 26 травня на своїх зборах більшовики Юзівки заявили: «Ми вважаємо неможливим дальшу роботу в об'єднанні і утворюємо фракцію, що примикає до ЦК РСДРП(б) і Петроградського комітету»².

Більшовицькі організації Донбасу головну увагу приділяли вихованню і згуртуванню пролетаріату, роботі в Радах, фабрично-заводських комітетах, профспілках та інших організаціях трудящих, революційній мобілізації мас. Багато зусиль віддали більшовики Донбасу боротьбі за посилення свого впливу в Радах, де вони виступали за 8-годинний робочий день, встановлення робітничого контролю, забезпечення політичних свобод для трудящих.

Організаторська і політична робота більшовиків Донбасу у масах за об'єднання сил робітників і селянської бідноти, за єдиновладдя Рад проходила в гострій боротьбі з різними дрібнобуржуазними і націоналістичними партіями, зокрема, у Луганську, крім меншовиків і есерів, з кадетами і єврейськими дрібнобуржуазними організаціями

Після липневих подій 1917 р., коли період двовладдя закінчився і влада у країні фактично перейшла до рук буржуазії, важливою подією в історії партійних організацій Донбасу стала перша обласна партійна конференція Донецько-Криворізького басейну, що відбулася 13—16 липня 1917 р. у Катеринославі. Делегати, які представляли 16 тис. членів партії, обрали обласний комітет РСДРП(б) на чолі з Ф. А. Сергеевим (Артемом) і затвердили друкованим органом обкому газету «Донецкий пролетарий». До VI з'їзду партії більшовицькі організації Донбасу прийшли ідейно згуртованими і організаційно зміцненими.

Курс на підготовку збройного повстання, прийнятий на VI з'їзді партії, знайшов гарячу підтримку у більшовиків Донбасу. У резолюції, схваленій на зборах більшовиків Макіївсько-Юзово-Петрівського району 11 серпня вказувалося: «Шлемо привіт Центральному Комітету нашої партії, прислухаємося до його голосу і висловлюємо впевненість, що він зможе відновити на ділі пролетарську солідарність»³.

¹ В. Я. Борщевский. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции. Днепропетровск, 1962; М. Г. Гончаренко. Октябрь в Донбассе, Луганск, 1961.

² ПА ИП ЦК КП Украины, ф. 33, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1.

³ «Звезда», 1 вересня 1917 р.

Виконуючи рішення VI з'їзду партії, донецькі більшовицькі організації багато уваги приділяли роботі серед молоді. Влітку і восени 1917 р. за їх допомогою в промислових центрах Донбасу виникли спілки соціалістичної робітничої молоді. У Луганську така спілка на червень 1917 р. нараховувала 150 молодих робітників. Зміцнювалась, набирала сил спілка молоді на Лисичанському заводі «Донсода», активну участь в організації якої брали більшовики Френкель, Звонарьова, Євсеева. Політико-виховна робота серед жінок, яку проводили більшовики Донбасу, була спрямована на залучення їх до роботи в партійних організаціях, Радах і профспілках, на визволення з-під впливу ідеології буржуазії і угодовських партій. Так, з ініціативи і при активній участі макіївських більшовиків членом Ясинівського підрайонного комітету партії стала Н. Вишнякова, членом завкому на металургійному заводі А. Кожем'якіна. В серпні 1917 р. на постійну роботу в Луганськ з Ростова прибула С. Кашиченко, член партії з 1904 р. Вона була обрана до районного комітету РСДРП(б) і депутатом міської Ради⁴.

Після розгрому корніловщини почався процес більшовизації Рад, які стали органами збройного повстання, органами боротьби за перемогу соціалістичної революції. 18 вересня на виборах до Луганської Ради більшовики дістали 82 місця з 120. Головою міської Ради став К. Є. Ворошилов, заступником — А. Руденко. До Єнакіївської Ради робітничих і солдатських депутатів було обрано 31 більшовик, 6 есерів, 3 меншовики. Більшовики вимагали передачі всієї влади Радам, скасування поміщицької власності на землю, введення робітничого контролю над виробництвом. У вересні більшовицькими стали Горлівська, Краматорська⁵, Макіївська, Слов'янська та інші Ради робітничих і солдатських депутатів шахтарського краю.

В умовах загальнонаціональної кризи В. І. Ленін, Центральний Комітет партії закликали пролетаріат до активної участі в боротьбі з економічною розрухою, голодом і злиднями. Викриваючи саботаж донецьких вуглепромисловців, В. І. Ленін писав, що у вугільній промисловості, керованій грабіжниками народу, вугільними королями, «ми маємо ряд найнаочніших фактів прямого саботажу, прямого псування і спинення виробництва промисловцями»⁶. У серпні 1917 р. капіталісти Донбасу закрили понад 200 підприємств, внаслідок чого позбавилися роботи 150 тис. робітників.

В період підготовки збройного повстання у важливі райони країни партією були направлені уповноважені. В Донбасі уповноваженими ЦК були: Ф. А. Артем, К. Є. Ворошилов, Г. І. Петровський. На цей час більшовицькі організації у промислових районах Донецького басейну значно зміцніли. В більшості міст вони безроздільно керували Радами, профспілками, фабрично-заводськими комітетами. Найбільшими з них були партійні організації Слов'яносербського району, в яких загалом нараховувалося до 8 тис. чол., Горлівсько-Шербинівського — 3 тис. чол.⁷, Єнакіївсько-го — 2844, Дружківська парторганізація — 2100⁸ і Юзівська — близько 200 чол.

Трудящі Донбасу палко вітали перемогу Жовтневої соціалістичної революції і перші ленінські декрети Радянської влади. Внаслідок великої організаторської діяльності більшовиків протягом жовтня — грудня 1917 р. Радянська влада була встановлена у переважній більшості районів Донбасу.

⁴ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 490, арк. 30.

⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 16, оп. 1, од. зб. 20, арк. 113.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 304.

⁷ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 36, арк. 115.

⁸ Там же, арк. 125.

На допомогу викладачу історії

ПРО АКТИВІЗАЦІЮ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА

Ленінські твори — невичерпне джерело знань та ідейної наснаги. Їх вивчення в середній школі особливо поширилося в зв'язку з підготовкою до відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Звичайно старшокласники вивчають в курсі історії тексти ленінських праць «Пам'яті Комуни», «Історична доля вчення Карла Маркса», «З чого почати?», «Доповідь про революцію 1905 року», «Уроки московського повстання», Квітневі тези, «Марксизм і повстання», Декрети про мир і землю, «Декларація прав трудящого і експлуатованого народу», «Великий почин» та ін. В школах Української РСР належне місце відводиться творам, присвяченим Україні. З великим інтересом учні ознайомлюються з «Передмовою до брошури «Травневі дні у Харкові», «Маніфестом до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», «Листом до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним» та ін. Це не тільки поглиблює знання з марксистсько-ленінської теорії, а й, розкриваючи величезну роль В. І. Леніна у визвольній боротьбі українського народу, у створенні, зміцненні й розвитку Української соціалістичної держави, сприяє засвоєнню учнями елементів історії УРСР, що викладаються в курсі вітчизняної історії.

На конкретному шкільному досвіді поступово окреслюються основні шляхи і напрями підвищення ефективності роботи учнів над текстами ленінських творів. Важливою передумовою цього є спеціальна підготовка учнів до таких занять, оскільки інакше не можна розраховувати на позитивні результати.

В процесі формування пізнавальних умінь і навичок роботи над ленінськими творами спостерігаються в основному такі три етапи: 1. Ознайомлення учнів з засобами аналізу творів під час включення окремих невеликих творів або уривків з них у розповідь учителя; 2. Робота учнів над ленінськими текстами під керівництвом викладача шляхом коментованого читання і розбору їх на уроці; 3. Самостійна робота учнів над творами в класі і вдома.

Досвідчені учителі спочатку показують, як саме працювати над творами В. І. Леніна; цитують відповідні характеристики, звертаються до ленінської аргументації, учать складати плани, конспекти, тези тощо, проводять на уроках коментоване читання і колективний розбір творів. Тільки після цього доручають учням самостійно працювати над порівняно легкими для засвоєння творами або уривками з них.

Кращі вчителі роз'яснюють учням ленінські прийоми абстракції, аналізу і синтезу, аналогії, порівняння, узагальнення тощо, показують залізну логіку його думки. Все це спонукає школярів до самостійних вправ і роздумів, забезпечує надалі успішні заняття над новими для них працями.

Однак підготовка до вивчення ленінських творів полягає не тільки

в тому, щоб прищепити учням вміння та навички самостійної роботи над друкованим словом, а й у тому, щоб вони дістали певний запас знань, рівень яких повинен відповідати складності твору. Так, без знання фактичного становища в російській соціал-демократії в кінці XIX — на початку XX ст. учні не зрозуміють лєнінську статтю «З чого почати?»

Слід також мати на увазі, що в творах В. І. Лєніна нерідко зустрічаються незнайомі слова, запозичені з чужих мов: «фіаско», «педант», «філістер», «респектабельний», «прерогативи» та ін. Здебільшого Володимир Ілліч сам пояснював значення цих слів. Але якщо пояснень немає, необхідно привчити учнів шукати їх у словниках і робити відповідні виписки. Це збагачує мову учнів, сприяє кращому засвоєнню матеріалу. Використання словників і довідників — важлива складова частина самостійної роботи учнів. Досвідчені вчителі навчають своїх вихованців користуватися довідковим апаратом до творів В. І. Лєніна — алфавітним, предметним та іншими покажчиками. Це допомагає, зокрема, встановити час, місце і умови написання певного твору.

Вивчення лєнінських творів потрібно тісно пов'язувати з оволодінням фактичним матеріалом курсу історії, виходити з нього, спиратися на нього. В свою чергу твори В. І. Лєніна містять не лише теоретичні узагальнення, а й служать джерелом нових знань конкретного історичного матеріалу.

Найбільш ефективні результати навчання досягаються з допомогою завдань, що ґрунтуються на уже засвоєних учнями знаннях і спрямовуються на подолання певних утруднень шляхом роботи над текстами лєнінських творів. Так, учитель 170-ї школи м. Києва С. М. Ходорков після висвітлення липневих подій 1917 р. розповів про зняття лозунга «Вся влада Радам» і запитав: Чому потрібно було тимчасово зняти цей лозунг? Учні одразу не змогли відповісти. Тоді учитель запропонував їм звернутися до лєнінської статті «До лозунгів», вивчення якої забезпечило високий рівень засвоєння матеріалу уроку. Це показало наступна перевірка знань.

Часто вивчення лєнінських творів підготовляє активне засвоєння учнями нового навчального матеріалу. В такому разі перед класом ставимо логічні завдання: визначити, як лєнінські ідеї були втілені в життя, яке практичне значення мала дана лєнінська настанова в розвитку революційних подій тощо.

Під час вивчення написаної В. І. Лєніним «Заяви редакції «Искры» учні самі чітко з'ясували питання, як лєнінський план створення революційної партії було втілено в життя; розглядаючи лєнінський лист «Марксизм і повстання», переконались, що в Росії восени 1917 р. були всі три головні передумови переможного повстання.

Ще малопоширеним, але високоефективним засобом вивчення лєнінських творів є розгорнуте дослідження окремих питань при підготовці доповідей, повідомлень до семінарських занять та конференцій. Такі завдання ефективні в разі, коли учні достатньо володіють навичками самостійної роботи.

З великим інтересом старшокласники працюють над матеріалами, які вимагають опрацювання кількох лєнінських творів. Так, готуючи повідомлення «Як В. І. Лєнін зустрів звістку про «Криваву неділю» і як він оцінив цю подію?», учні використали праці Володимира Ілліча «Революція в Росії», «Початок революції в Росії», «Революційні дні». Виступити на тему «В. І. Лєнін про значення всеросійського політичного страйку» допомогли лєнінські твори «Всеросійський політичний страйк», «Рівновага сил», «Наближення розв'язки» і т. д. Працюючи над такими

повідомленнями, учні не тільки глибоко осмислюють вказані їм твори, а й частково залучають інші матеріали, зокрема біографічні відомості про В. І. Леніна, джерела, які характеризують історичну обстановку того часу. Все це сприяє прищепленню умінь і навичок самостійної роботи та підвищенню якості знань.

Даючи пізнавальне завдання щодо вивчення певного ленінського твору вчитель звичайно робить короткий огляд його змісту, розповідає, коли, де, з якою метою і за яких умов було написано даний твір. Іноді з'ясування останнього доручають учням.

Ефективність опанування учнями праць В. І. Леніна значною мірою залежить від формування вчителем запитань до відповідних текстів. Так, високі показники у засвоєнні статті «Передмова до брошури «Травнені дні у Харкові» забезпечують такі запитання (завдання): Як В. І. Ленін оцінював першотравневу демонстрацію у Харкові? Чи можна віднести уроки харківської демонстрації до інших виступів пролетаріату в Росії 1900—1903 рр.? Який зв'язок ви вбачаєте між такими двома фактами, наведеними в статті: «1. Одиноким голосом робітника, який вимагав конституції; 2. Відповіддю візника: «Вимагають, бач, восьми годин роботи і своєї газети».

При вдумливому підході учитель може знайти багато способів активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку їх самостійного мислення. Але необхідним є постійне керівництво з боку вчителя цією роботою учнів: систематично перевіряти результати їх самостійних занять, аналізувати їх праці, демонструвати кращі зразки тощо.

Ми спинилися лише на деяких питаннях вивчення ленінських творів у шкільному курсі історії. Ця багатогранна і складна проблема потребує ґрунтовного дослідження.

С. Є. КРОЛ

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ РОБОТИ НАРОДНИХ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ

Вивчення літопису своєї країни має велике пізнавальне значення, особливо для молодії зміни. Дбайливе збереження й наслідування революційних, бойових і трудових традицій виховує почуття національної гордості та животворного радянського патріотизму.

У нашій республіці краєзнавчий рух розгорнувся уже з перших років Радянської влади. Краєзнавці виявляли природні багатства України, збирали археологічні, етнографічні пам'ятки, вивчали історичні документи, твори мистецтва, якими поповнювалися експозиції державних музеїв.

Завдяки ініціативі мас і підтримці, поданій партійними органами, радянськими та громадськими організаціями, уже в 20-і роки на Україні виникли перші краєзнавчі організації, гуртки, товариства, музеї, бюро, які об'єднували близько 100 тис. чол. із 26 округ республіки¹. Та це були тільки перші успіхи, а тому державні органи продовжували вживати заходів до поліпшення краєзнавчої справи. У Постанові НК РСІ 1930 р. відзначалось: «Краєзнавство до цього часу ще не стало масовим рухом, де брали б активну участь широкі робітниче-селянські маси»². Тому ВЦРПС у березні 1930 р. прийняла спеціальну постанову про допомогу й сприяння цьому рухові. В ній, зокрема, говорилося: «Визнаючи велике суспільно-політичне значення краєзнавчих організацій в зв'язку з розгортанням соцбудівництва і вивченням виробничих можливостей в окремих районах СРСР, запропонувати всім профорганізаціям сприяти роботі краєзнавчих організацій для залучення робітничого активу»³.

Велика Вітчизняна війна перервала мирну працю радянських людей. Багато питань краєзнавства лишилося невирішеними.

Активізувалася краєзнавча робота у повоєнні роки, одним з наслідків чого було відкриття ряду народних музеїв. На початку 1948 р. у с. Тиманівка на Вінниччині, наприклад, за ініціативою демобілізованих воїнів Радянської Армії, в тому числі нинішнього голови колгоспу ім. Леніна Героя Соціалістичної Праці П. О. Желюка, вчителя географії П. П. Новикова та інших, у будинку, де в 1796—1797 рр. жив фельдмаршал О. В. Суворов, відкритий меморіальний музей. В околицях Тиманівки головнокомандуючий найбільшої в Росії південно-західної армії проводив військове навчання солдатів. Тут же здійснювалась остаточна редакція його праці «Наука перемагати»⁴.

¹ «Краєзнавство» (щомісячний орган Українського комітету краєзнавства), Харків, 1927, № 3, стор. 31.

² «Советское краеведение», 1930, № 10-11, стор. 1.

³ Там же, № 3-4, стор. 56.

⁴ Поточний архів Міністерства культури УРСР. Матеріали наради-семінару працівників народних музеїв України. 1968 р. (далі — Матеріали наради-семінару).

У 1948 р. при Вовчинській восьмирічній школі на Лубенщині юні краєзнавці організували один з перших в області музейний куток. Нині це один з кращих на Полтавщині народних музеїв, який має понад п'ять тисяч експонатів. На початку 1949 р. у с. Витилівка Кіцманського району Чернівецької області на громадських засадах було створено краєзнавчий музей⁵. До 40-річчя Жовтня та Радянської влади на Україні з'явилися музеї трудової, революційної слави.

Розширюється мережа меморіальних громадських музеїв, в експозиціях яких відображається діяльність видатних керівників Комуністичної партії та Радянської держави, відомих діячів науки і культури минулого, народних героїв. Зараз у нашій республіці працюють громадські та шкільні музеї Ф. Е. Дзержинського, Ф. А. Сергєєва (Артема), А. В. Луначарського, Г. І. Петровського, В. П. Затонського, В. М. Примакова, Д. З. Мануїльського, Устима Кармалюка, Марка Вовчка, Лесі Українки, О. О. Борканюка⁶. Ці народні культурно-освітні заклади, як і державні, за характером своєї діяльності служать одній благородній справі — комуністичному вихованню трудящих. У рішеннях партії, прийнятих у 1964 р. в зв'язку з підвищенням ролі музеїв у комуністичному вихованні населення⁷, передбачались конкретні заходи щодо дальшого поліпшення їх роботи, пропаганди здобутків матеріальної і духовної культури, славних революційних і трудових традицій нашого народу.

До 20-х роковин перемоги над німецько-фашистськими загарбниками юні слідопити, комсомольці, робітники, ветерани воєн, колишні народні месники розшукували історичні матеріали для створення нових експозицій на теми: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто», «Герої поруч нас», «Дорогами війни, дорогами боїв» тощо.

Готуючись до відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Україні краєзнавці активізували свою діяльність. Велися пошуки революційних реліквій, документів, організовувалися і відкривалися музеї історико-краєзнавчі, історії міст, сіл, робітничих селищ, шахт, радгоспів, колгоспів, фабрик, заводів, музеї комсомольської слави, мистецькі, музичні, літературні, етнографічні під відкритим небом, медичні, лісових багатств, морських та річкових портів, громадські картинні галереї тощо.

Такий розмах музейного будівництва — приклад масової ініціативи трудящих. На сьогодні в республіці функціонує 132 державних музеї, понад чотири тисячі — народних, з яких 3009 у сільській місцевості⁸. Цінність громадських краєзнавчих експозицій полягає в конкретності представлених у них місцевих матеріалів. Двері народних скарбниць відкриті для всіх бажаючих ознайомитися з минулим та сучасним краю, історією масового революційного руху в ньому, прикладами героїчної боротьби за Радянську владу, створення перших комун, колгоспів, з соціалістичним перетворенням суспільства, величними трудовими справами наших людей у період розгорнутого будівництва комунізму. Вхід до громадських музеїв безплатний. Самі вони не потребують державних витрат, фінансування, кошторисів, фондів зарплати, ніяких турбот про штатний розклад тощо. Їх створюють трудящі без адміністративного втручання, без циркулярів, директив, наказів...

⁵ Поточний архів Міністерства культури УРСР. Матеріали наради-семінару працівників народних музеїв України. 1968 р. (далі — Матеріали наради-семінару).

⁶ «Радянська школа», 1968, № 7, стор. 34, 35, 36.

⁷ «Партійная жизнь», 1964, № 11, стор. 28.

⁸ Матеріали наради-семінару (дані по музеях на 1 січня 1968 р.).

Специфічними засобами своєї масової роботи народні музеї сприяють вихованню трудящих в дусі комуністичної ідейності, матеріалістичного світогляду, задовольняють зростаючі естетичні запити народу. Вони користуються великою популярністю серед трудящих. Про це свідчить кількість відвідувачів, яка протягом минулого року досягла понад 10 млн. чол.⁹

Як свідчать записи в книгах вражень та пропозицій, відвідувачі захоплюються унікальними експонатами, високо оцінюють діяльність громадських музеїв.

Керують народними осередками культури громадські ради, в які обирають кращих активістів-краєзнавців, ветеранів партії, учасників Жовтня, воєн, учителів-істориків, літераторів, географів, робітників, працівників культури.

За даними обласних відділів культури республіки десятки сотень народних музеїв стали справжніми осередками знань, освіти, колективами комуністичної праці. Багато громадських директорів та завідуючих музеями, активних членів рад, досвідчених екскурсоводів на громадських засадах нагороджено Почесними грамотами Міністерства культури СРСР, УРСР, цінними подарунками, пам'ятними значками тощо.

У 1968 р. колегія Міністерства культури УРСР двічі розглядала питання про діяльність громадських музеїв України по комуністичному вихованню трудящих. Восьмидесяти кращим з них присвоєно почесне найменування «Народний музей»¹⁰.

26—29 лютого 1968 р. в с. Тиманівці Тульчинського району на Вінниччині відбулася республіканська нарада-семінар працівників народних музеїв, присвячена 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. В її роботі взяли участь 140 чол.¹¹ У Тиманівку прибули працівники музейного управління і охорони пам'ятників культури Міністерства культури СРСР, РРФСР, співробітники Московського науково-дослідного інституту музеєзнавства, представники всіх радянських республік. Чому саме у Тиманівці вирішили викликати таку нараду? А тому, що тиманівці мають великий досвід краєзнавчої справи. У селі зараз три музеї. Крім згаданого уже Суворовського, є громадська картинна галерея, місцевий історико-краєзнавчий музей, відкритий до 50-річчя Жовтня.

Звичайно, проведення таких нарад — корисна справа, хоча слід відзначити, що тут мало критикували недоліки, мало говорили про ті труднощі, які часто-густо доводиться переборювати організаторам і створювачам народних музеїв. Начальник управління музеїв та пам'ятників історії і культури Міністерства культури УРСР Г. С. Кирилюк розповіла про шляхи розширення й удосконалення організації нових і діяльності існуючих народних музеїв.

Для учасників наради було б корисно прослухати дві-три лекції з питань методики організації тих чи інших заходів, які проводяться народними музеями.

Подібні семінари, наради і конференції відбуваються в областях нашої республіки. Наукові співробітники державних музеїв діляться досвідом роботи, дають методичні поради по комплектуванню, обліку та зберіганню фондів, художньому оформленню експозицій і обладнанню в цілому тощо.

⁹ Матеріали наради-семінару, а також дані поточної преси за 1968 р.

¹⁰ «Культура і життя», 4 лютого 1968 р.; 30 травня 1968 р.; «Правда України», 22 березня 1968 р.

¹¹ «Культура і життя», 4 лютого 1968 р.; 30 травня 1968 р.; «Правда України», 22 березня 1968 р.

У даній статті автори порушують найважливіші питання організації і діяльності народних музеїв.

Стаття написана на основі матеріалів Партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України, архіву Міністерства культури УРСР, монографічних досліджень¹², а також матеріалів періодичної преси¹³.

Автори побували в народних музеях і музейних кімнатах ряду областей України, зокрема Закарпатської, Івано-Франківської, Хмельницької, Вінницької, Ровенської, Житомирської, Полтавської, Київської, зустрічались з багатьма організаторами і працівниками цих закладів, з керівниками компетентних районних та обласних організацій.

Народні музеї здійснюють значну масово-політичну роботу по комуністичному вихованню трудящих мас. Вони є своєрідними лабораторіями для проведення уроків з історії, суспільствознавства, літератури, географії. Атеїстичні лекції, а також заняття з слухачами гуртків політосвіти, що відбуваються тут, супроводяться демонстрацією наочного матеріалу.

Народні музеї стають традиційними місцями урочистого посвячення у робітники, вступу до лав Ленінського комсомолу, присвоєння почесних звань «Майстер золоті руки», «Кращі за професією», вручення першої заробітної плати.

Це чудові трибуни для лекцій, зустрічей ветеранів праці з молоддю, диспутів з різноманітної тематики: «Бережи авторитет праці», «Хлібороб — почесна людина», «Про красу людську», «Примножуй трудові традиції», «Твої внески у НОП».

В народних музеях районні комітети КП України урочисто вручають поповненню рядів КПРС партійні документи; бригадам комуністичної праці — Почесні грамоти, вимпели, пам'ятні подарунки, нагороди.

Народні музеї бойової слави є місцем, звідки починають свій шлях до Радянської Армії призовники. Тут влаштовують зустрічі молоді з народними месниками, Героями Великої Вітчизняної війни, кавалерами орденів Леніна, солдатської слави.

Музейні активісти проводять важливу і копітку роботу по виявленню унікальних цінностей, допомагають у встановленні імен загиблих воїнів-героїв та ін.

Краєзнавці м. Брацлава на Вінниччині дослідили, що у їхньому місті був Богдан Хмельницький. В історичному документі згадується про відвідання міста гетьманом, який повертався з Волощини: — «А как гетьман приехал у Брацлавль и в Брацлавле при Петре и поддьячем были у гетьмана волоского государя послы и поляки многие из разных городов старосты и державцы и просили у гетьмана универсалов... И он, гетьман, универсалы свои им дал. И из Брацлавля гетьман поехал до Чигирина, с одним чигиринским полком, и инные полки все, из Брацлавля выехал, распустил по местам». Тепер цей документ пред-

¹² З досвіду роботи музеїв, К., 1959; М. А. Воеводін. Кімнати-музеї Харківщини, Харків, 1959; Нові форми культурно-освітньої роботи, К., 1960; Володимир Грабовецький. Народні музеї Львівщини, Львів, 1961 р.; Г. Ангелов. Народные музеи, Одесса, 1962; його ж. Краєзнавство і громадськість, Одеса, 1963; його ж. Традиції виховують, Одеса, 1967; Культурно-освітня робота, Харків, 1964; Народні музеї, К., 1964; Народні музеї Луганщини, Донецьк, 1968.

¹³ М. Мазюта. Музей історії робітничого селища. — «Народна творчість та етнографія», 1961, № 3, стор. 142—145; В. Близицов. Речі уміють говорити. — «Знання та праця», 1964, № 5, стор. 20—22; П. М. Курбатов. Виховуємо на бойових традиціях. — «Радянська школа», 1965, № 5; О. Сидоренко. Честь людям. — «Хлібороб України», 1967, № 5, стор. 34—35; М. Ситник. У сільському музеї. — «Соціалістична культура», 1967, № 7; Мовою експонатів. — «Українська мова в школі», 1967, № 2, стор. 42; М. Нестерець. Створення музеїв та музейних кімнат. — «Архіви України», 1967, № 2, стор. 39; та ін.

ставлено в експозиції Брацлавського історико-краєзнавчого народного музею ¹⁴.

Зробили й інше відкриття місцеві ентузіасти-краєзнавці: дізнались, що в їхньому місті живе родич відомого українського поета Степана Руданського — ветлікар В. В. Боржковський. Він передав громадському музею неопубліковані листи поета, рідкісне фото з дарчим написом Руданського друзям на згадку.

Брацлавці виявили також, що великий російський письменник Ф. М. Достоевський — їхній земляк. Його предок Д. І. Іртищев (він же Іртищ-Ртищев) приїхав з Литви і під Брацлавом дістав у спадщину кілька дворів з навколишніх сіл, одне з яких і було Достоеве. З часом його володарі одержали прізвище Достоевських. В експозиції є унікальні документи, що свідчать про поетичну обдарованість діда Федора Михайловича — брацлавського протоієрея ¹⁵.

Добре налагоджена робота таких народних музеїв: трудової слави Двічі Героя Соціалістичної Праці Паші Ангеліної (Донецька обл.), радянсько-чехословацької дружби (Харківська обл.), Павлоградського історико-революційного ім. XXII з'їзду КПРС (Дніпропетровська обл.), Яремчанської партизанської слави (Івано-Франківська обл.), історії Татарбунарського району та Білгород-Дністровського атеїстичного (Одеська обл.), Золотоніського районного краєзнавчого музею на Черкащині та багатьох інших.

Але, на жаль, музейній справі не скрізь приділяють належну увагу.

Одним з найважливіших питань, яке повсякчас турбує більш як сорокати тисячну армію ентузіастів-краєзнавців України ¹⁶, є нестача приміщень для музеїв та музейних кімнат. За даними Міністерства України зібрано близько мільйона експонатів, з них переважна більшість — унікальні. Половина їх знайшла собі належне місце в музейних експозиціях, решта законсервована, погано зберігається за браком пристосованих та відповідно обладнаних приміщень. Ентузіасти продовжують пошуки нових реліквій, знайдені речі поповняють і без того багаті сховища невикористаних матеріалів. Тіснота заважає планомірній роботі народних музеїв.

Давно домагається завідуючий музеєм історії м. Мукачеве Закарпатської області С. Ф. Дворак розширення його площі. Єдиний у місті історичний музей зібрав великий актив ентузіастів. Експонатами він поповнюється систематично, причому з них можна було б розгорнути такі експозиції: «Сучасне Мукачеве», «Ленін і Закарпаття», «Культурне будівництво в краї» та ін.

Щоправда, музей має притулок у старовинному Мукачівському замку, який височить над містом на природній скелі. Його добре видно з асфальтової стрічки, що веде на Ужгород. Жоден приїжджий, турист чи гість Мукачєвого, побачивши здалеку фортецю, не лишається байдужим. У замку 120 різних за площею залів, окремих кімнат. Але народному музеєві виділено з них тільки чотири невеликих кімнати. Решта зайнята гуртожитком училища механізації сільського господарства.

Мукачівський замок — кам'яний літопис, наша національна гордість, пам'ятка культури середньовіччя. Вона становить для нас неабияку цінність, а тому мусить стати заповідником. Тимчасом історична фор-

¹⁴ «Комсомольське плем'я» (м. Вінниця), 31 жовтня 1968 р.

¹⁵ «Літературна Україна», 16 липня 1968 р., «Комсомольське плем'я», 31 жовтня 1968 р.

¹⁶ Матеріали наради-семінару.

теця руйнується, її територію захаращують мешканці гуртожитку. Замок — в антисанітарному стані. Фортенні мури потребують негайних ремонтно-реставраційних робіт. Не звертають на це увагу ні дирекція училища, ні органи місцевої влади.

Зрозуміло, без науково опрацьованої системи заходів по охороні й збереженню цієї унікальної пам'ятки замок приречений на поступове знищення.

У тісному приміщенні розташовано й історико-краєзнавчий народний музей ім. Дмитра Вакарова в Хусті Закарпатської області. Експонатів кілька тисяч, серед них Ленініана в бронзових медалях, плакатах, листівках, видання часів панування шляхетської Польщі та ін. Але за браком місця багато з них розставлено на підлозі; експозиція переобтяжена, і відвідувачу нелегко зорієнтуватися, де головне. Багато унікальних матеріалів зберігається в маленькій комірчині громадського директора музею під столом, стільцями, тоді як їх законне місце в експозиції.

Не задовольняє краєзнавців і приміщення кімнати-музею керівника Комуністичної організації Закарпаття Героя Радянського Союзу Олекси Борканюка у високогірному селищі Ясиня Рахівського району на батьківщині революціонера. Тут його старший брат Василь Борканюк протягом багатьох років очолював місцеву партійну організацію. Він, як і Олекса, був страчений у будапештській тюрмі.

Ясиня — один з найбільших центрів туризму Закарпаття. Ці місця приваблюють надзвичайною красою природи, багатими традиціями народного мистецтва. Найближчим часом тут почнеться будівництво великої швейної фабрики. Варто запроєктувати також окреме приміщення для музею історії селища, де слід обладнати кімнати Олекси та Василя Борканюків.

Понад п'ять років збирали експонати для музею історії села комсомольці Брусницької середньої школи (Кіцманський район Чернівецької області). Все знайдене описано, заприбутковано. Складено тематико-експозиційний план. І коли роботу було закінчено, ентузіаст вчитель-історик З. М. Михайлюк звернувся до голови сільської ради І. В. Грендея з проханням оглянути разом з активом села зібраний скарб і виділити для нього приміщення. Але І. В. Грендей не знайшов нічого іншого, як порадити любителю-краєзнавцю пристосувати під музей свій будинок.

Ентузіасти-краєзнавці м. Олеська на Львівщині з 1963 р. старанно збирають експонати, пишуть історію міста. Серед зібраних матеріалів — унікальні видання українською мовою творів відомого письменника, уродженця цих країв Маркіяна Шашкевича, видруковані в Польщі, зокрема, єдиний екземпляр віршів «Русалка Дністрова». Є також рідкісні етнографічні матеріали: сільськогосподарські знаряддя праці, предмети побуту. В архівах знайдено місцеві газети українською мовою від 1919 р., в яких можна простежити за героїчними походами по західноукраїнських землях уславленої Першої кінної армії Будьонного.

Привертають увагу хроніка монастиря василіан від 1771 р., листи від українських емігрантів з Канади, з яких дізнаємось про гірку долю на чужині-далечині і тугу за рідною землею та багато іншого.

Безцінних скарбів вистачило б на двісті — триста метрів експозиційної площі. Декілька років виконавчий комітет, як розповів ініціатор-ентузіаст М. Я. Андрощук, обіцяє дати приміщення для музею, та поки що рідкісні матеріали перетворені в звалище у невеликій заповищеній кімнаті.

Численних туристів приваблює чарівний куток Вінницького райо-

ну — містечко Літин на шляху з Вінниці до Хмільника. У с. Головчинця Літинського повіту (сучасне с. Кармалюкове Жмеринського району) народився селянин-кріпак Устим Кармалюк.

В 20—30-х роках XIX ст. поблизу Літина мужньо билися з ворогом повстанці на чолі з Кармалюком. До наших днів збереглася тюрма, в якій був ув'язнений ватажок селян. Це історична пам'ятка, про що свідчить і спеціальна охоронна дошка на стіні.

На нашу думку, це приміщення слід пристосувати й обладнати для народного музею історії Літина. В експозиції є що показувати. Адже, крім матеріалів про повстання селян-кріпаків Подільщини проти панських гнобителів на початку XIX ст., є приклади героїчної боротьби за встановлення Радянської влади в краї. Багато матеріалів про Велику Вітчизняну війну. В роки гітлерівської окупації у Літині діяла підпільна організація, партизанські загони з'єднання ім. В. І. Леніна.

Тимчасом, приміщення зайняли торговельні організації. І хоч фасад будівлі акуратно побілений, внутрішня частина двора занедбана. Господарники засипали під'їзди до будинку вугіллям, дровами тощо.

Це лише кілька прикладів того, як в окремих районах дбають про народні музеї, розширення їхньої мережі, поліпшення діяльності тих, що існують. Настав час по-справжньому вирішувати ці питання, розпочати будівництво спеціальних приміщень за типовими проектами, що дасть ширший хід народній ініціативі. Це під силу не тільки державі, а й багатьом колгоспам та радгоспам. У райцентрах і містах обласного підпорядкування фінансувати таке будівництво зможуть промислові та комунальні підприємства, частково місцеві Ради за рахунок коштів, відпущених на культурне будівництво. Можна бути певними, що архітектори, співробітники проектних та інженерно-будівельних інститутів, а також студенти-дипломанти охоче візьмуться за проектування музейних приміщень.

Є настійна потреба зупинитися на певних питаннях організації й створення нових громадських музеїв та музейних кімнат. Деякі керівники районів припускаються помилки, коли зобов'язують в адміністративному порядку відкрити музей, ставлять контрольні цифри, щоб на сесії районної Ради або партконференції чи обласному семінарі звітуватися про досягнуті результати.

Створення народних музеїв — велика патріотична справа, важлива умова для вивчення багатогранної історії певної місцевості. Організатори цієї справи керуються щирим покликанням і справжньою любов'ю до свого краю, найбагатшими людськими почуттями. Там, де робиться це штучно, під примусом, в гонитві за модою, — позитивних наслідків чекати марно. Такі музеї з часом виявляються нежиттєвими.

Краєзнавців України турбує й ще одне суттєве питання — про друкований орган. Кращі народні музеї республіки, які зібрали й продовжують збирати цінні експонати, створили цікаві експозиції, проводять також найрізноманітнішу масово-політичну роботу. Важливе завдання полягає в тому, щоб більше залучати до краєзнавчої діяльності широкі верстви трудящих і, передусім, молодь, поширювати досвід кращих музеїв, зробити його надбанням ентузіастів-краєзнавців усієї країни.

Хоч у періодичній пресі час від часу з'являються матеріали публіцистичного та нарисово-інформаційного характеру з питань організації й створення народних музеїв, відчувається гостра потреба у широкому узагальненні їх роботи і послідовному її висвітленні в спеціальній літературі. Назрів час заснувати власний краєзнавчий журнал-щомісячник, наприклад, «Краєзнавець України» або «Рідний край». Такий друкова-

ний орган був би трибуною для широких мас ентузіастів. Досвід України, яка справедливо займає перше місце по створенню й організації народних музеїв¹⁷, з успіхом використали б краєзнавці усіх союзних республік.

Невідкладною стала проблема обміну думками про діяльність самих творців музеїв, які ревно оберігають унікальні експонати не за наказом, не заради користі, а добровільно, не шкодуючи часу для роботи в музеї.

Наша партія високо цінить і всіляко підтримує всезростаючу творчу активність цих людей, вбачаючи в їхній діяльності паростки нового, якому належить майбутнє.

Громадськість, місцеві органи влади визнають і цінять заслуги активістів музейних рад. У взаєминах між керівниками партійних та радянських органів і ентузіастами-краєзнавцями уже склалися певні добрі традиції. У громадського завідуючого історико-краєзнавчого музею м. Коростишева на Житомирщині О. М. Буханова великий обсяг роботи. Щомісяця він одержує з різних кутків Радянського Союзу та України 50—60 листів, стільки ж і відправляє адресатам. Олександр Михайловичу для збагачення експозиції доводиться роз'їжджати в пошуках нових матеріалів, документів. На запрошення сільських краєзнавців він виїздить на місця. Крім того, для обладнання музею О. М. Буханов замовляє фотокопії, репродукції картин тощо.

Всі фінансові витрати взяв на себе районний відділ культури.

Стимул відіграє чималу роль в роботі ентузіастів-музеєзнавців. Виконкомам місцевих Рад, відділам культури, правлінням колгоспів та радгоспів слід дещо урізноманітнити форми заохочення. Можна, скажімо, кращих музейних активістів преміювати путівкою для поїздки в міста-герої, подорожжю по історичних місцях нашої країни, нагородити бібліотекою з краєзнавчої літератури тощо.

Практика проведення республіканської наради-семінару в с. Тиманівці показала, що переважна більшість музейних активістів — люди похилого віку, які прийшли до краєзнавства самотужки, але щиро захоплені хорошою, корисною справою. Яка ж реальна перспектива сучасного розвитку краєзнавства, зокрема музейної справи? Що робиться для наукового озброєння радянського музеєзнавства, забезпечення його кадрами? Нині невелика частина наукових співробітників державних музеїв має спеціальну підготовку. Зрозуміло, вони не зможуть задовольнити зростаючі потреби в організації народних музеїв.

На Україні є ряд культосвітніх училищ, де готуються працівники культури середньої ланки, та два вузи — Харківський і Київський інститути культури. Та в жодному з них не передбачено курсу краєзнавства чи основ радянського музеєзнавства. Щоправда, в курсі «Клубна справа» подаються загальні відомості про музейну роботу, але цього, безперечно, замало.

Мабуть, настав час по-справжньому взятися за підготовку кадрів для культурно-виховної роботи широкого профілю. Доцільним буде введення у спеціальних учбових закладах хоч невеликого курсу музеєзнавства. Поряд з цим необхідно організувати заняття по краєзнавству на щорічних учительських зимових та літніх конференціях, на секціях істориків, літераторів, географів, курсах підвищення кваліфікації вчителів відповідного профілю, семінарах директорів Палаців культури, завідуючих клубами тощо.

Цілком очевидна необхідність тісних зв'язків між активістами му-

¹⁷ Матеріали наради-семінару.

зейних рад і науковцями-істориками. Вчені повинні скерувати пошуки ентузіастів-краєзнавців у потрібне русло, подати велику методичну допомогу народним музеям. Водночас самі науковці можуть почерпнути багато цінних документів та матеріалів для своїх досліджень.

Отже, при обласних управліннях культури, при державних історико-краєзнавчих та інших музеях варто створити постійнодіючі методичні групи на допомогу ентузіастам. Корисно наслідувати й проводити в життя почин полтавчан, які періодично на базі зразкових народних музеїв області скликають семінари-практикуми для працівників цих закладів, секретарів парторганізацій, завідуючих ідеологічними відділами райкомів КП України. Для участі в їх роботі залучаються висококваліфіковані науковці, працівники літератури, мистецтва.

Творчі організації України, на жаль, зовсім не займаються таким важливим осередком розвитку культури, як народні музеї. Художники, поети і письменники відвідують музеї Прикарпаття та Закарпаття, захоплюються самобутнім народним мистецтвом горян, але як туристи... Тимчасом, саме вони мусили б допомогти ділом чи порадою, як оформити експозицію, підібрати матеріал, підготувати путівники, буклети тощо.

Здійснення таких заходів допоможе ще більше піднести роль народних музеїв у комуністичному вихованні трудящих, всемірно підвищувати рівень культури нашого народу.

Г. М. ШЕВЧУК, А. С. ВАСИЛЕНКО

Наш календар

ПАРОСТКИ КОМУНІЗМУ (До 50-річчя першого комуністичного суботника)

У тяжкі дні квітня 1919 р., коли Колчак підступав до Казані, Денікін захопив Донбас, а на півдні хазяйнували американо-англійські й французькі інтервенти, ЦК РКП(б) звернувся до всіх партійних організацій, до всіх трудящих з закликом

самовіддано працювати в тилу, «взятися за роботу по-революційному, не обмежуючись старими шаблонами»¹. Звернення ЦК РКП(б), написане В. І. Леніним, викликало велике піднесення серед робітників і селян, на нього відгукнулися сотні тисяч трудящих, показуючи зразки нового, комуністичного ставлення до праці.

Яскраво виявився ентузіазм серед робітників-комуністів дело Москва-Сортувальна, де за постановою партійних зборів уже 12 квітня був проведений суботник. Один з його учасників комуніст Яків Кондратьєв згадує: «Схвилювані й натхненні перемогою добровільної і свідомої праці ми зібрались біля останнього відремонтованого на суботнику паровоза, зняли шапки і заспівали «Інтернаціонал». Співали з гордістю і радістю»². 10 травня перший комуністичний суботник був влаштований залізничними робітниками Московсько-Казанської залізниці.

Цей патріотичний почин швидко поширювався по всій Радянській країні. Робітники Петрограда, Саратова, Вязьми, Твері та інших міст сотнями й тисячами виходили на суботники. Лише у Петрограді в середині серпня 1919 р. в суботнику брало участь понад 5 тис. комуністів, комсомольців і позапартійних.

Узагальнюючи досвід перших комуністичних суботників, В. І. Ленін дав їм високу оцінку, підкресливши їх виключне значення для перемоги над ворогами і для побудови нового комуністичного суспільства. Він оцінював суботники, як початок «перевороту, труднішого, істотнішого, докоріннішого, вирішальнішого, ніж скинення буржуазії»³.

Комуністичні суботники, вказував В. І. Ленін, свідчили про свідомий і добровільний почин робітників у розвитку продуктивності праці, «у переході до нової трудової дисципліни, у творенні соціалістичних умов господарства і життя»⁴, це був «фактичний початок комунізму»⁵, початок нового, комуністичного ставлення до праці. Якщо при капіталізмі організація праці ґрунтується на експлуатації, примусу і насильстві,— писав Володимир Ілліч,— то комуністична праця, до якої першим кроком є соціалізм, тримається на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих, що скинули ярмо капіталізму. Ця нова дисципліна з неба не падає, а виростає з матеріальних умов великого капіталістичного виробництва. Носієм цих матеріальних умов або їх провідником є найбільш передовий, загартований в боях з капіталізмом клас — пролетаріат.

В умовах творення комуністичного суспільства робітничий клас всю свою творчу енергію, ініціативу і трудовий ентузіазм спрямовує на досягнення високих показників продуктивності праці, що є «найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу»⁶.

Такі зразки боротьби за високу продуктивність праці були вперше виражені в комуністичних суботниках. Незважаючи на всі труднощі того часу, на велику втому робітників, на їх змученість, виснаженість недоїданням, вказував Ленін, робітники працювали в суботниках надурочно, без всякої плати, досягли величезного підвищення продуктивності праці. «Хіба це не величезний героїзм? Хіба це не початок повороту, який має всесвітньоісторичне значення?»⁷

Даючи оцінку комуністичним суботникам, як живим паросткам справжнього комунізму, В. І. Ленін вимагає від робітників і всіх трудящих брати приклад з суботників,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 243.

² «Социалистический труд», 1957, № 11—12, стор. 69.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 365.

⁴ Там же, стор. 377.

⁵ Там же, стор. 380.

⁶ Там же, стор. 379.

⁷ Там же, стор. 379.

які демонстрували велику енергію і творчу ініціативу робітничого класу і на яких робітники працювали дійсно «по-революційному». Комуністичні суботники показували, — говорив Ленін, що такою працею «багато й багато ще можна зробити. І ми повинні це багато що зробити. Тоді ми переможемо»⁸.

В. І. Ленін указує на необхідність із «великого почину» здобути практичні висновки. Перший і головний урок — це всебічна підтримка почину і розповсюдження його серед робітників і всіх трудящих. В. І. Ленін ставить завдання використати також великий почин комуністичних суботників і по відношенню до чистки партії, очистити партію від різних елементів, що примазалися і залишити в партії лише тих, хто може працювати «по-революційному».

У праці «Великий почин», характеризуючи боротьбу робітничого класу за побудову комуністичного суспільства, В. І. Ленін дає також теоретичне визначення диктатури пролетаріату, як самої демократичної держави, якої «на світі ще не було», формулює поняття класів, визначає історичну роль робітничого класу, як керівної сили, в боротьбі за знищення класів і за побудову комуністичного суспільства.

Завдання, що поставив В. І. Ленін в роботі «Великий почин» — старанно вивчати паростки нового комуністичного ставлення до праці, уважно ставитись до них, всіляко поширювати — мало виключне значення для піднесення творчої активності робітників і всіх трудящих.

Враховуючи велике значення перших суботників і підсумовуючи їх перший досвід, IX з'їзд РКП(б) схвалив спеціальну постанову, в якій підкреслив необхідність старанної підготовки і проведення кожного суботника, залучення до них не лише комуністів, а й безпартійних робітників і всього населення, на доцільний розподіл сил і правильне їх використання.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, рішеннями з'їзду, партійна організація України провела значну організаторську й виховну роботу серед робітників і всіх трудящих, яка забезпечила широке розгортання комуністичних суботників. Після визволення України від нашествия іноземних інтервентів, комуністичні суботники тут набувають великого поширення. План організації і проведення комуністичних суботників був накреслений в листі ЦК КП(б)У до всіх партійних організацій республіки від 7 січня 1920 р.⁹ У комуністичних суботниках на Україні брали безпосередню участь керівники Комуністичної партії та Радянського уряду РРФСР і України: М. І. Калінін, М. В. Фрунзе, Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, Ф. А. Сергєєв (Артем), А. В. Іванов, В. П. Затонський та інші.

Зразки самовідданої праці показали робітники Харкова, які перші відгукнулись на заклик Комуністичної партії і Радянського уряду. Тут перший комуністичний суботник відбувся 11 січня 1920 р. Він перетворився на грандіозну масову, трудову й політичну демонстрацію любові трудящих до своєї Батьківщини. У суботнику, який проходив на товарній станції, брало участь понад 3 тис. чоловік. На цьому суботнику було навантажено і розвантажено 73 вагони різних вантажів і виконано багато інших робіт. Після закінчення роботи відбувся мітинг¹⁰.

Приклад харківських робітників наслідували робітники Донбасу, Катеринослава, Києва, Одеси, Полтави і багатьох інших міст. Наприклад, у Донбасі лише в березні і квітні 1920 р. відбулось 24 суботники і недільники, в яких брали участь 7060 чоловік. Робітники навантажили понад 150 тис. тонн вугілля й 6 тис. пудів заліза і зібрали 1 тис. 900 пудів заліза.

Приклад робітників України наслідували селяни. Наприклад, у Харківській губернії пройшли суботники в Чугуївському, Сумському, Богодухівському й інших повітах, в яких брало участь понад 9 тис. селян. Селяни будували мости, забезпечували школи дровами, ремонтували шляхи й виконували інші роботи¹¹.

З великим піднесенням пройшов на Україні суботник, присвячений 50-річчю з дня народження В. І. Леніна. Лише в Харкові в суботнику 22 квітня 1920 р. брали участь понад 5 тис. чоловік робітників і військовослужбовців. У телеграмі В. І. Леніну вони писали, що віддадуть всі сили на дальше розгортання великого трудового фронту. «Хай живе комунізм! Хай живе довгі роки товариш Ленін!» — такими словами закінчувалась телеграма робітників і військовослужбовців України В. І. Леніну¹².

Особливо великі патріотичні почуття виявили трудящі України під час Всеросійського першотравневого суботника 1920 р., який перетворився на справжнє свято визволеної праці. В цьому суботнику в Москві брали участь В. І. Ленін, М. І. Калінін, Ф. Е. Дзержинський й інші видатні діячі партії й уряду. В. І. Ленін працював на комуністичному суботнику в Кремлі нарівні з усіма учасниками суботника. Один із учасни-

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 404.

⁹ ПІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 417, арк. 195.

¹⁰ «Коммунист», 13 січня 1920 р.

¹¹ ПІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—6, од. зб. 672, арк. 31; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 67, арк. 4; «Известия ВЦИК», 5 травня 1920 р.

¹² Трудящиеся Украины В. И. Ленину, К., 1960, стор. 39—40.

ків цього суботника І. І. Борисов розповідає, що він працював з В. І. Леніним, який «працював чудово. Він не ходив, а бігав, переганяв інших, поспішав, ніби показуючи, що працювати треба швидко»¹³.

На Україні в першотравневому суботнику брали участь: Г. І. Петровський, Ф. А. Сергєєв (Артем), Д. З. Мануїльський й інші. Першотравневий суботник набув на Україні масового характеру. В суботнику в Харкові, в Донбасі, Одесі, Кривому Розі, Миколаєві, Херсоні й інших містах на фабриках, заводах і залізницях брали участь десятки тисяч робітників.

Оцінюючи значення першотравневого суботника, В. І. Ленін писав, що «ми почали хитати і руйнувати найбільш закоренілі передсуди, найбільш тверді, вікові, зашкарублі звички... ми прийдемо до перемоги комуністичної праці!»¹⁴.

Суботники на Україні, як і по всій Радянській країні, все більше поширювались, вони стали початком всенародного соціалістичного змагання за будівництво соціалізму в СРСР.

В. І. Ленін писав, що широке, дійсно масове застосування комуністичної праці прийде неодразу. Щоб створити нову дисципліну праці й нові форми зв'язку між людьми, для цього потрібні роки й десятиліття. Але це «найвдячніша і найбагатіша робота»¹⁵. Комуністичні суботники переросли в соціалістичне змагання, яке на сьогодні виявляється в могутньому русі за комуністичну працю, що охопив нині всю Радянську країну.

О. С. КУДЛАЙ

¹³ Ю. Кукушкин, Д. Шелестов. Первые коммунистические субботники. М., 1959, стор. 48.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 99—100.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 470.

ДО 50-РІЧЧЯ ПЕРШОГО ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ

Весною 1919 р. з встановленням на Україні влади Рад керівництво всім державним і господарським будівництвом, військовими справами очолив Тимчасовий Робітничо-селянський уряд республіки.

В той час велику роль у проведенні політики «воєнного комунізму» і закріпленні завоювань диктатури пролетаріату відіграла діяльність профспілок. Але меншовицько-есерівське і буржуазно-націоналістичне керівництво Уцентропрофу* проводило опортуністичну політику, прагнуло зірвати господарські заходи Радянської влади, підбурюючи до саботажу робітників та службовців на промислових підприємствах.

Опортуністи висували підступні лозунги «незалежності» профспілкового руху від диктатури пролетаріату, від Радянської влади і політичної боротьби робітничого класу, протиставляючи профспілки Комуністичній партії і радянській державі.

Необхідно було усунути меншовиків та інших угодівців від керівництва масовими робітничими організаціями, поставити на чолі їх політично зрілих і досвідчених більшовиків. III з'їзд КП(б)У, який відбувся 1 квітня 1919 р., обговорив питання про стан роботи та завдання профспілок і закликав місцеві партійні організації посилити вплив комуністів у всіх профспілкових органах: заводських комітетах, правліннях, делегатських зборах і т. д. Це рішення партії мало велике значення для очищення від опортуністичних елементів керівних органів профспілок, для перетворення їх у бойовий, революційний загін пролетаріату. Вже на губернських профспілкових конференціях, які відбулися весною 1919 р., делегатами на з'їзд було обрано багато комуністів¹.

27 квітня 1919 р. у Харкові відкрився I Всеукраїнський з'їзд профспілок. В його роботі взяли участь 640 делегатів з ухвальним і 133 з дорадчим голосом, що представляли 475 організацій, які об'єднували 575 тис. членів.

Партійний склад з'їзду відзначався строкатістю. На ньому були представники від 19 партійних угруповань. Право ухвального голосу мали 269 комуністів і 52 ім співчуваючих, 67 соціал-демократів меншовиків і 3 співчуваючих, 24 соціал-демократи інтернаціоналісти, 13 есерів, 81 безпартійний та ін.²

* Уцентропроф — Всеукраїнська Центральна Рада профспілок, яка була обрана 26 травня 1918 р. на першій Всеукраїнській конференції спілок (21—27 травня 1918 р.).

¹ А. Слуцкий, В. Сидоренко. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября, М., 1961, стор. 39—40.

² «Известия» (Харків), 3 травня 1919 р.

На порядку денному стояли такі питання: 1. Доповідь Уцентропрофу; 2. Доповідь Всеросійської центральної ради профспілок; 3. Завдання профспілок; 4. Організація виробництва; 5. Організаційні питання; 6. Тарифна політика; 7. Про продовольче питання; 8. Звіт Народного комісаріату праці; 9. Про соціальне забезпечення і охорону праці; 10. Про культурно-освітню діяльність³.

У день відкриття з'їзду Центральний Виконавчий Комітет Рад України надіслав привітання його учасникам, в якому говорилося: «...Перед з'їздом стоять величезні завдання в сфері економічного будівництва радянської республіки, організації робітничих мас і закріплення Радянської влади на Україні»⁴.

Вітаючи делегатів від імені Раднаркому і Раднаргоспу РРФСР, Г. І. Ломов-Оппоков відзначав необхідність тісного єднання між українськими і російськими робітниками, в організації пролетаріату для активної боротьби у всіх державних та господарчих органах за те, щоб вивести господарство країни із стану розрухи, в який його завели імперіалісти й угодовці.

Від імені ЦК РКП(б) О. М. Коллонтай закликала робітничий клас України зміцнювати тил Червоної Армії, яка бореться на фронтах з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією.⁵

З першого питання більшістю 337 голосів проти 139, при 23, що утрималися, з'їзд схвалив резолюцію, запропоновану комуністами. У ній зазначалося, що Уцентропроф, діючи легально при гетьманському режимі, відвертав робітничий клас від революційної боротьби за владу, гальмував революційний рух і, незважаючи на жорстокий чорний терор на Україні, солідаризувався з усіма контрреволюційними силами Росії. З'їзд прийшов до остаточного висновку, що «Уцентропроф не виконав завдань, які диктувались ходом розвитку соціалістичної революції»⁶.

Центральне місце на I Всеукраїнському з'їзді зайняло питання про завдання профспілок. Більшість делегатів у своїх виступах викривали контрреволюційний, опортуністичний характер «теорії» про «незалежність» профспілок від державної влади, «теорії», яку відстоювали меншовики та представники інших дрібнобуржуазних партій. З'їзд ухвалив резолюцію, яка визначала завдання профспілок: всю свою силу і весь свій авторитет спрямувати на повну і цілковиту підтримку соціалістичної революції та здійснення диктатури робітничого класу. У ній підкреслювалось, що профспілки повинні перетворитися із органів боротьби праці з капіталом в організації соціалістичного будівництва народного господарства, в органи піднесення культурного і матеріального рівня широких мас робітничого класу, в органи виховання і залучення цих мас до справи управління Радянською державою⁷. Ці постанови ґрунтувались на вказівках про діяльність масових робітничих організацій в період «воєнного комунізму», що їх за безпосередньою участю В. І. Леніна дали перший і другий Всеросійські з'їзди профспілок 1918 і 1919 рр.

З організаційного питання 331 голосом, при 113 проти і 39 тих, що утрималися, була прийнята резолюція комуністів⁸. В ній підкреслювалось єдність завдань профспілок РРФСР і УРСР, схвалювались спільні для всього руху в країні принципи їх організаційного будівництва, встановлені Всеросійськими з'їздами. До утвердження на місцях рад професійних спілок делегати висловилися за створення на Україні представництва ВЦРПС для об'єднання і керівництва діяльністю цих організацій.

З'їзд закликав ВЦРПС і всі виробничі об'єднання направити на Україну працівників для відновлення єдиного профспілкового, економічного і політичного фронту, оскільки згуртування пролетаріату всіх частин Країни Рад є запорукою її економічної і політичної перемоги над світовим імперіалізмом та внутрішньою контрреволюцією⁹.

Було обрано трьох представників від Радянської України у президію ВЦРПС до скликання III-го Всеросійського з'їзду профспілок¹⁰.

Значну увагу з'їзд приділив питанню заробітної плати, її тарифів. Відкидаючи наклепи меншовиків, нібито в радянській державі існує експлуатація робітника, комуністи відстоювали встановлення тарифної політики залежно від становища народного господарства і рівня продуктивності праці. Робітничий клас, який взяв управління економікою у свої руки, повинен неухильно підносити продуктивність праці, що і є гарантією кращого задоволення його потреб.

З'їзд визнав надійним важелем організації праці правильно побудовану систему зарплати і нормування трудової діяльності робітників. У резолюції з цього питання

³ «Известия» (Харків), 27 квітня 1919 р.

⁴ «Вісті ВУЦВК», 27 квітня 1919 р.

⁵ «Известия», 29 квітня 1919 р.

⁶ Там же, 3 травня 1919 р.

⁷ Там же.

⁸ Там же, 6 травня 1919 р.

⁹ Там же, 1 травня 1919 р.

¹⁰ Там же, 6 травня 1919 р.

зазначалось, що «шлях до поліпшення матеріального становища робітників полягає у збільшенні матеріальних багатств країни»¹¹. У повній відповідності з рішенням II Всеросійського з'їзду профспілок I Всеукраїнський з'їзд визнав основними системами грошової зарплати відрядну і преміальну оплату праці¹². Увага профспілок також приверталася до розподілу трудящих за тарифними розрядами. В основу тарифної політики була покладена кваліфікація працівника.

З'їзд заслухав доповідь народного комісара праці Б. Магідова про роботу комісаріату в січні — квітні 1919 р. Доповідач підкреслив, що регулювання праці і визначення основ політики Радянської влади у цій галузі в умовах пролетарської диктатури набуває особливого значення. Велику роль відігравало використання Народним комісаріатом праці України досвіду російського Радянського уряду. За пропозицією більшовиків делегати ухвалили резолюцію про діяльність комісаріату, яка «за минулий період загалом відповідала лінії, що намічена була II Всеросійським з'їздом профспілок, а також умовам перехідного часу, що переживала Україна»¹³.

Розглядаючи питання про організацію виробництва, делегати відзначали, що справа соціалістичної перебудови народного господарства має зосередитися в руках пролетаріату, а профспілки повинні стати важливими центрами в цій галузі. Однак здійснення намічених заходів дуже ускладнювала громадянська війна. Найкращі й найсвідоміші сили пролетаріату йшли на фронт. Перед робітничим класом України стояло невідкладне завдання — очистити Донбас від контрреволюційних сил. Важливою передумовою організації виробництва було також встановлення єдиної економічної політики для України й Росії, проведення на Україні націоналізації великої промисловості, запровадження на підприємствах державного і робітничого контролю. Ухвалена резолюція підкреслювала єдність господарської політики в Росії і на Україні, які становлять єдине економічне ціле, відзначала, що «всі господарські управління та раднаргоспи базуються на великій ролі професійних спілок, більшість в колегіях, виробничих відділах, раднаргоспах та управліннях великих підприємств складається з представників відповідних спілок»¹⁴. Важливими умовами правильної організації виробництва з'їзд вважав встановлення суворої дисципліни трудящих з метою досягнення належного рівня продуктивної праці і робітничого контролю¹⁵.

Зважаючи на те, що Народний комісаріат продовольчих справ України не узгоджував свою політику з відповідними заходами російського Наркомпроду, і що в республіці не було здійснено націоналізації великих торговельних підприємств, з'їзд закликав проводити в житті принцип планомірної націоналізації великої торгівлі та монополії на найголовніші харчові продукти, утворити окремий продовольчий фонд для промислових робітників, насамперед гірничої та гірничорудної галузей. Було визнано, що «єдиною міцною опорою комісаріату і органів продовольства можуть бути тільки профспілкові і кооперативні робітничі організації»¹⁶.

Обговоривши питання про охорону праці та соціальне забезпечення, делегати взяли за основу постанову II Всеросійського з'їзду профспілок, який ухвалив передати справу соціального забезпечення профспілковим органам.

У резолюції про культурно-освітню діяльність особлива увага приділялась професійній освіті для підготовки в достатній кількості пролетарського технічного персоналу.

З'їзд, що закінчив свою роботу 4 травня 1919 р., одногослосно ухвалив відозву до українського робітничого класу, закликаючи прийти на допомогу Червоній Армії і влити в її ряди нове поповнення. Делегати затаврували ганьбою злочини й жорстокість контрреволюції, яка будь-що намагалась повалити Радянську владу, відібрати у народу здобутки революції, зруйнувати продуктивні сили країни.

З'їзд зобов'язав професійні спілки України провести термінову мобілізацію до Червоної Армії частини трудящих і насамперед організованих робітників.

Перший Всеукраїнський з'їзд профспілок мав велике історичне значення. Він продемонстрував незламну вірність робітничого класу України своєму авангарду — Комуністичній партії, відданість справі боротьби за пролетарську диктатуру та її зміцнення.

В. П. СИДОРЕНКО

¹¹ «Известия», 3 травня 1919 р.

¹² Там же.

¹³ Там же, 4 травня 1919 р.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, 6 травня 1919 р.

ЯСКРАВИЙ ВИЯВ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ (До 50-річчя повстання французьких моряків на Чорному морі)

Солдатам і матросам військ інтервентів втлумачували, що вони йдуть рятувати демократію, йдуть рятувати Росію й Україну від німецького засилля. Але прибувши в російські порти, вони побачили зовсім інше. В боротьбу за їх свідомість і серця за вказівкою В. І. Леніна вступили більшовики. Героїчна діяльність створеної при Одеському підпільному обкомі партії Іноземної колегії, яка керувала роботою пропагандистів і агітаторів, незабаром дала себе знати. Французькі солдати і матроси почали розуміти, для чого їх послали в Росію, збагнули величезне значення Жовтневої революції для трудящих усього світу. Саме тому трудівники Франції та її колоній, одягнені в солдатські та матроські шинелі, дедалі частіше відмовлялися стріляти в робітників і селян і переходили на бік революції.

17 квітня 1919 р. частини Червоної Армії підійшли до Севастополя, а 19 квітня командування французьким флотом наказало матросам на кораблях «Франс», «Жан Барт» та інших, що стояли в Севастопольському порту, обстріляти передмістя, які вже зайняли радянські війська. Але революційно настроєні матроси відмовилися стріляти в своїх класових братів. 20 квітня французькі матроси підняли на кораблях червоні прапори і висадилися на берег, де їх радісно зустріли робітники Севастополя¹. Разом вони рушили в центр міста, де відбулася демонстрація — величезна картина братання. Французькі моряки — онуки паризьких комунарів — пройшли по вулицях міста з лозунгами: «Припиніть війну проти російських робітників і селян», «Хай живе більшовицька Росія!» і т. д.²

Командування інтервентських військ наказало частині слухняних їм солдатів відкрити вогонь по демонстрантах. Злочинним розстрілом беззбройної демонстрації воно прагнуло придушити революційний рух у своїх військах. Але спроби імперіалістичних хижаків були марними. Повстання моряків французького флоту не обмежилось Севастополем. Через кілька днів воно спалахнуло на кораблях, що стояли на рейді Одеського порту. Як і в Севастополі, повсталі матроси підняли над своїми кораблями червоні прапори і вимагали негайного припинення інтервенції.

На флагманському кораблі «Вальдек Руссо» червоний прапор підняв один з ініціаторів повстання — в'єтнамець Тон Дик Тханг нині віце-президент Демократичної Республіки В'єтнам, лауреат Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами», голова Товариства в'єтнамсько-радянської дружби. «Я бачив, — згадує він, — звірства колонізаторів, які поневолили мою країну. Я бачив обличчя колоніалізму. І коли в Росії спалахнув вогонь революції, коли російські робітники й селяни скинули поміщиків і капіталістів, я зрозумів, що російський народ здійснив революцію, яка покладе початок визволенню й моєї Батьківщини.

Якось я побачив у буржуазному журналі портрет Леніна. Ленін був зображений з ножом у руках. Але я знав: якщо Ленін їхній ворог, він наш друг! І я підняв червоний прапор повстання на крейсері, який французькі імперіалісти послали проти російських робітників і селян»³.

Французьке командування жорстоко розправилося з матросами і солдатами, які відмовилися брати участь у боротьбі проти пролетарської революції в Росії. Багатьох з них було засуджено до десятків років каторги. Але ці жертви не пропали марно. Революційні виступи на флоті і в сухопутних частинах були однією з найважливіших причин, що примусили французький уряд припинити інтервенцію проти Радянської держави. «Ця перемога, — говорив В. І. Ленін, — яку ми здобули, примусивши забрати англійські і французькі війська, була найголовнішою перемогою, яку ми здобули над Антантою. Ми у неї відняли її солдатів. Ми на її безконечну військову й технічну перевагу відповіли тим, що відняли цю перевагу солідарністю трудящих проти імперіалістичних урядів»⁴.

Радянський народ ніколи не забуває тих, хто допоміг йому захистити революційні завоювання. Як священна реліквія зберігається зараз у Військово-Морському музеї Червонопрапорного Чорноморського флоту в м. Севастополі прапор, що його ніс попереду демонстрації 20 квітня 1919 р. революційний французький матрос.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 2, арк. 148.

² Військово-Морський музей Червонопрапорного Чорноморського флоту (м. Севастополь), папка «Іноземна інтервенція 1918—1920 рр.», спогади І. Егорова, арк. 2.

³ Р. Кармен. Свет в джунглях, М., 1957, стор. 59—60.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 187.

А на будинку біля місця, де Велика Морська вулиця багрянїла кров'ю убитих і поранених у той день французьких моряків і севастопольських робітників, встановлена меморіальна дошка.

З нагоди 50-річчя Великого Жовтня Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденами і медалями велику групу зарубіжних трудящих, які брали активну участь у боротьбі за перемогу Радянської влади. Серед нагороджених — і герої повстання на французькому флоті у Чорному морі у квітні 1919 р.⁵

Ю. І. ПАТЛАЖАН

⁵ Відомості Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік, № 44, 1 листопада 1967 р., стор. 34.

ПЕРША РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ У ГАЛИЧИНІ (До 50-річчя Дрогобицького повстання)

ідей Великого Жовтня вели героїчну боротьбу за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з усім українським народом.

Скориставшись недостатньою організованістю робітничого класу Західної України, відсутністю міцного союзу робітничого класу та селянства і бойової марксистської партії, * яка змогла б очолити революційно-визвольну боротьбу і повести трудящі маси шляхом, вказаним Великим Жовтнем, західноукраїнська буржуазія утворила 19 жовтня 1918 р. у Львові Національну раду, до складу якої увійшли колишні депутати австрійського парламенту, галицького крайового сейму і представники буржуазно-націоналістичних партій. Серед 154 її членів не було жодного робітника, селянина-бідняка¹.

Після краху габсбурзької імперії українська буржуазія Галичини в ніч на 1 листопада 1918 р. за допомогою офіцерської військової організації захопила найважливіші об'єкти і установи Львова і 13 листопада 1918 р. офіційно проголосила створення маріонеткової Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

В особі Національної Ради та її виконавчого комітету — Державного секретаріату ЗУНР була антинародною, буржуазно-націоналістичною державою, знаряддям міжнародного імперіалізму, який створював «санітарний кордон» навколо Радянської країни з метою затримання дальшого розвитку соціалістичного революційного руху і поширення комуністичних ідей в Західній Україні. Бюрократичний апарат ЗУНР складався з представників націонал-демократичної (перейменованої в березні 1919 р. на «трудоу») партії, яка виражала інтереси буржуазії і поміщиків. Президентом, а пізніше диктатором ЗУНР був запеклий націоналіст Є. Петрушевич, членами державного секретаріату — К. Левицький та інші реакційні діячі. Уряд ЗУНР, захищаючи інтереси поміщиків та капіталістів, зберіг недоторканою буржуазно-поміщицьку державну машину, гарантував право приватної власності на засоби виробництва і банки, залишив чинними старі австрійські закони, посилив жандармерію, запровадив військово-польові суди, ввів навіть тілесну кару у військах і на селі.

Антинародна політика буржуазно-націоналістичного уряду ЗУНР викликала обурення широких мас Галичини. Заворушення відбувались у містах і селах, на заводах і фабриках, у військових частинах.

Одним з найбільших класових виступів у Галичині було Дрогобицьке повстання, яке увійшло яскравою сторінкою в літопис героїчної революційної боротьби трудящих Західної України. В Дрогобичі і Бориславі — великих промислових центрах Західної України, класові суперечності між буржуазією і пролетаріатом виявились у найбільш гострій формі. Створену у Дрогобичі повітову Національну раду та її виконавчі органи — комісаріати, заповнили представники буржуазії, куркульства, попівства тощо. Керівні посади в ній захопили нафтові спекулянти та їх прислужники, попи, а також представники куркульства. На чолі цієї «ради» стояв відомий у Західній Україні пра-

* Комуністична партія Східної Галичини була організаційно оформлена в лютому 1919 р. на Крайовій партійній конференції в м. Станіславі. В 1923 р. вона була перейменована в Комуністичну партію Західної України.

¹ В. Кульчицький. Галицька Радянська республіка, Львів, 1965, стор. 17.

вий соціал-демократ, згодом керівник нафтового комісаріату в зунрівській державі С. Вітик, разом з своїми прибічниками — Скибінським, Крутієм, Сардаханом та іншими. Серед 19 членів Національної ради не було жодного робітника або селянина². Дрогобич став центром великих нафтових спекуляцій, на яких наживалася місцева буржуазія та зунрівські діячі. Нафту продавали направо і наліво, а члени повітової ради Витвицький, Горбачевський, Рудницький разом з комісарами Національної ради навіть створили спеціальне «Нафтове бюро», через яке велику кількість чорного золота відправляли за кордон³.

В той час, як на фронті рядові солдати, обмануті Національною радою, віддавали своє життя, захищаючи її інтереси, в тилу процвітала розпуста, пияцтво, спекуляція, розкрадання народного добра. Тільки в Дрогобичі 150 офіцерів відмовились йти на фронт, спекулювали нафтою, розкрадали військове майно⁴. Все внутрішнє життя в нафтовому басейні, як і раніше, регулювалось австрійськими законами. Питання про робочий день, заробітну плату і землю Національна рада вирішувала на користь капіталістів. Після відхилення у березні 1919 р. зунрівськими лідерами пропозиції Радянського уряду про створення загального фронту боротьби проти інтервенції на Західну Україну військ буржуазно-поміщицької Польщі серед передових робітників назріла ідея необхідності повалення уряду ЗУНР. Вони зрозуміли, що перемога у визвольній боротьбі може бути завойована тільки шляхом об'єднання революційних сил Західної України, шляхом встановлення Радянської влади і возз'єднання її з Радянською Україною.

У Дрогобичі почалась активна підготовка до збройного повстання. Комуністи, очолювані В. Коцком, вели агітаційну роботу не лише серед робітників, але й серед дрогобицької міліції, у військових частинах дрогобицького гарнізону, в яких налічувалося понад 300 чол. Більшість міліціонерів та солдатів складали робітники, селяни, колишні військовополонені, які були не тільки свідками, але й активними учасниками Жовтневої революції. Вони не визнавали австрійських військових порядків, обирали своїх командирів і становили революційне ядро гарнізону⁵.

Революційно настроєні стрільці та міліціонери створили повстанську військову організацію, вплив якої дедалі зростав. Щоб не допустити революційного повстання, зунрівська влада вирішила роззброїти міліцію і відправити на фронт її найбільш революційну частину. Наказ про роззброєння міліції, виданий комендантом гарнізону Грабовенським, мав бути виконаний 15 квітня 1919 р. У відповідь на цей намір уряду ЗУНР 13 квітня були скликані збори керівників комуністичної організації, революційної військової групи і міліції, на яких вирішено негайно почати збройний виступ⁶. Керівництво повстанням покладалося на його політичний і військовий штаб — революційний комітет, до складу якого увійшли В. Коцко, І. Кушнір, Г. Михаць та інші. Різком розробив детальний план, за яким окремі збройні групи мали оволодіти головними стратегічними об'єктами. 14 квітня революційні загони оточили центр міста і зайняли головні установи: повітовий комісаріат, тюрму, міську управу, пошту, вокзал. Під час штурму повітової військової управи, де була сконцентрована значна група зунрівців, загинув І. Кушнір. В ході повстання було створено Раду робітників і солдатських депутатів, до керівництва якої увійшли В. Коцко, Г. Михаць, представники від міліції та революційної військової групи.

У відозві до населення, проголошеній на народному вічі, Рада закликала повалити Національну раду і встановити владу Рад робітників і солдатських депутатів, виконувати розпорядження Ради і дотримуватися революційного порядку. Рада надіслала щире привітання урядам Радянської України й Угорської Радянської республіки та вирішила направити до них своїх представників⁷.

Звістка про повстання в Дрогобичі блискавично дійшла до трудівників села. До повстанців приєдналися селяни навколишніх сіл — Добрівлян, Уличного, Ролева. Так, селяни села Уличного роззброїли загін української жандармерії, а біднота села Ролів захопила поміщицькі маєтки⁸. Дізнавшись про повстання, уряд ЗУНР 14 квітня послав із Ходорова і Самбора в Дрогобич карну експедицію, на допомогу якій було знято з польського фронту один полк солдатів. Проти озброєних до зубів карателів виступив загін повстанців близько 400 чол. на чолі з Г. Михацем. План повсталих був — спочатку захопити залізницю і вести бій за містом, а потім з'єднатися з Чер-

² Бруно Миронів. До історії революційного руху на Західній Україні.— «Літопис революції», 1929, № 3, стор. 212; П. Йова. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, Львів, 1954, стор. 19.

³ Р. Симоненко. Імперіалістична політика Антанті і США щодо України у 1919 р., Київ, 1962, стор. 203.

⁴ «Літопис революції», 1929, № 3, стор. 214.

⁵ Там же, стор. 218.

⁶ «Радянський Львів», 1949, № 8, стор. 47.

⁷ «Наша правда», 1929, № 1—3, стор. 115.

⁸ «Радянський Львів», 1949, № 8, стор. 49.

воним корпусом Радянської Угорщини. Велику надію покладали повстанці на успішний наступ Червоної Армії. Але цим планам здійснитись не судилося. Погано озброєні і нечисленні загони повстанців не могли протистояти переважаючим силам контрреволюції. Однак вони чинили впертий опір. Запеклі бої велися в районі солеварного заводу, в робітничих кварталах, де робітники відстоювали кожну вулицю, будинок. 15 квітня зунрівці заволоділи містом і почали розправу над повсталими. Вони заарештували близько 1200 робітників і солдатів, трьох було страчено, а 15 засуджено на довічне ув'язнення, схоплено також керівників повстання В. Коцка, Г. Михаця та ін.⁹

20 квітня почався судовий процес над керівниками повстання, яких звинувачували в «державній зраді». Наближення польських військ до Дрогобича змусило зунрівців спішно евакуювати арештованих у Стрий, але по дорозі конвоїри відпустили їх.

Два дні майорів червоний прапор перемоги і свободи над містом нафтовиків. І хоч повстання, через відсутність політичного керівництва, досвіду революційної боротьби, зв'язку з широкими масами трудящих, зокрема селянами зазнало поразки, воно було першим в історії Західної України збройним виступом пролетаріату, який ставив собі за мету завоювати політичну владу.

Створення в ході повстання першої в Галичині Ради робітничих і солдатських депутатів є яскравим доказом того, що народні маси прагнули встановити на своїх землях Радянську владу і возз'єднатися з Радянською Україною. Визвольний похід Радянської Армії у незабутні вересневі дні 1939 р., братерська допомога всіх народів СРСР, керіваних Комуністичною партією, дали можливість трудящим Західної України здійснити ці свої віковічні прагнення.

Л. М. ГАЛИЧИН

⁹ За владу Рад. Спогади, Львів, 1967, стор. 86; «Західна Україна», 1930, № 3—4, стор. 36.

ЖИВЕ ВТІЛЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ ПЛАНОВОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ (До 40-річчя прийняття першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства)

Будуючи комунізм, радянський народ впевнено спирається на фундамент соціалізму, закладений в роки довоєнних п'ятирічок, які були «справжніми битвами за соціалізм»¹. Без цього були б неможливі ті всесвітньо-історичні досягнення, якими по праву пишається наша країна.

Ще в січні 1920 р. В. І. Ленін в одній із записок до Г. М. Кржижановського пропонував скласти генеральний план на найближчі 10—20 років, щоб поставленими в ньому завданнями, заохотити маси, підняти

їх ентузіазм. «Його треба дати зараз,— писав Володимир Ілліч,— щоб наочно, популярно, для маси захопити ясною і яскравою (цілком науковою в основі) перспективою.

...Повторюю, треба захопити масу робітників і свідомих селян великою програмою на 10—20 років»².

В. І. Леніну належить теоретична розробка принципів планового ведення народного господарства. «Соціалізм немислимий,— говорив Ілліч,— без планомірної державної організації, яка підпорядковує десятки мільйонів людей найсуворішому додержуванню єдиної норми в справі виробництва і розподілу продуктів»³.

Беручи владу в свої руки, робітничий клас мав перед собою чітку програму першочергових завдань в економіці: необхідність усунування засобів виробництва, націоналізації банків, планового ведення народного господарства. Після встановлення диктатури пролетаріату цю програму належало доповнити науково обґрунтованим планом діяльності як всього народного господарства в цілому, так і кожної його галузі й підприємства зокрема. При цьому партія керувалася ленінською вказівкою про те, що «не можна працювати, не маючи плану, розрахованого на тривалий період і на серйозний успіх»⁴.

Перші кроки були зроблені уже навесні 1918 р., коли партія приступила до здійснення проголошеного В. І. Леніном на VII з'їзді РКП(б) завдання: «перетворення всього державного економічного механізму в єдину велику машину, в госпо-

¹ Л. І. Брежнєв. 50 років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 15.

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 370.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 300.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 458.

дарський організм, який працює так, щоб сотні мільйонів людей керувалися одним планом...»⁵.

Інтервенція і внутрішня контрреволюція перешкодили здійсненню цих вказівок. Партія повернулася до нього знову після розгрому інтервентів та білогвардійців. На початку 1920 р. В. І. Ленін накреслив сміливий і строго науковий план електрифікації Росії за 10—20 років. У березні 1920 р. РНК затвердила створення ГОЕЛПРО (Державної комісії в справі електрифікації Росії) на чолі з Г. М. Кржижановським. IX з'їзд РКП(б) (29 березня—5 квітня 1920 р.) особливу увагу приділив черговим заходам у галузі господарського будівництва і роботи профспілок. В резолюції з'їзду були намічені перспективи і конкретні завдання соціалістичного будівництва в період мирної передишки⁶.

Після з'їзду партійна думка шукає нових форм планування, що змогли б чітко визначити завдання найближчих років з урахуванням відповідних пропорцій в розвитку народного господарства. З цією метою у лютому 1921 р. був створений Держплан РСР — науковий, планово-економічний орган, який на основі всебічного вивчення потреб народного господарства і згідно з директивами партії та уряду повинен розробляти проекти поточних та перспективних планів*. Він мав своїм головним завданням «протиставити дрібновласницькій стихії організоване господарство пролетарської держави, зібравши до купи його окремі розрізнені частини і, спираючись на командні економічні висоти, скерувати розвиток народного господарства шляхом до соціалізму»⁷. Стихійним тенденціям у сфері економіки треба було протиставити єдину волю і єдину програму дій радянської держави. Виявом цього мав стати народногосподарський план.

Перші спроби розробки перспективного п'ятирічного плану відносяться до 1925—1927 рр. Проте перші три варіанти його мали серйозні недоліки. Їх автори сліпо копіювали темпи і методи дореволюційної Росії та інших капіталістичних держав, не розуміючи і не враховуючи самої суті соціалістичного будівництва. Тому XV з'їзд ВКП(б) (2—19 грудня 1927 р.) не затвердив їх і доручив Центральному Комітетові «забезпечити розроблення п'ятирічного плану з таким розрахунком, щоб він був поставлений на розгляд найближчого з'їзду Рад, і забезпечити залучення до ретельного і всебічного обговорення проекту плану всіх місцевих радянських, професійних, партійних та інших організацій»⁸.

Шістнадцята конференція ВКП(б) (23—29 квітня 1929 р.) розглянула перший п'ятирічний план розвитку народного господарства країни. 28 травня 1929 р. V з'їзд Рад РСР прийняв постанову про затвердження першої п'ятирічки (1928/29—1932/33 рр.) Це була програма розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту.

Українська РСР згідно з планом мала перетворитися в передову індустріально-колгоспну республіку. Головна увага приділялась виробництву засобів виробництва як основі індустріалізації країни. Цьому сприяли як природні умови, так і наявність основних капіталів, а також кадрів підготовлених робітників. В резолюції X з'їзду КП(б)У (20—29 листопада 1927 р.) «Про перспективи господарського будівництва» відзначалося, що «в загальному процесі господарського будівництва РСР і піднесення продуктивних сил України займає одне з найважливіших місць всією своєю господарською структурою і своїми природними можливостями»⁹.

Вугільно-металургійна база республіки в той період була основною в країні. Тут виникли найбільші новобудови — Дніпробуд, Запоріжсталь, Криворіжсталь, Харківський тракторний завод. План передбачав використати енергію Дніпра для створення великого промислового комплексу по виробництву високоякісного металу, алюмінію, феросплавів, хімічної продукції, а також по переробці сільськогосподарської сировини.

Третій всесоюзний з'їзд планових працівників (березень 1928 р.) дає республіканським плановим органам конкретні вказівки. Він підкреслив, що «завданням п'ятирічних планів республік і районів (економічних — Ю. Г.) є виявлення тієї ролі, яку республіки чи райони повинні відігравати в народногосподарському будівництві Радянського Союзу, і особливо визначення тих специфічних завдань, які випливають з народногосподарського розподілу праці всередині Союзу... при здійсненні директив, даних в цьому напрямку XV з'їздом ВКП(б)»¹⁰.

9 березня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про практичні взаємовідносини між органами Союзу і союзних республік, в якій йшлося про визначення прав і форм участі республіканських органів у розробці господарських пла-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 66.

⁶ КПРС в резолюціях..., ч. I, К., 1954, стор. 447.

⁷ Держплан України з відповідними функціями і завданнями був створений в грудні 1921 р.

⁸ В. В. Куйбишев. Десять років Держплану. — «Комуніст», 23 лютого 1931 р.

⁹ КПРС в резолюціях..., ч. II, К., 1954, стор. 435.

¹⁰ КП України в резолюціях..., К., 1958, стор. 373.

¹¹ Пути народно-хозяйственного развития УССР, Харьков, 1928, стор. XI.

нів¹¹. ВРНГ УРСР дістала право планування, регулювання і керівництва всією республіканською і місцевою промисловістю в рамках загальних директив, що їх давала ВРНГ СРСР¹².

Наприкінці лютого 1929 р. Раднарком УРСР затвердив основні тези плану промислової п'ятирічки¹³. Важливу роль в мобілізації сил трудящих України на боротьбу за побудову соціалістичного суспільства відіграла II Всеукраїнська конференція КП(б)У, що відбулася 9—14 квітня 1929 р. Конференція прийняла перший п'ятирічний план розвитку народного господарства УРСР, складений на основі директив XV з'їзду ВКП(б) і X з'їзду КП(б)У. Він розроблявся і приймався як складова частина загальносоюзного плану, це підкреслювалося в доповіді голови РНК УРСР В. Я. Чубаря на II конференції КП(б)У¹⁴.

Головна увага в п'ятирічному плані була звернена на виробництво засобів виробництва як основи індустріалізації країни. З загальної суми 4721 млн. крб., що її намічалось асигнувати для розвитку промисловості республіки, на металургійну промисловість припадало 1572,5 млн. крб., кам'яновугільну — 1081,3 млн. крб., на машинобудування — 339,8 млн. крб., хімічну промисловість — 440 млн. крб.¹⁵. За п'ятирічку видобуток вугілля тільки в Донбасі мав зрости з 27 до 53 млн. т, виробництво металу — з 2,4 млн. т до 6,6 млн. т, кошти на випуск машин намічалось збільшити з 400 млн. крб. у 1928/29 р. до 1250 млн. крб. на кінець п'ятирічки¹⁶.

Перша п'ятирічка мала стати вирішальною в корінній реконструкції сільського господарства. На кінець її не менше 85% селянських господарств передбачалося охопити різними видами кооперації. Було затверджено намічені планом темпи колективізації, відповідно до яких ставилось завдання на весну 1933 р. усупільнити 25% земельної площі і 30% селянських господарств¹⁷.

Основною ланкою культурної революції конференція вважала ліквідацію неписьменності серед дорослого населення і впровадження загального обов'язкового навчання дітей, підготовку кадрів кваліфікованих робітників і спеціалістів для різних галузей народного господарства¹⁸.

Схвалюючи проект п'ятирічки, конференція вказувала, що перспективне планування на цьому не закінчено¹⁹. План мав уточнитися і доповнюватися з метою його розширення залежно від можливостей. Це вимагало поглибленого вивчення основних капіталів, ефективності капітальних вкладень, проектування оптимальних споруджень, розробки п'ятирічки в розрізі окремих округів і підприємств.

Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства був спрямований на подолання залишків капіталізму в нашій країні, зміцнення диктатури пролетаріату, здійснення соціалістичної перебудови в економіці. Мова йшла не про технічну реконструкцію народного господарства взагалі, а про реконструкцію соціалістичну.

В діяльності партії під час розробки і здійснення першого п'ятирічного плану яскраво проявився ленінський принцип єдності економіки і політики. Партія керувалась заповідями вождя про необхідність правильного політичного підходу до вирішення економічних проблем²⁰. Володимир Ілліч підкреслював, що без правильного політичного підходу до справи пролетаріат не вдержить свого панування, а значить, не зможе розв'язати і свого виробничого завдання²¹.

Виходячи з цього, партія рішуче відкинула як авантюристичні троцькістські «теорії» надіндустріалізації, так і відкрито правоопортуністичні пропозиції рівняння на «вузькі місця», спробу правих підмінити п'ятирічку індустріалізації п'ятирічкою «ситцю». Незважаючи на гостру нестачу товарів широкого вжитку, не можна було зміцнювати союз з селянством лише шляхом задоволення споживчих потреб села, жертвуючи виробничими зв'язками. У високих темпах і в переважному розвитку засобів виробництва партія також бачила єдину можливість ліквідації безробіття в країні.

Спроби ревізії ленінських засад планування взагалі і планів першої п'ятирічки зокрема обумовлювалися боротьбою класів в перехідний період від капіталізму до соціалізму. В боротьбі за різні лінії розвитку і темпи п'ятирічки зіткнулись сили

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 88, арк. 12.

¹² Там же, оп. 62, од. зб. 34, арк. 54.

¹³ «Комуніст», 2 березня 1929 р.

¹⁴ Друга конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт. ДВУ, 1929, стор. 127.

¹⁵ Контрольные цифры пятилетнего плана развития промышленности УССР (1928/29 — 1932/33 гг.), Харьков, 1929, стор. 18.

¹⁶ КП України в резолюціях..., стор. 431—434.

¹⁷ Там же, стор. 447.

¹⁸ Там же, стор. 453.

¹⁹ Там же, стор. 456.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 265.

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 61.

партії (робітничого класу) і сили антипролетарські в особі їх ідеологів, які виступали за дальше збереження аграрного характеру країни. Налякані труднощами соціалістичного будівництва праві капітулянти відстоювали свою точку зору, яка зводилась до того, що план має встановлювати лише пропорції між окремими галузями народного господарства. Така постановка питання означала ліквідацію самого плану. Партія боролась проти цих капітулянтських настроїв за його втілення в життя, за визначену нею генеральну лінію.

Для детальної розробки завдань п'ятирічки у республіці КП(б)У залучала до обговорення планових проблем широкі кола робітників, селян, інтелігенції, а також Держплан і ВРНГ республіки, Український інститут марксизму, з'їзди планових працівників, фахівців окремих галузей народного господарства²².

Великий вклад у справу планування народного господарства внесли видатні діячі партії і уряду України С. В. Косіор, В. Я. Чубар, Г. І. Петровський, В. П. Затонський, О. Г. Шліхтер, М. О. Скрипник, Н. Є. Чувирін, голова ВРНГ України К. В. Сухомлин, голова Держплану республіки Я. М. Дудник та ін.

Важливу мобілізаційну роль в боротьбі за здійснення планів відіграли звернення партії до мас. В них визначались першочергові завдання господарського будівництва, вказувались труднощі, які стояли на цьому шляху, намічались конкретні заходи, що мали забезпечити успіх у роботі.

Ще на VIII Всеросійському з'їзді Рад, коли обговорювався план ГОЕЛПРО, В. І. Ленін закликав навчитись скорочувати строки виконання планів. «Стежачи за досвідом науки і практики,—говорив Володимир Ілліч,—на місцях треба прагнути неухильно до того, щоб план виконувався швидше, ніж його призначено...»²³. Втілюючи в життя вказівку вождя, партія мобілізувала трудящих на здійснення конкретних планових завдань, боролася за прискорення темпів їх реалізації, внаслідок чого в гущі народних мас народилося гасло: «П'ятирічку — за чотири роки!».

Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства країни мав велике політичне, теоретичне і практичне значення. По-перше, він свідчив про піднесення народного господарства Країни Рад і був кращою відповіддю трудящих «віщунам» краху соціалістичної економіки. П'ятирічка наочно доводила переваги соціалістичного способу господарювання перед капіталістичним з його безплановістю і анархією. По-друге, п'ятирічний план, науково розроблений на основі генеральної лінії партії, втілений в життя під її безпосереднім керівництвом знаменував собою побудову фундаменту соціалізму в нашій країні. По-третє, розробка і здійснення першої п'ятирічки є яскравим доказом зростання керівної ролі партії в ході соціалістичного будівництва.

Багатоградна діяльність партії по здійсненню ленінського плану будівництва соціалізму є найпереконливішим аргументом для спростування ревізіоністських вигадок про «затухання» ролі партії в житті суспільства в міру його розвитку на шляху до соціалізму і комунізму. Перший п'ятирічний народногосподарський план став прапором і програмою дій радянського народу в боротьбі за соціалістичне перетворення країни.

Ю. А. ГОРБАНЬ

²² «Більшовик України», 1929, № 2, стор. 39.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 458.

ДО 50-РІЧЧЯ ДНІПРОВСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ФЛОТИЛІЇ

В період громадянської війни в умовах жорстокої розрухи на транспорті зростає роль водних комунікацій. На Україні особливо велику роль в економічному житті відігравала ріка Дніпро. Але на півдні в цей час хазяйнували англо-французькі інтервенти, яких підтримували імперіалісти Америки. В багатьох районах, зокрема тих, що прилягали до Дніпра, безчинствовали великі і дрібні куркульсько-націоналістичні банди Зеленого, Струка, Кравченка та інших отаманів. У зв'язку з цим особливо гостро відчувалась необхідність військового формування, здатного знешкодити й знищити контрреволюційні банди та гарантувати безпеку навігації.

18 лютого 1919 р. польовий штаб Реввійськради республіки порушив питання про створення на Дніпрі річкової флотилії. «З оперативних міркувань,—вказувалося в директиві Реввійськради республіки начальнику Морського генерального штабу Є. О. Беренсу,—стало необхідним до весни цього року організувати на Дніпрі річкову флотилію. Завдання цієї флотилії — сприяти обороні і допомагати в наступі сухопутним військам»¹. Безпосередню участь в організації флотилії брали працівники партійних і

¹ ЦДАВМФ, ф. Р-1, оп. 3, спр. 386, арк. 56.

радянських органів Києва, тодішній народний комісар з військово-морських справ Української республіки М. І. Подвойський і командування XII армії².

12 березня за пропозицією М. І. Подвойського Реввійськрада республіки призначила командуючим Дніпровською військовою флотилією А. В. Полупанова, політичним комісаром — моряка-чорноморця К. Д. Дюкова. Того ж дня наказом № 1 по штабу Дніпровської флотилії до її складу були зараховані перші 18 чол. команди.

Штаб розгорнув роботу по добору особового складу та комплектуванню флотилії бойовими кораблями. Першими суднами її стали 5 моторних катерів, що залишилися після вигнання німецьких окупантів. Їм дали назви: «Україна», «Коммунист», «Ленин», «Карл Маркс», «Шевченко».

Було вирішено також застосувати для бойових дій пасажирські й вантажні судна, баржі, що належали купцям, фабрикантам, акціонерним компаніям. Відбір суден, придатних для бойових дій, проводила комісія військово-морських спеціалістів. Були конфісковані потужні на той час пароплави «Трахтемиров», «Доротей», «Мукомол» та буксири «Курьер», «Апполон», «Верный» та ін.³ У їх бронюванні та озброєнні брали участь командири суден, працівники штабу і робітники Києва.

Київські комуністи та колишні воєнні моряки становили основне ядро командного і політичного складу екіпажів кораблів. За вказівкою Київського міського комітету партії серед річковиків, робітників 1-ї Київської радянської верфі та на деяких заводах комуністи провели збори і мітинги, присвячені створенню флотилії. В перші дні до команд кораблів були зараховані Д. С. Волков, О. Агеев та інші київські комуністи; колишні моряки воєнного флоту: В. Кабузан, М. Є. Новов, О. С. Солонников, В. П. Крупчинський⁴.

Ремонт та обладнання кораблів провадились на 1-й Київській радянській верфі. На початку квітня 1919 р. її відвідав голова ВУЦВК Г. І. Петровський. Від імені уряду він просив робітників докласти всіх зусиль, щоб прискорити озброєння суден флотилії. В результаті напруженої праці вже в серпні були готові майже 50 суден⁵.

Наприкінці березня 1919 р., ще не закінчивши повністю формування особового складу й озброєння кораблів, флотилія розгорнула бойові дії. Загони суден, що діяли разом з частинами Червоної Армії, виконували різноманітні завдання: висаджували десанти, завдавали артилерійських ударів по ворогу, забезпечували переправу військ, охороняли мости й поромні переправи, транспортували війська і вели розвідку. Крім того, десантні загони дніпровців часто діяли на суші самостійно або в складі армійських частин.

Перша операція, в якій брала участь Дніпровська військова флотилія, була проведена на початку травня в районі Вишгорода, де діяло кілька бандитських загонів. На верхню течію Прип'яті в Чорнобиль для розгрому банди Струка вирушила 3-я бригада під командуванням начальника штабу флотилії В. Є. Дяченка. Кораблі з боями підійшли до Чорнобиля і висадили десант. Населення радо зустрічало моряків. Було взято в полон і приведено в Київ сім пароплавів, що складали флотилію банди⁶.

У липні 1919 р. почався наступ на район дії банди Зеленого. Флотилії було наказано вогнем сприяти просуванню сухопутних військ, перешкодити переправі банд на лівий берег Дніпра. В бойових операціях брали участь бронепароплави «Трахтемиров», «Поспешный», «Доротей», «Верный», «Курьер», «Адмирал» і бронекатер № 1⁷. Сухопутні війська завдавали зеленівцям удар за ударом і за допомогою кораблів захопили Трипілля. Банди Зеленого були розгромлені.

Влітку 1919 р. флотилія героїчно боролася з військами Денікіна. Моряки-дніпровці мобілізували всі сили на відсіч ворогу. На загальних зборах особового складу флотилії вони вирішили: «Для нас, моряків, у цей критичний, вирішальний час не буде відпочинку доти, доки бандити золотопогонного Денікіна не будуть повністю вигнані за кордони України»⁸.

Кораблі Дніпровської флотилії вступали в сміливі бої з денікінською річковою флотилією. В жовтні 1919 р. в бою біля с. Пічки вони потопили два катери, захопили канонерський човен білих і не допустили висадки їх десанту. В бою особливо відзначився бронепароплав «Апполон» під командуванням І. Піловця⁹. Зазнавши поразки, флотилія ворога більше не вступала в бій з нашими кораблями.

В період боротьби з бандами комуністи Дніпровської флотилії проводили велику агітаційну роботу серед населення прибережних сіл, містечок і міст: організовували політичні мітинги, збори, проводили бесіди, роздавали політичну літературу. Червоні

² В боях за рабочее дело, К., 1957, стор. 67.

³ А. Полупанов. Свобода или смерть, Донецк. 1966, стор. 144.

⁴ «УІЖ», 1967, № 11, стор. 65.

⁵ Н. Зегжда. Южная группа Днепровской военной флотилии, М., 1940, стор. 9.

⁶ ЦДАВМФ, ф. Р-139, оп. 1, спр. 104, арк. 63.

⁷ Там же, спр. 41, арк. 35.

⁸ Там же, спр. 119, арк. 25.

⁹ Боевой путь Советского Военно-Морского Флота, М., 1964, стор. 139.

моряки допомагали також встановленню і роботі органів Радянської влади на місцях. Тільки восени в Чорнобилі, Лоеві та інших містах відбулося 83 зборів, 40 мітингів, 17 співбесід, 10 лекцій, у яких брали участь 28 400 чол. На концерти-мітинги, що їх проводив у селах агітколектив пароплава «Більшовик» збиралось близько 700—800 селян¹⁰.

В 1920 р. Антанта спробувала знищити Радянську республіку силами буржуазно-поміщицької Польщі й білогвардійських військ Врангеля. Ворог загрожував Києву, і командування флотилії й XII армії вирішили поділити Дніпровську флотилію на три самостійні загони: Березинський, Сожський і Південний¹¹. Південний загін мав завдання «продовжувати безперервний наступ вздовж Дніпра» і взяти участь у визволенні Києва від білополяків¹². Разом з додатними їй військовими підрозділами загін виконав наказ командування.

За успішне виконання цього завдання Південному загону флотилії було вручено Революційний Червоний Прапор. У наказі Реввійськради республіки зазначалося, що канонерські човни «Губительный», «Могучий» і «Грозный», одержавши завдання прорватись через укріплення ворога у Трипілля, виконали його блискуче, причому всі командири, комісари і команди цих суден, незважаючи на шквальний вогонь берегових батарей ворога, неодноразово проявляли героїзм і самопожертвування, сприяли успіху всієї операції¹³. Командири Південного загону флотилії П. І. Пашкін, А. А. Афанасьєв, А. К. Клевцов, Д. А. Захаров, Г. Мухін, начальник штабу флотилії Б. В. Корсак, комісар штабу флотилії А. Кульберг були нагороджені орденами Червоного Прапора¹⁴.

Головний і найбільш сильний загін флотилії, Північний, у складі 14 кораблів і суден, 7 канонерських човнів, 6 тральщиків та кількох посилених суден діяв проти білополяків на Дніпрі і його притоках, на північ від Києва¹⁵. Перед ним стояло завдання — переправити на західний берег Дніпра Північну групу XII армії, яка повинна була розгорнути наступ і охопити Київське угруповання ворога з півночі.

2 червня, вночі, загін у складі п'яти канонерських човнів, двох тральщиків і двох посилених суден почав прорив від с. Абакуми, вище Лоева. Слідуючи кильватерною колоною за канонеркою «Малый», судна повним ходом рушили до Лоева і через три години після початку операції підійшли до моста¹⁶. В Лоеві противник мав на той час 500 чол. піхоти, близько 30 кулеметів і 14 гармат, з них 4 — важкі далекобійні¹⁷. Білополяки відкрили сильний вогонь з гармат, рушниць і кулеметів. У відповідь наші кораблі вдарили прямою наводкою. Ворог у паніці тікав, залишаючи зброю і військове спорядження. Начальник 1-ї дивізії Степанов телеграфував командуючому флотилією: «Настрій команд суден найбадьористий, противника — панічний; населення зустрічає судна, які прорвалися, з великою радістю»¹⁸.

Вміло і мужньо в цій операції діяли канонерські човни «Малый», «Мстительный», «Геройский» і тральщик «Трал». Їх команди під зливою вогню білополяків проявили небачену сміливість. Особливо відзначилися старший артилерист канонерського човна «Малый» А. Садников, навідники Ф. Кротов, Д. Добряков, І. Зайцев, кулеметники П. Троц, М. Дмитрюк, Л. Золов, машиніст С. Савчук, кочегар І. Каукіс, старший командор канонерки «Геройский» П. Гаврилов, командор Ф. Андрющенко та інші. Вищою урядовою нагородою, орденом Червоного Прапора, були нагороджені командири канонерських човнів Ердман, Гайлит, Стоянов, командир тральщика «Трал» Соловйов і командуючий флотилією П. Смирнов¹⁹. Почесним революційним Червоним Прапором нагородила Реввійськрада республіки канонерські човни «Малый», «Мстительный», «Геройский», тральщик «Трал». В її наказі зазначалося, що «вся команда суден від молодшого бійця до командирів і комісарів виявила беззавітну відвагу, відданість, наполегливість і мужність»²⁰.

Своєю діяльністю моряки Дніпровської військової флотилії в роки громадянської війни внесли значний вклад у справу визволення України від військ інтервентів, у боротьбу за встановлення Радянської влади. Вони брали активну участь і у Великій Вітчизняній війні, зокрема в обороні Києва. За героїзм, проявлений в боях, 19 чол. з особового складу флотилії були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, з них 9 — за участь в Берлінській операції. 9 травня 1945 р. на Шпрее, біля стін рейхстагу, майорів прапор Радянського Військово-Морського флоту. Його пронесли туди моряки Дніпровської військової флотилії.

О. С. ЛИСЕНКО

¹⁰ ЦДАВМФ, ф. Р-402, оп. 2, спр. 210, арк. 26.

¹¹ Боевой путь Советского Военно-Морского Флота, стор. 131.

¹² Гражданская война на Украине, т. III, К., 1967, стор. 145.

¹³ ЦДАВМФ, Накази Реввійськради за 1920 р., арк. 810.

¹⁴ Боевые подвиги частей Красной Армии, М., 1957, стор. 75.

¹⁵ Боевой путь Советского Военно-Морского Флота, стор. 140.

¹⁶ ЦДАВМФ, ф. Р-139, оп. 1, спр. 356, арк. 165.

¹⁷ Там же, спр. 349, арк. 112.

¹⁸ Там же, спр. 320, арк. 165.

¹⁹ Там же, спр. 349, арк. 112—114.

²⁰ Там же, Накази Реввійськради за 1920 р., арк. 810—812 зв.

ДО 25-РІЧЧЯ РЕЙДУ КІННИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ У ЗАХІДНІ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

У 1943 — на початку 1944 рр. партизанська війна проти гітлерівських загарбників набрала широкого розмаху. У загонах, що діяли у ворожому тилу на Україні, в Криму та Молдавії налічувалось близько 50 тис. народних месників. Основну їх частину, за рішенням Центрального Комітету КП(б) України, було зосереджено на Пра-

вобережній Україні, де передбачалися дії I, II і III Українських фронтів.

Згідно з рішенням Українського штабу партизанського руху для партизанських загонів та з'єднань було встановлено строки переходу в західні області й визначено райони дій. З'єднання під командуванням Вершигори, Олексенка, Одухи і загони Яремчука одержали наказ вийти в Станіславську область, а з'єднання на чолі з Наумовим, Чепігою та загін Назаренка — в Дрогобицьку. Перед ними стояло завдання знищувати ворожі гарнізони, військові штаби, склади, розладнувати комунікації тощо, а вже на місцях сприяти успішному наступові Червоної Армії, перешкоджати гітлерівцям вивозити з західноукраїнських областей награбоване майно та працездатне населення для роботи в тилу.

З'єднання на чолі з Героєм Радянського Союзу генерал-майором М. І. Наумовим, що перебувало у с. Броніславці Ровенської області, повинне було до «10 лютого вийти в Дрогобицьку область із завданням — паралізувати рух на залізничних і шосейних дорогах Самбір — Комарно, Самбір — Хиров, Самбір — Ужгород, Самбір — Дрогобич»¹. Почалася підготовка до рейду. Тимчасом з-за лінії фронту доставили гармати, кулемети, міномети, боеприпаси, медикаменти та інше спорядження. З 14 по 20 січня в загонах відбулися партійні збори, на яких було підведено підсумки бойової діяльності і обговорено нові завдання. У з'єднанні було понад 150 комуністів і 350 комсомольців.

На світанку 22 січня 1944 р. сім кінних загонів («Червоний» (355 чол.), командир Боров, комісар Ксьондзов; Хінельський (165), Сеплівий і Петрикей; «Смерть фашизму» (171), Туров і Лазарев; Вірменський (239), Осипян і Васянович; Макарівський (93), Коротюк і Пасько; Коростишівський (61), Кучеренко і Таратута; Київський (173), Степанов і Новик) вирушили в Дрогобицьку область.

Разом з ними вийшов також загін ім. Чапаєва (командир — Гринько і комісар — Миколаєв). Партизани мали на озброєнні автомати, кулемети, гармати, міномети, протитанкові рушниці, вибухівку. Частину особового складу було розміщено на 300 підводах, а 667 чол. на конях.

Пізно ввечері 25 січня з'єднання перейшло лінію фронту біля м. Степань і розташувалося на короткочасний перепочинок (с. Черниші, Хрестомиль і Жуковичі) перед форсуванням р. Стир, на якій гітлерівці спільно будували другу лінію оборони. Але розвідка доповіла, що два кінні корпуси 1-го Українського фронту зайшли в тил ворога, щоб нанести удари по Луцьку й Ровно. Тому було вирішено під час бою проскочити між цими містами.

31 січня з'єднання повернуло на південний захід. З лютого шість загонів розгромили великий ворожий гарнізон у м. Острожці, а Вірменський та Київський загони — гарнізон у с. Воротнові. Тут партизани захопили багато коней, худоби, продовольства, складів з обмундируванням, зброєю тощо.

Несподіваний розгром двох ворожих гарнізонів і стрімкий рух партизанської кінноти по південно-східних околицях Луцька німецьке командування прийняло за маневр кінного корпусу. Боячись потрапити в «котел», Луцький бронетанковий гарнізон у ніч з 3 на 4 лютого залишив місто без жодного пострілу. Партизанські загони, намагаючись швидше вийти з прифронтової смуги, форсували вброд річку Ікву й Стир біля Радомишля і направились до районного центру Горохова. Гітлерівці, не вступаючи з партизанами в бій, залишили містечко (самі знищили 11 автомашин, 2 гармати, 3 бронемашини, склади з боеприпасами й продовольством). Кіннотники розташувались в містечку на дводенний відпочинок.

9 лютого в селі Печихови відбулась нарада командирів двох з'єднань — П. П. Вершигори і М. І. Наумова. На ній було обговорено спільні дії у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Вирішили просуватися на захід паралельно (на відстані 30—40 км), а також паралізувати діяльність залізниць Львів — Краків та Львів — Варшава.

З'єднання М. І. Наумова продовжувало шлях в Дрогобицьку область, діставши наказ вступати в бій з гітлерівцями лише в крайніх випадках. Спочатку рух колон проходив спокійно. Але наступного дня біля с. Торки головну похідну заставу загону «Смерть фашизму» було обстріляно гітлерівцями з мінометів і гармат. Почався бій. А тимчасом загони швидким маршем пройшли між селами (Княже, Шпиколоси, Пересипи, Зубково, Роджалов), у яких знаходилися ворожі гарнізони. З'єднання готува-

¹ Тут і далі автор використав матеріали ПА ІП ЦК КП України (ф. 66, оп. 66—1, од. зб. 1, 5).

лось форсувати р. Буг, коли на шосе Соколь-Стоянів фашистський каральний загін (понад 200 чол.) несподівано атакував ар'єргардний Вірменський загін. Командир загону Осипян дав наказ відступати, щоб заманути гітлерівців у пастку, де партизани розстріляли їх з кулеметів та автоматів. Успішне завершення останніх боїв забезпечило з'єднанню шлях до переправи.

Пізно ввечері 10 лютого Київський і Вірменський заго́ни в темряві атакували охорону моста на околиці с. Збудж-Добровір. Вартові розгубилися й повтікали без жодного пострілу. 11 і 12 лютого з'єднання розгромило ворожі гарнізони у селах Турінки й Магерові, викликавши серед фашистів паніку. Так, коли 14 лютого розвідка «Червоного» загону була ще за 7 км від м. Яворова, то його гарнізон, залишивши у госпіталі багато поранених, втік до Перемишля. Більше того, стрімкий марш партизанської кінноти був сприйнятий за спробу Радянської Армії оточити Львів з заходу. Захоплені в полон німецькі офіцери розповідали, що у Львові серед вищого командування панує розгубленість і паніка.

Партизанська розвідка, що була в кожному загоні, тримала постійний зв'язок з місцевим населенням, яке точно інформувало про розстановку й озброєння ворога. Фашисти такої інформації були позбавлені. Стрімкий рух двохтисячного з'єднання по ворожих тилах та визначні перемоги Червоної Армії пробудили місцеве населення до боротьби. Ряди месників щодня поповнювалися за рахунок місцевих жителів.

З'єднання провадило велику диверсійну роботу на транспорті. Так, 13 лютого підричники «Червоного» загону пустили під укіс ворожий ешелон з живою силою і технікою на залізниці Львів — Перемишль, а за наступні 4 дні на відрізку Самбір — Комарно знищили 8 вантажних машин, вбили та поранили багато ворожих солдат і офіцерів. Гітлерівці кинули проти підричників та Макарівського й Коростишівського загонів, що діли в одному районі, значні сили. Партизани з боями відступили до Самбора, багато з них загинуло: командир Макарівського загону М. С. Коротюк, командир рот — лейтенанти Лелехін і Кошель, політрук роти Щиколоткін та інші. Ті ж, що вирвалися з оточення, під командуванням Стадника 19 лютого наздогнали з'єднання біля с. Драгомеля.

Основні ж сили 14—16 лютого розгромили ворожий гарнізон в с. Черняєво, підрозділ охорони на переїзді Мазури (відрізок Львів — Перемишль), а також пустили під укіс 3 ворожих ешелони. Заго́ни «Київський» і «Смерть фашизму» знищили в с. Воля Лацька та фільварці Гостра Гора, де знаходилися німецькі гарнізони, пальне й захопили склади продовольства та боєприпасів.

15 лютого в с. Ростовечко з'єднання попало в оточення. Партизани зайняли кругову оборону. Але гітлерівцям вдалося вибити їх з лінії оборони й потиснути до городів. Ворог почав артилерійський і мінометний обстріл населеного пункту. Ростовечко горіло з усіх боків. Залишатися в селі до ранку було небезпечно. Але приблизно о першій годині ночі вогонь послаб. Скориставшись цим, Вірменський і Київський заго́ни вибили гітлерівців з оборони, зайнявши праві й ліві заслони в напрямку с. Буцува. Це дало змогу з'єднанню вийти з ворожого оточення й продовжувати шлях на захід.

Рейд тривав три місяці. Партизани провели 72 бої. Сотні ворожих солдатів і офіцерів знайшли свою смерть від партизанської кулі за кров і сльози радянських людей.

Бойовий рейд кінних партизанських загонів у західні області Української РСР мав важливе тактичне значення і був чудовим прикладом ведення оперативної партизанської війни. Він сприяв Червоній Армії швидше розгромити німецько-фашистських загарбників.

О. С. НОВИК

М. В. ГОГОЛЬ — ІСТОРИК УКРАЇНИ (До 160-річчя від дня народження)

Серед істориків, які внесли вклад у розробку історії українського народу, Миколі Васильовичу Гоголю належить почесне місце. Свій творчий шлях він, як відомо, починав з викладання курсу загальної історії в Петербурзькому університеті, але особливо цікавила його доля України. У звіті по Петербурзькому учбовому округу

за 1835 р. зазначалось, що ад'юнкт-професор університету М. В. Гоголь написав два томи «Истории Малороссии»¹. Проте слідів цієї праці не виявлено. Письменник залишив чималу спадщину з питань історії України — статті, нотатки, хронологічні виписки: «Взгляд на составление Малороссии», «Материалы об истории Украины», «Объявление

¹ Н. В. Гоголь. Полное собрание сочинений (далі — ПСС), т. VIII, М., стор. 786.

об издании истории Малороссии», «Заметки при чтении «Описаний Украины» Г. Боплана» тощо. Це й дало підставу вважати, що Гоголь працював над згаданим двотомником. Він скоро залишив викладацьку діяльність і зайнявся письменницькою. У його циклах «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Миргород» увага до минулого України виступає досить рельєфно. Художні твори «Втрачена грамота», «Страшна помста», «Страшний кабан», «Вій», «Гетьман», «Тарас Бульба» настільки пронизані історизмом, що їх можна вважати історичною спадщиною письменника.

М. В. Гоголь був ґрунтовно ознайомлений як з вітчизняною сучасною йому історіографією, так і зарубіжною, зокрема з різними течіями так званої романтичної історіографії (Барант, Гізо, Гердер, Галлам, Сісмонді та ін.). Зрозуміло, що Гоголь глибоко вивчив роботи українських учених М. Берлінського, Д. Бантиша-Каменського, В. Рубана, О. Рігельмана, І. Срезневського, автора «Истории Русов», був обізнаний з історичними концепціями декабристів, О. С. Пушкіна. Микола Васильович надавав великої ваги народній творчості як джерелу історії України².

Гоголь-історик звернув на себе увагу своїх сучасників. В. Г. Белінський позитивно оцінює у цьому плані повість «Тарас Бульба»³, Т. Г. Шевченко висловив захоплення її персонажами⁴. Позитивну характеристику історичних поглядів Гоголя дали М. Г. Чернишевський, І. Франко. В той же час П. Куліш вибухнув лайкою на адресу Гоголя-історика. І. Каманін на початку ХХ ст. написав спеціальне дослідження про останнього⁵. У наш час історичні погляди письменника досліджують літературознавці О. І. Білецький, І. І. Антоненко, Н. Є. Крутікова, І. П. Лапицький, Ф. Я. Прийма, С. Машинський, М. Б. Храпченко, а також історіографи, зокрема Л. В. Черепнін⁶.

М. В. Гоголь висловив свої міркування про минуле України, починаючи з давньоруських часів і до ХVІІІ ст. Проте можна виділити основні питання, що найбільше цікавили його як історика: події ХІV—ХVІ ст., історія козацтва, народні рухи початку ХVІІ ст.

ХІV—ХVІ ст. — епоху, коли складалась і формувалась українська народність, висвітлено у статті «Взгляд на составление Малороссии», тобто формування українців як окремого відгалуження колись єдиної давньоруської народності. Не все правильно зрозумів Гоголь в цих процесах, але головним і цінним у нього є пристрасний і обґрунтований висновок про братство росіян і українців: «Обе природы,— підсумовує Гоголь свої міркування,— слишком щедро одарены... они должны пополнять одна другую...»⁷.

Історії козацтва письменник відводив центральне місце в своїх розвідках. На противагу дворянським дослідникам, які головну роль відводили українським феодалам, козацькій старшині (Д. Бантиш-Каменський), Гоголь підкреслював, що козацтво на Україні «вышибло из народной груди огниво бед», тобто народжене було конкретними обставинами боротьби проти іноземних загарбників. «Это была земля страха: и потому в ней мог образоваться только народ воиственный»⁸. Радянські дослідники відзначали, що Гоголь-історик досить глибоко розібрався в причинах формування Запорізької Січі, підкреслив роль простих людей — хліборобів, кушнівців, броварів, ковалів в історії козацтва⁹. М. В. Гоголь відзначав, що виникнення його не якась особливість українців, а «явление русской силы..., когда бранным пламенем обжарился древний мирный славянский дух..., разгульная замашка русской природы»¹⁰. Звичайно, не все правильно пояснював Гоголь в історії козацтва, зокрема влаштування Січі. В його описах багато ідеалізації й романтики. Але через них проступає повага до народу. Мерзотності сучасного йому кріпосницького ладу Гоголь протиставляв героїчну епопею, мужні характери, величні події ХVІ—ХVІІ ст. Варто підкреслити, що змалювання Січі в його творах найбільше популяризувало серед широких читацьких мас героїчний і в основному історично правдивий образ козацької республіки.

Характеристика і оцінка народних рухів кінця ХVІ — початку ХVІІ ст. викладена Гоголем в історичній повісті «Тарас Бульба», хоч торкається він цих питань і в інших своїх художніх творах та історичних розвідках. В процесі роботи над другою редак-

² С. Машинский. Историческая повесть Гоголя, М., 1940, стор. 191.

³ В. Г. Белинский. ПСС, т. I, М., 1953, стор. 304—305.

⁴ Т. Г. Шевченко. Повна збірка творів у 3-х томах, т. I, V, 1949, стор. 227—228.

⁵ И. Каманин. Научные и литературные произведения Н. В. Гоголя по истории Малороссии.— Память Гоголя, К., 1902.

⁶ Л. В. Черепнин. Исторические взгляды Гоголя.— «Вопросы истории», 1964, № 1; Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, М., 1955, стор. 600; Л. А. Коваленко. М. В. Гоголь — историк Украины, Кам'янець-Подільський, 1965.

⁷ Н. В. Гоголь. ПСС, т. XII, стор. 419.

⁸ Там же, т. VIII, стор. 46.

⁹ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 46.

¹⁰ Н. В. Гоголь. Собр. соч. в 6 томах, т. 2, М., 1952, стор. 36.

цією «Тараса Бульби» письменник поглиблює соціальні моменти. В описі явищ і подій переконливо зображено не лише національні антагонізми, а й боротьбу класів. Отже, говорячи словами Енгельса про Лассаля, письменник черпає мотиви «не в дрібязкових індивідуальних забаганках, а в тому історичному потоці, який їх несе», а «головні дійові особи є *справді* представниками певних класів...»¹¹. Але підняти до розуміння, що класи і класова боротьба були факторами історичного розвитку, Гоголь не міг.

На документальному матеріалі описано в повісті народні рухи проти польських панів. В протокольне, стисле нотування сучасника-літописця Гоголь додав запал свого таланту, натхнення поета. Як вважають дослідники, в «Тарасі Бульбі» (перші розділи повісті) весь хід повстання майже збігається з історичними подіями 1637 р., лише з тією різницею, що виступ 1637 р. розгортався на Лівобережжі. Один з керівників народного руху Кизима та його відважний син Кизименко були захоплені в полон і страчені. Є підстави вважати, що літературний портрет воїна Остапа написаний з історичного Кизименка, який, незважаючи на молодість, виявив талант військового керівника. У заключних розділах викладаються події, пов'язані з повстанням 1638 р. під керівництвом Острянина. В деяких джерелах і працях, зокрема в «Історії Русов», говориться, що Острянина було страчено. Гоголь уникнув цієї фактичної неточності і в романі «Гетьман» зобразив, як Острянин готує нове народне повстання¹².

Дехто з дослідників висловив думку, що «Тарас Бульба» — це своєрідний алегоричний твір, в якому йдеться про визвольну війну 1648—1654 рр. Та факти промовляють, як зауважено вище, про інше, а історик мусить стояти на ґрунті фактів. У повісті є лише окремі епізоди, які перегукуються з пізнішими подіями. Так, облога Дубна мала місце не в 1637 р., а в роки визвольної війни¹³. Гоголь-історик справді у своєму творі висловив ставлення до цього народного руху. В другій редакції «Тараса Бульби», в зовсім новому написаному дев'ятому розділі, вставлена промова Б. Хмельницького з «Історії Русов», перероблена Гоголем як промова Бульби¹⁴. Головний висновок істориком з уроків визвольної війни — пристрасний заклик до дружби й братерства російського і українського народів.

Про заслуги Гоголя у вивченні історії України варто сказати словами самого письменника: «И скажет он про них свое густое, могучее слово. И пойдет дыбом по всему свету о них слава, и все, что ни народится потом, заговорит о них».

Л. А. КОВАЛЕНКО

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 474.

¹² Н. В. Гоголь. Собр. соч., т. I, стор. 277.

¹³ И. Каманин. Назв. праця, стор. 117—118.

¹⁴ Г. Конисский. История Русов, М., 1846, стор. 621.

НАРОДНИЙ МЕСНИК З ЛЕМКІВЩИНИ (До 350-річчя від дня народження Андрія Савки)

Лемки—українські верховинці* споконвіку населяли західне Прикарпаття (Низький Бескид) від річок Сян і Уж на сході до Пограду з Дунайцем на заході. Територія, яку займали лемки, була лісисто гориста, малопридатна для землеробства. Тому населення змушене було в основному займатися випасом овець, дрібним промислом—обробкою дерева і каменю.

Київський князь Володимир у 993 р. приєднав територію Лемківщини до Русі.

Спільність торгово-економічних інтересів, мови, релігії, звичаїв спричинилася до об'єднання східнослов'янських племен в єдину давньоруську народність, з якої згодом виділилась українська народність. Давня назва «русин», «руснак» замість «українець» збереглася у лемків дотепер.

У 40-х роках XIV ст. Лемківщину захопила шляхетська Польща. Становище селянства різко погіршилося. Поступово посилювався феодалний гніт. На початку XVII ст. подекуди була введена 5—6-денна панщина¹.

Нещадний гніт спричинився до того, що селяни громадами почали висловлювати свій протест. Вони відмовлялися працювати на поміщиків, навмисне псували знаряддя праці, яке належало фільваркам. Такі випадки мали місце в Прусику, Боську, Одреховій та інших селах².

* На сьогодні на Україні, в Польщі, Чехословаччині, Югославії та в інших країнах нараховується близько 800 тис. лемків.

¹ ЦДІА у Львові, ф. 15, кн. 177, арк. 909—912, 1178, 1290—1. (Книги Сяніцького гродського суду).

² ЦДІА у Львові, ф. 15, кн. 177, арк. 870—3.

Ця, ще пасивна, форма боротьби поступово переросла у відкритий визвольний рух, відомий під назвою збійницького (опришківського).

Найдавніша згадка про лемківських збійників належить до 1434 р.³ У сяніцьких горах у 1452 р. діяли збійники, яких називали «бескидниками»⁴.

Найбільшого розмаху досяг збійницький рух у XVII ст., коли його очолив Андрій Савка⁵. Точна дата народження популярного ватажка невідома. За деякими даними можна припускати, що А. Савка народився близько 1619 р. у с. Стебнику (Пряшівщина). Скупі джерела і народні перекази характеризують Савку людиною освіченою. Можна думати, що він був сином дяка. Малим хлопцем наймитував у місцевого поміщика. Незважаючи на тяжку долю, повевір'яння, голод і холод хлопець ріс дужим, загартованим, сміливим. Доведений до відчаю панським свавіллям, на початку 40-х років підпалив двір поміщика й утік у гори.

На той час збійницький рух охопив усе Прикарпаття. Успішно боролися загони Ланка з Терстяни та його помічника Кліма зі Сквіртного, Сипка з Мацини Великої (біля Горлиць). Але найбільше вславився загін Василя Баюса з Ліщин Горлицького повіту. До цього саме загону потрапив Андрій Савка⁶. Як рядовий збійник брав участь в походах на поміщицькі двори в Ліщинах, Янушковичах, Ропі, Сярах, Фльоринці, Жегестові, Вапенному, Бліхнарці⁷. Більшу частину грошей і майна, здобутих у поміщиків, збійники розподіляли між місцевими селянами.

Згодом, коли польсько-шляхетське військо відтіснило загін Баюса аж за Бардіїв, Савка, залишившись на Сяніччині, створив новий великий загін збійників. Слава про молодого й відважного отамана швидко розійшлася по всій Лемківщині.

В ніч на 10 травня 1648 р. був здійснений напад на новотанецький замок, що належав поміщиці Вишківській. У нападі, крім збійників, брало участь понад 100 селян з Вислока. Повстанці, озброєні рушницями, сокирами, вилами, косами, вдерлися до замку, перебили замкову сторожу і визволили в'язнів-збійників. В ніч на 4 липня селяни Полонної, Ославиці, Прибишева, Вислока, Височан і Камінного разом зі збійниками, загін яких налічував 400 чоловік, напали на сяніцький замок. З допомогою плетених драбин проникли на територію замку, пов'язали сторожу і звільнили групу задержаних до страти збійників⁸.

Звістки про ці події облетіли все Прикарпаття і сприяли активізації визвольного руху. Налякана шляхта просила у короля допомоги, вимагала посилення репресій проти селян, які «братуються зі збійниками, переховують їх та наділяють різними відомостями»⁹. Були закриті карпатські переходи, збільшена кількість карателів. Для цієї мети шляхта пожертвувала 1 тис. злотих.

Вжиті урядом заходи не виправдали сподівань шляхти. Вдень 25 серпня загін збійників напав на м. Сянік. Після цих подій шляхта зміцнила загін карателів спеціальним військовим загоном у кількості 100 чол.¹⁰

Великий вплив на розвиток збійницького руху на Лемківщині мала визвольна боротьба селян України під проводом Б. Хмельницького¹¹. Навесні 1649 р. в с. Барвінку поблизу Коросна відбулася рада ватажків і членів кількох збійницьких загонів, якими керували Сенько з-під Маковиці (Закарпаття), Василь Чепець з Грибова, Андрій Савка та ін. Окремі збійницькі загони були об'єднані в єдину дружину під керівництвом Савки і Чепця.

Дисципліна, авторитет ватажків сприяли бойовим успіхам дружини. Збійники напали на фільварок Яна Менцінського в Янгороді Дуклянському. У Зиндранові вони захопили 77 коней поміщика та зброю¹². За короткий час було здійснено вдалі походи на фільварки поміщиків Козловського (в Ропі), Дельпацого (в Глиннику), Ціковського (в Жельцах поблизу Коросна). В с. Одрехова¹³ збійники здобули зброю та побили королівських чиновників, які знущалися над селянами. Назрівало загальне

³ M. Stęczyński. Okolice Galicyi, Львів, 1847, стор. 45.

⁴ ЦДІА У Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1066, арк. 3.

⁵ W. Ochmiałński у кн. «Zbójnictwo góralskie» (Варшава, 1950) стверджує, що у XVII ст. збійницький рух на Лемківщині виступає вже як «явище загальне, тривале і масове» (стор. 23).

⁶ F. Piekosiński. Akta sądu kryminalnego kresu Muczyńskiego 1467—1765, Краків, 1889, стор. 15.

⁷ Szczesny-Mogawski. Aryanie Polscy, Львів, 1906, стор. 287; L. Kubala. Szkice historyczne, t. I, Warszawa, 1923, стор. 208.

⁸ A. Prochaska. Zbojckie napady w Sanockiem, Львівська державна наукова бібліотека Міністерства культури. Відділ рукописів. Фонд А. Прохаски, стор. 2—3.

⁹ Akta grodzkie i ziemskie, t. XXI, Львів, 1911, стор. 24—25.

¹⁰ A. Prochaska. Назв. праця, стор. 6.

¹¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією, К., 1954.

¹² Szczesny-Mogawski. Swiatek Boży i życie na nim, Ряшів, 1871, стор. 115.

¹³ L. Kubala. Назв. праця, стор. 208.

селянське повстання. «Від Сяну аж до Карпатського Підбескиддя, в околицях Дуклі і Коросна, український народ горнувся до збійницьких дружин»,— писав польський історик Л. Кубаля¹⁴.

В організації повстання Андрій Савка діяв спільно з ватажком польських повстанців Косткою Наперським. У червні 1651 р. повстанці захопили Чорштинський замок, звідки мали намір вирушити на Краків. Андрій Савка організовував у лемківських селах масові віча, на яких «відозви козацькі, писані по-руськи, читав краще священник»¹⁵. Селяни схвалювали універсали Хмельницького і ставали в ряди повстанців.

За короткий строк кількість повсталих налічувала понад п'ятсот чоловік. Прибувши під Чорштин, селяни вщент розбили військо краківського єпископа Гембіцького, яке обложило замок, і цим врятували Наперського та його побратимів від неминучої катастрофи¹⁶. Та далі події розвивались не на користь повсталих. Спільними зусиллями шляхти й єпископа Гембіцького вдалося зломити повстанців.

Однією з причин поразки була роздрібленість і неорганізованість селян. Ватажкам треба було об'єднати збійницькі загони з повсталим селянством і йти назустріч Хмельницькому. Наперський залишався в Чорштині з жменькою повстанців, без достатніх запасів зброї та їжі.

Незважаючи на те, що повстання зазнало поразки, воно знайшло широкий відгук на Лемківщині. Селянський рух на Прикарпатті був складовою частиною загальної визвольної боротьби селянства України.

Після падіння Чорштина шляхта почала масові розправи над лемківськими селянами. Рятуючись від переслідувань, лемки цілими родинами тікали в гори, переходили в Угорщину¹⁷.

Деякий час Савка керував збійницьким рухом в районах південного Прикарпаття (Словаччина). В його дружину влилися загони Гриця Кривого, Кіндрата Корнута та ін. Селяни поважали і любили свого ватажка¹⁸. Були випадки, коли спіймані збійники, щоб дезорієнтувати карателів, називали себе Савкою.

Збійники Андрія Савки несподівано з'являлися на Сяніччині і майже одночасно діяли в селах західної Лемківщини Ритрі, Барчицях, Вільшаній, Чорному Потоці.

Шляхта вимагала негайної військової розправи з дружиною Савки. У травні 1657 р. спіжська піхота на чолі з ротмістром Подолінецьким вирушила до Нового Санча, до Камениці і обложила її¹⁹. Збійники, що потрапили в облогу, чинили героїчний опір. Частині вдалось прорвати кільце облоги і врятуватись, частина збійників потрапила в полон чи загинула. Серед убитих і полонених збійників Савки не було. Припускають, що Савку страчено в 1661 р. в Мушині.

Ім'я Андрія Савки — славного ватажка лемківських збійників назавжди залишилось у пам'яті народній.

І. О. КРАСОВСЬКИЙ

¹⁴ L. Kubala. Назв. праця, стор. 211.

¹⁵ Szczęśny-Morawski. Świątek Boży..., стор. 150.

¹⁶ Там же, стор. 172.

¹⁷ ЦДІА у Львові, ф. 15, спр. 166/160, арк. 1850, 1855, 1865, 1881, 1888 — 9.

¹⁸ W. Ochmiałński. Назв. праця, стор. 78—79.

¹⁹ Szczęśny-Morawski. Aryanie Polscy, стор. 449.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ІСТОРІЯ УГОРЩИНИ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ (1945—1967 рр.)

Радянська історична наука досягла в післявоєнний період нових великих успіхів. Виникнення світової соціалістичної системи викликало необхідність глибокого вивчення історії соціалістичних держав, яке полягає, звичайно, не лише у висвітленні проблем народно-демократичних революцій і соціалістичного будівництва, але й у дослідженні всіх найважливіших питань різних періодів історичного розвитку цих країн.

Великий вклад у дослідження історії країн соціалістичної співдружності, зокрема Угорщини, вносять історики Радянської України. Їх інтерес до вивчення історії Угорщини посилює та обставина, що український та угорський народи, які більш тисячоліття живуть у близькому сусідстві, зв'язані узами політичного, економічного та культурного співробітництва. Частина українських земель довгий час входила до складу угорської держави, внаслідок чого зв'язки між обома народами зміцнювалися традиціями спільної боротьби проти соціального гноблення та іноземних загарбників. Ось чому питання історії Угорщини висвітлюються як у працях з історії цієї держави, так і в дослідженнях з історії України¹.

Кілька праць присвятив проблемам аграрних відносин в Угорщині XVI—XVII ст. Т. М. Солко². Питання аграрних відносин і соціально-економічного становища селянства в цей період розглядаються й в працях М. М. Лелекача³. Великий інтерес у цьому плані становлять дві монографії І. Г. Шульги, що допомагають простежити як історію феодално-кріпосницьких відносин, так і генезису капіталізму в Угорщині XVIII—XIX ст.⁴ Питання історії економіки Угорщини першої половини XIX ст. досліджені в статтях І. М. Мешка, де розкрито економічні ідеї вождя угорської революції Л. Кошута, а також боротьбу молодого угорського буржуазного за економічну незалежність країни⁵.

¹ М. М. Лелекач. Про належність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст.— Наукові записки Ужгородського державного університету (далі — Уж.ДУ), т. 2, Ужгород, 1949; його ж. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII—XVIII ст.— Наукові записки Уж.ДУ, т. 9, Ужгород, 1954; И. Мельникова. Закарпатская Украина в революции 1848 г.— «Вопросы истории», 1948, № 8; та ін.

² Т. М. Солко. Венгерское законодательство XVI в. о закрепощении крестьян.— Вестник Московского университета, № 6, история, М., 1963; його ж. До питання про правове становище селянства на Закарпатті в XV—XVI ст.— Тези доповідей та повідомлення Уж.ДУ, серія історична, Ужгород, 1965; його ж. Розвиток виноградарства в Мукачівсько-Чинадіївській домінії в XVI—XVII ст.— Тези доповідей та повідомлення до XVIII щорічної наукової конференції Уж.ДУ, серія історичних наук, 1964; та ін.

³ Н. М. Лелекач. Проблемы истории Закарпатья феодально-крепостнической эпохи XI—XVIII ст., Ужгород, 1958; його ж. Процес закріпачення закарпатського селянства в XIV—XV ст.— Наукові записки Уж.ДУ, т. XXIX, Ужгород, 1957.

⁴ І. Г. Шульга. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст., Ужгород, 1962; його ж. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII—першій половині XIX ст., Львів, 1965.

⁵ І. М. Мешко. З історії боротьби за стабілізацію банкотно-грошового обігу в Угорщині в першій половині XIX ст.— Тези доповідей та повідомлення XVII наукової конференції Уж.ДУ (квітень 1963 р.), серія історичних наук, Ужгород, 1963; його ж. Місце і роль банку в економічній програмі Л. Кошута.— Тези доповідей та повідомлення до XVIII наукової конференції Уж.ДУ, серія історична (загальна історія) (травень 1964 р.), Ужгород, 1964; його ж. Аграрна програма Лайоша Кошута в період визрівання Угорської буржуазної революції 1848—1849 рр.— Наукові записки Уж.ДУ, т. XXXVIII, Ужгород, 1959.

Окремі проблеми розвитку промисловості та становища пролетаріату в другій половині XIX ст. висвітлені в повідомленнях Л. О. Коваленка й Б. Й. Желіцькі⁶.

З'явилися дослідження з історії національно-визвольних рухів угорського народу і спільної антифеодальної та антигабсбурзької боротьби угорського та українського народів.

У працях Я. І. Штернберга уперше в радянській історіографії вивчена історія визвольної війни угорського народу в 1703—1711 рр., показана спільна боротьба угорських і українських селян у XVIII ст.⁷ Антифеодальна й антигабсбурзька боротьба угорського та українського селянства в першій половині XIX ст. розглянута в статтях І. Г. Шульги та І. М. Мельникової⁸.

Значним вкладом у радянську історичну науку є дослідження Я. І. Штернберга з історії російсько-угорських і українсько-угорських зв'язків нового часу⁹. Економічні зв'язки Угорщини та України XVIII ст. розглянуті в статтях І. Г. Шульги¹⁰.

У цих працях переконливо показано, що народи Росії завжди із співчуттям ставилися до боротьби угорців за незалежність, що вони були зв'язані тісними узами дружби. Великий інтерес становлять статті Я. І. Штернберга, присвячені проблемі зв'язків російських соціал-демократів із угорським робітничим рухом, про вплив робітничого руху в Росії на трудящих Угорщини¹¹. Я. І. Штернберг здійснив також

⁶ Л. Коваленко, Т. Товт. До питання про початок промислового перевороту на Закарпатті.— Наукові записки Уж.ДУ, т. XVIII, Ужгород, 1960; Б. Й. Желіцькі. Використання жіночої та дитячої праці на промислових підприємствах Угорщини в другій половині XIX ст.— Тези доповідей до XX щорічної наукової конференції Уж.ДУ, серія історичних наук, Ужгород, 1966.

⁷ Я. І. Штернберг. Освободительная война в Венгрии и русско-венгерские отношения в начале XVIII века.— Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук, Ужгород, 1955; його ж. З історії спільної боротьби угорських і українських селян під час визвольної війни 1703—1711 рр.— Наукові записки Уж.ДУ, т. XXXVIII, Ужгород, 1959; його ж. Відгуки на Закарпатті на селянську війну 1784 р. в Трансильванії.— Наукові записки Уж.ДУ, т. XXX, Ужгород, 1957; його ж. Голод на Закарпатті в 80-х роках XVIII ст.— Наукові записки Уж.ДУ, т. XLIII, Ужгород, 1960.

⁸ І. Г. Шульга. Польське повстання 1830—1831 рр. і виступи слов'янського населення Північної Угорщини.— Матеріали XXI наукової конференції Уж.ДУ, серія історії, К., 1967; його ж. З історії спільної боротьби угорського і українського народів в період буржуазної революції 1848—1849 рр.— Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки (травень 1964 р.), Ужгород, 1964; І. Мельникова. Закарпатська Україна в революції 1848 г.— «Вопросы истории», 1948, № 8.

⁹ Я. І. Штернберг. Посольство Українцев в Угорщину в 1708 р. «Századok», 1959, № 3—4; його ж. Русско-венгерские отношения периода Полтавской битвы.— Полтавская победа, М., 1959; його ж. Нові матеріали про ставлення громадськості Росії до революції 1848—1849 рр. в Угорщині.— Матеріали XXI наукової конференції Уж.ДУ, серія історії, К., 1967; його ж. До питання про політику російського уряду по відношенню до Угорщини в період Кримської війни 1853—1856 рр.— Доповіді та повідомлення Уж.ДУ, серія історична, № 4, Ужгород, 1960; його ж. З історії російсько-угорських культурних зв'язків в XIX ст.— Тези доповідей та повідомлення Уж.ДУ, серія історична, Ужгород, 1965; його ж. З історії українсько-угорських культурних зв'язків в другій половині XIX—початку XX ст.— Тези доповідей до XX щорічної наукової конференції Уж.ДУ, серія історична, Ужгород, 1966; його ж. Перший збірник українських народних пісень угорською мовою (з історії українсько-угорських культурних зв'язків у XIX ст.).— Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки (травень 1964 р.), Ужгород, 1964; його ж. До історії перших перекладів Івана Франка на угорську мову.— Наукові записки Уж.ДУ, т. XXV, Ужгород, 1957; його ж. Дневник поїздки в Росію Оскара Ашбота в 1882 г.— «Studia slavica», tomus, K., fasciculi 3—4, Br., 1964; його ж. Iván Frankó ismeretlen magyar tárgyú műve.— «Korunk», Br. 1959, № 5; та ін.

¹⁰ І. Г. Шульга. З історії економічних зв'язків між Лівобережною Україною та Угорщиною.— Українсько-угорські історичні зв'язки, К., 1964; його ж. Про зв'язки України з Угорщиною у XVIII ст. Наукові записки Уж.ДУ, т. XXXVIII, Ужгород, 1959.

¹¹ Я. І. Штернберг. До питання про зв'язки членів Російської секції I Інтернаціоналу з угорським робітничим рухом.— Тези доповідей та повідомлення наукової сесії, присвяченої 100-річчю Першого Інтернаціоналу, Ужгород, 1964; його ж. Е. Г. Бортнева и связи брусневской организации с венгерской социал-демократией.— «История СССР», 1964, № 4; його ж. Відгуки в Угорщині на боротьбу пролетаріату Росії в період підготовки й проведення II з'їзду партії.— Тези доповідей та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю другого з'їзду РСДРП, Уж-

публікацію ряду документів про російсько-угорські та українсько-угорські зв'язки XVIII—XIX ст.¹² На жаль, цей автор не опублікував узагальнюючої праці з названої важливої проблеми. Наявність такої праці була б тим більш бажаною, оскільки питання інтернаціональних зв'язків між російським, українським та угорським народами не вивчалися і буржуазними істориками Угорщини, які, однак, доклали чимало зусиль до того, щоб фальсифікувати історичні факти. Сучасні історики Народної Угорщини недосить повно висвітлюють питання російсько-угорських і українсько-угорських зв'язків новітнього періоду. Тимчасом глибоке вивчення їх має велике значення для дальшого зміцнення братерських зв'язків і співробітництва народів соціалістичних країн, виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму.

Деякі питання робітничого й селянського руху в Угорщині другої половини XIX — початку XX ст. досліджені в статтях В. В. Пальока та В. І. Ілька¹³. Впливові Паризької Комуні на робітничий рух в Угорщині присвячено дослідження Л. О. Коваленка та М. І. Ігната¹⁴. Цінними є статті В. В. Пальока та М. Ф. Лебовича про вплив першої російської революції на революційний рух в Угорщині¹⁵. У праці Н. П. Баженової та М. Л. Стеця розглянуто грабінницьку політику австро-угорських панівних класів на Закарпатті в роки першої світової війни¹⁶.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції з величезною силою активізувала революційний рух угорського пролетаріату. Вона стала головною умовою перемоги угорських трудящих і проголошення Угорської Радянської Республіки.

Післяжовтневий період історії Угорщини добре досліджений і висвітлений у працях М. Ф. Лебовича, опублікованих ще в середині 30-х років¹⁷, М. В. Трояна, В. І. Худанича та ін. У великих статтях¹⁸ М. Ф. Лебович показав перелом у робітничому русі Угорщини, його піднесення. Дослідження цього автора з історії Комуністичної партії Угорщини, її ролі в боротьбі за Радянську владу в Угорщині, з

город, 1963; його ж. Відгуки на Україні на селянські виступи в Угорщині в кінці XIX ст.—Доповіді та повідомлення Уж.ДУ, серія історична, № 1, Ужгород, 1957; його ж. Г. В. Плеханов и рабочее движение в Венгрии в конце XIX — начале XX века.—Тези доповідей та повідомлення до XVIII наукової конференції працівників загально-наукового факультету Уж.ДУ, Ужгород, 1964, та ін.

¹² Я. И. Штернберг. Неопубликованное письмо Петра I к Францу Ракоци.—«Исторический архив», 1958, № 2; його ж. Неопублікований рукопис Івана Франка «Угорська національна зага».—Наукові записки Уж.ДУ, т. XXV, Ужгород, 1957; його ж. «Угри й Угорщина». (Неопублікована стаття невідомого автора про селянські виступи в Угорщині в 90-х роках XIX ст.).—Наукові записки Уж.ДУ, т. XXXVIII, Ужгород, 1959 (співавтор И. О. Дзензелівський), та ін.

¹³ В. В. Пальок. Робітничий рух на Закарпатті в 60–80 рр. XIX ст.—Матеріали XXI наукової конференції Уж.ДУ, серія історії, К., 1967; його ж. З історії класової боротьби робітників Закарпатської України в другій половині XIX — початку XX ст.—Тези доповідей до XX щорічної наукової конференції Уж.ДУ, серія історичних наук, Ужгород, 1966; В. І. Ілько. З історії селянських рухів Угорщини в кінці XIX ст.—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки (травень 1964 р.), Ужгород, 1964.

¹⁴ Л. О. Коваленко, М. І. Ігнат. Вплив Паризької Комуні на робітничий рух в Угорщині.—Наукові записки Уж.ДУ, т. XXXVIII, Ужгород, 1959.

¹⁵ В. В. Пальок. Спільні революційні виступи робітників Угорщини і Закарпаття під впливом першої російської революції 1905–1907 рр.—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту, Ужгород, 1965; М. Ф. Лебович. Загострення класових та національних протиріч в Угорщині під впливом першої російської революції.—Збірник, Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, 1955.

¹⁶ Н. П. Баженова, М. Л. Стець. Военно-грабінницька політика австро-угорських правлячих кіл на Закарпатті в роки першої світової війни (1916–1917 рр.).—Матеріали XXI наукової конференції Уж.ДУ, серія історії, К., 1967.

¹⁷ М. Ф. Лебович. Из истории Венгерской Коммуны.—«Историк-марксист», 1935, № 7 (47); його ж. Органы власти в Советской Венгрии.—«Борьба классов», 1935, № 5; його ж. Робітнича політика Угорської Комуні, К., 1936; його ж. Аграрная политика Советской Венгрии.—Гісторычны збірник № 1, АН БССР, Мінск, 1941.

¹⁸ М. Ф. Лебович. Перелом в робітничому русі Угорщини — результат впливу Великого Жовтня (кінець 1917 — середина 1918 р.).—Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 10, К., 1957; його ж. Январская всеобщая забастовка в 1918 г. в Венгрии.—Доповіді та повідомлення. Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, вип. 7, ч. II, Львів, 1957; його ж. Венгрия накануне буржуазно-демократической революции 1918 г. и провозглашение республики.—Ученые записки (Льв. ун-т), т. 25, серия ист., вып. 5, 1953; його ж. Вплив Великого Жовтня на боротьбу Радянської Угорщини проти антантівських інтервентів.—40 років Великого Жовтня. Збірник, Львівський держ. ун-т, ім. І. Франка, Львів, 1957, та ін.

історії Угорської Радянської Республіки¹⁹ узагальнені в окремій монографії²⁰, яка є поки що єдиною в радянській історіографії узагальнюючою працею з указаних питань. Виходячи з лєнінських оцінок революційної боротьби угорського пролетаріату, широко використовуючи документальні матеріали, автор показав, що перемога соціалістичної революції була підготовлена революційною боротьбою угорського пролетаріату, на чолі якого стояли найкращі сини угорського народу. Велику увагу в цій монографії приділено соціально-економічним заходам уряду Радянської Угорщини, показано їх значення для розкриття історичних перспектив дальшого розвитку революційного руху в Угорщині. М. Ф. Лебович добре показав боротьбу угорських трудящих проти іноземних інтервентів, причини поразки та історичне значення Угорської Радянської Республіки. Історична дійсність спростовувала наклепи буржуазії та її агентів у міжнародному робітничому русі щодо «специфічності Радянської влади як продукту російської дійсності», що, начебто, «не може існувати в цивілізованих країнах». Відстоюючи свою національну незалежність, захищаючи Радянську владу в Угорщині, трудящі цієї країни внесли великий вклад у справу захисту першої в світі соціалістичної держави — Радянської Росії, відволікаючи на себе частину сил міжнародного імперіалізму.

Значним вкладом в історіографію, присвячену Угорській Радянській Республіці є дослідження М. В. Трояна²¹, який вивчив питання державного будівництва в Радянській Угорщині і показав помилковість тверджень окремих сучасних істориків Угорщини про те, що вже в березні 1919 р. в країні існувало двовладдя і що після встановлення диктатури пролетаріату керівництво революційної Угорщини не додержувалося марксистських принципів державного будівництва.

На основі глибокого вивчення архівних матеріалів і вірного застосування лєнінських положень, автор прийшов до висновку, що в Угорщині була проведена велика робота по руйнуванню старої державної машини і створенню органів пролетарської диктатури. Окремі статті М. В. Трояна²² присвячені питанням національної

¹⁹ М. Ф. Лебович. Образование Коммунистической партии Венгрии и ее борьба за социалистическую революцию.— Наукові записки Львівського ун-ту, т. XVIII, Львів, 1957; його ж. Роль комуністичної преси в боротьбі за встановлення Радянської влади в Угорщині (1918—1919 рр.).— Наукові записки Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка, Львів, 1959; його ж. Социалистическая революция в Венгрии в 1919 г. и провозглашение Советской республики.— Ученые записки (Льв. ун-т), т. 36, серия ист., вып. 6, 1955; його ж. Политика Венгерского советского правительства в 1919 г. в области промышленности.— Доповіді та повідомлення. Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, вип. 5, ч. 1, Львів, 1956; його ж. Советы в Венгрии 1919 г.— «Советское государство и право», 1958, № 2; його ж. Борьба внутренней и иностранной контрреволюции против венгерского народа в 1919 г.— «Вопросы истории», 1957, № 9; його ж. Уроки Угорської Радянської Республіки.— Питання загальної історії, Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, Львів, 1959; його ж. Героническая страница истории венгерского рабочего класса (к 40-летию провозглашения Венгерской Советской Республики).— «Коммунист», 1959, № 3; його ж. A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyének szocialista átalakításáról.— «Párttörténeti Közlemények», 1959, 1 sz.

²⁰ М. Ф. Лебов. Венгерская Советская Республика 1919 г., М., 1959.

²¹ М. В. Троян. До питання про двовладдя в Угорщині (наприкінці 1918 — на початку 1919 р.).— Тези доповідей до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту, Ужгород, 1965; його ж. До питання про перемогу соціалістичної революції в Угорщині в 1919 р.— Тези доповідей та повідомлення до XVIII наукової конференції Уж.ДУ, серія історична (загальна історія), (травень 1964 р.), Ужгород, 1964; його ж. Органи державної влади Угорської Радянської Республіки.— Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки (травень 1964 р.), Ужгород, 1964 р.; його ж. З історії Першого Всеугорського з'їзду Рад.— Тези доповідей до XX щорічної наукової конференції Уж.ДУ, серія історичних наук, Ужгород, 1966 р.; його ж. До питання про ідейну боротьбу угорських революціонерів проти капітулянтської політики реформістів на I з'їзді партії (1919 р.).— Тези доповідей та повідомлення Уж.ДУ, серія історична, Ужгород, 1965; його ж. Отто Корвін — полум'яний борець за владу Рад в Угорщині.— Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки (травень 1964), Ужгород, 1964.

²² М. В. Троян. Національна політика Угорської Радянської Республіки 1919 р.— Матеріали XXI наукової конференції Уж.ДУ, серія історії, К., 1967; його ж. Російські та українські листівки Угорської Радянської Республіки 1919 р.— Тези доповідей і повідомлення XVII щорічної наукової конференції Уж.ДУ, (квітень 1963 р.), серія історичних наук, Ужгород, 1963.

політики Угорської Радянської Республіки, які вперше в радянській історіографії були досліджені І. М. Гранчаком²³.

У цих дослідженнях доведена безпідставність тверджень деяких угорських істориків про те, що національна політика Угорської Радянської Республіки не справила достатнього впливу на інші народи. І. М. Гранчак, зокрема, вказав на неточність М. Ф. Лебовича, який у статті «Образование Коммунистической партии Венгрии и ее борьба за социалистическую революцию» висловлював думку нібито в національному питанні КП Угорщини стояла на антиленінських позиціях. Незважаючи на окремі недоліки, національна політика Радянської Угорщини ґрунтувалася на ленінських принципах і була правильною, доказом чого була підтримка боротьби угорського пролетаріату іншими народами, їх братерська солідарність.

Велику увагу українські історики приділяють висвітленню революційної солідарності та спільної боротьби трудящих різних національностей у захисті Радянської Угорщини²⁴.

Історія спільної боротьби угорського та словацького народів за Радянську владу досліджена В. І. Худаничем, М. Ф. Лебович, Я. І. Штернберг, Я. А. Чубуков²⁵ розповідають про участь угорських інтернаціоналістів у захисті Радянської влади в Росії та на Україні. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлені в брошурі П. М. Калениченка, І. М. Кулінича і П. С. Соханя²⁶.

Цій проблемі присвячені окремі документальні збірники, зокрема, про революційну боротьбу трудящих Закарпаття за національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною в 1917—1923 рр.²⁷ Події того часу були тісно пов'язані з економічним і політичним становичем Угорщини, до складу якої входило й Закарпаття. Зокрема до збірника включені документи, що розповідають про революційні події в Угорщині, встановлення там Радянської влади. Існує ряд інших

²³ І. М. Гранчак. З історії національної політики Угорської Радянської Республіки.— Наукові записки УжДУ, т. XXXVIII, Ужгород, 1959.

²⁴ І. М. Гранчак, В. І. Неточаєв. Створення частин Угорської Червоної Армії на Закарпатті в 1919 р.—Українсько-угорські історичні зв'язки, К., 1964; І. М. Гранчак. Деякі питання боротьби прогресивних сил Угорщини за розвиток угорсько-радянських зв'язків і встановлення дипломатичних відносин з СРСР.—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту; Б. І. Спивак. Об участии русских добровольцев в защите Венгерской Советской Республики.—«Новая и новейшая история», 1968, № 1; його ж. Трудящі Закарпаття в боротьбі за Угорську Радянську Республіку (1919 р.).—«Український історичний журнал», 1962, № 2; М. В. Троян. Спільна боротьба Угорської Червоної Армії та трудящих Закарпаття проти міжнародного імперіалізму в 1919 р.—Наукові записки УжДУ, т. XXXVIII, 1959; С. О. Міщенко. Відгуки трудящих Радянської України на революцію в Угорщині в 1919 р.—Наукові записки УжДУ, т. XXXVIII; Є. М. Галушко. Угорська Радянська Республіка і революційний рух трудящих Східної Галичини в 1919 р.—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки.

²⁵ В. І. Худанич. З історії спільної боротьби словацького і угорського народів проти монархії Габсбургів (листопад 1917—жовтень 1918 рр.).—Наукові записки УжДУ, т. XXXVIII; його ж. З історії спільної боротьби угорського та словацького народів у 1919 р. за встановлення Радянської влади.—Українсько-угорські історичні зв'язки; його ж. Боротьба трудящих Словаччини за встановлення Радянської влади в 1919 р.—Наукові записки УжДУ, т. XXXIX, Ужгород, 1959; М. Ф. Лебович. Угорці-інтернаціоналісти на фронтах громадянської війни в Радянській Росії.—Українсько-угорські історичні зв'язки; його ж. Участь колишніх угорських військовополонених у громадянській війні на Україні.—Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920), К., 1967; Я. І. Штернберг. Діяльність угорських комуністів у Києві та їх газета «Vörös Ujság»,—«УІЖ», 1957, № 1; Я. А. Чубуков. Угорські інтернаціоналісти в боротьбі за перемогу Радянської влади в Туркестані.—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки.

²⁶ П. М. Калениченко, І. М. Кулінич, П. С. Сохань. Під єдиним прапором. Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні, К., 1966.

²⁷ Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів, т. I (1917—1923), Ужгород, 1957; Під прапором Великого Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за Радянську владу в 1919 р. Збірник документів, Ужгород, 1959.

публікацій документів²⁸. Огляд окремих документів дано Ф. П. Шевченком²⁹. Певні питання історії Угорської Радянської Республіки розглянуті в працях, присвячених історії революційного руху на Закарпатській Україні. Це, насамперед, монографії Ф. П. Шевченка, В. В. Усенка, І. П. Баженової та праці М. В. Трояна³⁰. Тимчасом деякі аспекти цієї проблеми потребують дальшого дослідження. Зокрема це стосується об'єднання комуністичної та соціал-демократичної партій, державного будівництва, національної політики тощо. Необхідність поглиблення досліджень таких питань диктується наявністю певних розбіжностей у поглядах радянських і угорських істориків.

Опубліковано ряд досліджень з історії Угорщини часів хортістського фашизму. Проблеми класової боротьби цього періоду розглянуті в статтях В. І. Олага³¹, який зробив цінний висновок про те, що в 1918—1923 рр. в Угорщині був установлений фашистський режим.

Історію угорського революційного робітничого руху 1919—1925 рр. вивчив І. М. Гранчак. У його працях³² показано реставрацію капіталізму після придушення Радянської Республіки, досліджено стан промисловості та фінансів Угорщини цього періоду, кількісні та якісні зміни у складі робітничого класу та їх вплив на дальший розвиток революційного руху в країні. Головну увагу І. М. Гранчак приділив становищу робітничого класу в період білого терору та перші роки фашистського режиму, показав роль комуністів, які в найтяжчих умовах очолили революційну боротьбу трудящих. У статтях В. В. Хайнаса розповідається про соціально-економічне становище в Угорщині та боротьбу Комуністичної партії країни за створення єдино-

²⁸ Участь росіян та українців у захисті Радянської влади в Угорщині у 1919 р. (Публікація документів. Підготували до друку Г. І. Сіяртова і Д. Е. Фолтін. З передмовою ред.).— «УІЖ», 1959, № 2.

²⁹ Ф. П. Шевченко. Документи про революційну солідарність угорських і українських трудящих у 1919 р.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 10, К., 1957.

³⁰ Ф. Шевченко. Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні, К., 1950; В. Усенко. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху на Закарпатті в 1917—1919 рр., К., 1955; Н. П. Баженова. Нарис історії революційно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917—1923 рр., Ужгород, 1962; М. В. Троян. Сорок незабутніх днів, Ужгород, 1967; його ж. Боротьба трудящих Мукачівщини за Радянську владу в 1918—1919 рр.— Наукові записки УжДУ, т. XXX, 1957; його ж. Встановлення Радянської влади на Закарпатті та боротьба за її зміцнення в 1919 р.— Наукові записки УжДУ, т. XXXVI, 1958; його ж. Директоріуми на Закарпатті в період Угорської Радянської Республіки 1919 р.— Питання історії народів СРСР. Республіканський міжвідомчий науковий збірник, вип. 3, К., 1966, та ін.

³¹ В. І. Олаг. Роль правосолістичного уряду Пейдла у відновленні буржуазного режиму в Угорщині.— Матеріали ХХІ наукової конференції УжДУ, Серія історична; його ж. Політична боротьба в Угорщині напередодні і під час виборів 1920 р. до парламенту.— Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту; його ж. До питання політичної консолідації в Угорщині на початку 1920-х років.— Тези доповідей до ХХ щорічної наукової конференції УжДУ, серія історичних наук; його ж. З історії боротьби за відновлення Комуністичної партії Угорщини (1919—1923 рр.).— Тези доповідей та повідомлення до ювілейної конференції, присвяченої 20-річчю УжДУ, серія історична, Ужгород, 1965; його ж. Боротьба класової та партій в Венгрії в 1919—1923 гг. Автореферат дисертації на соискание ученої степени кандидата исторических наук, М., 1966, та ін.

³² І. М. Гранчак. До питання про зміни у складі робітничого класу Угорщини в 1920-х рр.— Матеріали ХХІ наукової конференції УжДУ, серія історії; його ж. Боротьба робітничого класу Угорщини проти білого терору у другій половині 1919 р.— Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 5, К., 1967; його ж. Загальний страйк друкарів Будапешта в 1924 р. та його значення.— Тези доповідей та повідомлення до XVIII щорічної наукової конференції УжДУ, серія історичних наук, Ужгород, 1964; його ж. Робітничий рух в Угорщині в 1924 р.— Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 2, К., 1965; його ж. Комуністичний Інтернаціонал та робітничий рух в Угорщині в 1919—1924 р.— Тези доповідей та повідомлення до наукової сесії, присвяченої 100-річчю Першого Інтернаціоналу, Ужгород, 1964; його ж. З історії боротьби угорських комуністів за маси.— «УІЖ», 1967, № 8; його ж. Перші кроки діяльності соціалістичної робітничої партії Угорщини (1925 р.).— «УІЖ», 1965, № 10; його ж. Рабочий класс Венгрии и его борьба против белого террора и фашистского режима во второй половине 1919—1925 гг. Автореферат дисертації на соискание ученої степени доктора исторических наук, К., 1967, та ін.

го антифашистського фронту робітничого класу після встановлення фашистського режиму в Німеччині³³.

Окремі питання зовнішньої політики хортістської Угорщини висвітлені І. М. Гранчаком, В. Ю. Ганчиним, О. Д. Довганичем, З. А. Пашкуєм³⁴. Автори показують антирадянську й реваншистську суть політики фашистського режиму Хорті.

В. І. Худанич дослідив також і проблеми радянсько-угорських зв'язків напередодні Великої Вітчизняної війни, історії антифашистської боротьби трудящих Угорщини в період другої світової війни та братерської допомоги Радянського Союзу угорському народові у визволенні від фашистського гніту³⁵. Участь угорських антифашистів у русі Опору висвітлена Ф. С. Репринцевим³⁶.

Виключно важливе науково-теоретичне й практичне значення має вивчення процесу ствердження народно-демократичного ладу та ходу соціалістичного будівництва в країнах соціалістичної системи, проблем економічного, політичного й культурного співробітництва цих країн. На жаль, українські історики не досліджували боротьби угорських трудящих за перемогу диктатури пролетаріату в 1945—1948 рр., тимчасом як великі узагальнюючі праці на цю тему, написані в інших республіках, вже існують.

Про боротьбу трудящих Угорщини за встановлення й зміцнення народно-демократичного ладу побіжно говориться в популярних брошурах П. К. Сміяна та І. Г. Рознера³⁷, які висвітлюють широке коло питань історії Угорщини.

Значно глибше вивчений період соціалістичного будівництва, хоча й тут немає жодної узагальнюючої праці крім кандидатських дисертацій. Успіхам соціалістичного будівництва в Народній Угорщині в період першого трирічного плану розвитку народного господарства присвятив свою статтю А. Петрушков³⁸, який, однак, припус-

³³ В. В. Хайнас. Соціально-економічне становище Угорщини та політика уряду в 1936—1939 рр.—Матеріали XXI наукової конференції Уж.ДУ, серія історії; його ж. Боротьба Комуністичної партії Угорщини за єдність дій робітничого класу (1936—1939 рр.).—Тези доповідей та повідомлення до XIX наукової конференції (травень 1965 р.), секція історії КПРС, Ужгород, 1965; його ж. Тактика Комуністичної партії Угорщини в боротьбі за єдність дій робітничого класу в 1933—1935 рр.—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту, Ужгород, 1965, та ін.

³⁴ І. М. Гранчак. Про становлення дипломатичних відносин між СРСР та Угорщиною в 1924 р.—Тези доповідей та повідомлення до ювілейної наукової конференції, присвяченої 20-річчю Уж.ДУ, серія історична; В. Ю. Ганчин. З історії ревізійської політики Угорщини проти Чехословаччини в 1920—1939 рр.—Тези доповідей та повідомлення до ювілейної наукової конференції, присвяченої 20-річчю Уж.ДУ, серія історична; О. Д. Довганич. Закарпатська Україна в планах німецько-угорських фашистів напередодні світової війни.—Тези доповідей та повідомлення до XIX наукової конференції (травень 1965 р.), секція історії КПРС; З. А. Пашкуй. З історії окупації Угорщини фашистською Німеччиною весною 1944 р.—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту.

³⁵ В. І. Худанич. З історії радянсько-угорських економічних зв'язків напередодні Великої Вітчизняної війни.—Тези доповідей та повідомлення до XVIII наукової конференції працівників загальнонаукового факультету Уж.ДУ, Ужгород, 1964; його ж. Участь Радянського Союзу на Будапештському міжнародному ярмарку в 1941 році.—Тези доповідей до ювілейної конференції, присвяченої 20-річчю Уж.ДУ, серія історична; його ж. Із історії боротьби трудящих Угорщини проти загарбницької війни, на захист СРСР (червень 1941—червень 1942 рр.).—Тези доповідей та повідомлення до XVIII наукової конференції Уж.ДУ, серія історична (загальна історія); його ж. Коммунистическая партия Венгрии—организатор антифашистского движения сопротивления в 1943—1944 гг.—Тезисы докладов кафедр философии и научного коммунизма Уж.ГУ, Ужгород, 1965; його ж. Допомога Радянського Союзу угорському народові у визволенні від фашистського гніту.—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту; його ж. З історії спільної боротьби Радянської Армії і угорських військових частин на заключному етапі другої світової війни.—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки, та ін.

³⁶ Ф. С. Репринцев. Участь угорських антифашистів у русі Опору народів Європи.—«УІЖ», 1966, № 12; його ж. Венгерские антифашисты в партизанской борьбе советского народа (1941—1945 гг.). Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1966, та ін.

³⁷ П. К. Сміян. Народна Угорщина, К., 1963; І. Рознер. Угорщина вчора і сьогодні, К., 1962.

³⁸ А. Петрушков. Угорщина на шляху до соціалізму.—«Більшовик України», 1951, № 2.

тився багатьох теоретичних помилок, позитивно оцінюючи зокрема при аналізі першого п'ятирічного плану факт, що 85,9% передбачених капіталовкладень у промисловість призначалися на розвиток важкої промисловості, вважаючи, що земельна рента, виплачувана членам сільськогосподарських кооперативів, у ході кооперування буде поступово ліквідована, а земля селян націоналізована³⁹.

Питанням економічного розвитку Народної Угорщини та її участі в міжнародному економічному співробітництві присвячені праці О. І. Русина⁴⁰. І. М. Горват дослідив проблеми завершення побудови соціалізму в УНР у 1956—1962 рр.⁴¹ Він висвітлює розвиток промисловості, хід культурної революції, піднесення добробуту трудящих і значення братерської допомоги країн соціалістичної співдружності після краху контрреволюційного заклоту 1956 р. Недоліком цих праць, проте, є дуже поверховий аналіз помилок керівництва Угорської партії трудящих, допущених у 1948—1956 рр. Історії соціалістичного перетворення сільського господарства Угорщини присвятив свої дослідження Г. М. Кіпаренко⁴².

Значний інтерес становить книга В. В. Гомоная про розвиток в УНР освіти і школи⁴³, де автор докладно проаналізував і узагальнив досвід народної освіти в республіці.

Цікава книга Г. Ю. Шманька про молодіжний рух в Угорщині. Автор показує широку участь угорської молоді в соціалістичному будівництві⁴⁴. У статтях С. О. Михайловича розглянуто розвиток спорту в УНР⁴⁵. Питанням зовнішньої політики Народної Угорщини присвятив свої дослідження І. Г. Повхан⁴⁶. Він перший торкнувся цього питання і показав вклад УНР у боротьбу за мир і безпеку в Європі.

Досліджуючи історію Угорщини періоду народної демократії, українські учені велику увагу приділяють проблемам радянсько-угорських зв'язків. Цій темі зокрема

³⁹ А. Петрушков, Назв. праця, стор. 74—75.

⁴⁰ О. І. Русин. Розвиток соціалістичної економіки Угорської Народної Республіки.— Питання політичної економії. Міжвідомчий науковий збірник. Економічні проблеми світової соціалістичної системи, вип. 4, К., 1965; його ж. Вирівнювання економічного рівня УНР в межах світової соціалістичної системи господарства.— Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки; його ж. Місце Угорської Народної Республіки в міжнародному соціалістичному розподілі праці.— Питання політичної економії. Міжвідомчий науковий збірник. Проблеми розвитку економії країн світової соціалістичної системи, вип. 5, К., 1966, та ін.

⁴¹ І. М. Горват. До питання про розвиток народного господарства УНР в четвертому кварталі 1956 р.—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки; його ж. Завершальний етап кооперування сільського господарства в УНР (1959—1962 рр.).— Тези доповідей та повідомлення до XVIII наукової конференції Уж.ДУ, серія історична (загальна історія); його ж. До питання про соціалістичне трудове змагання в Угорській Народній Республіці в 1959 р.—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту; його ж. Боротьба УСРП за розвиток культурної революції в УНР в 1957—1962 рр.—Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 5, К., 1967, та ін.

⁴² Г. М. Кіпаренко. Початок соціалістичного перетворення сільського господарства в Угорщині (1948—1950 рр.).— Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 2, К., 1965, та ін.

⁴³ В. В. Гомонай. Розвиток народної освіти і школи в Угорській Народній Республіці (1945—1960), К., 1962.

⁴⁴ Георгій Шманько. Молодь нової Угорщини. З історії молодіжного руху в Угорщині, К., 1967.

⁴⁵ С. О. Михайлович. З історії розвитку фізичної культури та спорту в УНР.—Тези доповідей до XX щорічної наукової конференції Уж.ДУ, серія історична; його ж. З історії радянсько-угорських спортивних зв'язків. Матеріали XX наукової конференції Уж.ДУ, серія історична.

⁴⁶ І. Г. Повхан. Борьба Венгерской коммунистической партии за проведение социалистической внешней политики Венгрии в послевоенный период (1945—1948 гг.).— Тези доповідей та повідомлення до XVIII наукової конференції працівників загальнонаукового факультету Уж.ДУ, Ужгород, 1964; його ж. Боротьба Угорської Народної Республіки проти підривної діяльності імперіалістичної реакції за мир і колективну безпеку в Європі (1949—1959 рр.).— Тези доповідей та повідомлення до XVIII наукової конференції Уж.ДУ, серія історична (загальна історія); його ж. Боротьба Угорської Народної Республіки за мир і дружбу між народами в 1958—1959 рр.—Тези доповідей до XX щорічної наукової конференції Уж.ДУ, серія історичних наук, та ін.

присвятили свої дослідження О. І. Русин, В. І. Худанич, Г. В. Марченко, А. В. Писарев, Д. Вовко та інші ⁴⁷.

Питанням братерського співробітництва Народної Угорщини та УРСР присвятив свої праці О. В. Хланта ⁴⁸. Цікаві й важливі матеріали містять статті Ф. Д. Овчаренка та В. І. Худанича щодо культурного співробітництва СРСР та УНР ⁴⁹.

Значну наукову й політичну цінність становить збірник, присвячений українсько-угорським історичним зв'язкам, спільно підготовлений радянськими й угорськими істориками ⁵⁰. Багато питань українсько-угорських зв'язків з'ясовано в колективній монографії, створеній співробітниками відділу історії зарубіжних соціалістичних країн ⁵¹. Інституту історії АН УРСР. Глибоке вивчення історії Угорщини дало українським науковцям змогу взяти участь у підготовці великих узагальнюючих праць, а також у написанні окремих розділів підручників для вузів ⁵².

Заслужують на увагу історіографічні статті Л. І. Штернберга, М. Ф. Лебовича, І. М. Гранчака, М. В. Трояна та ін. ⁵³.

Своєю працею історики УРСР вносять великий вклад в радянську історичну науку, сприяють зміцненню зв'язків між СРСР і УНР, досягненню нових успіхів країн соціалістичної співдружності.

Б. І. ЛУКАЧ

⁴⁷ О. І. Русин. Розвиток торговельних зв'язків між Угорською Народною Республікою та Радянським Союзом.— Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої ХХ-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту; його ж. Економічне співробітництво УНР з Радянським Союзом в галузі легкої промисловості. «Külkereskedelem», Вр. 1966, № 10; В. І. Худанич. Допомога Радянського Союзу Угорщині в налагодженні економічного життя в 1945 році.— Тези доповідей та повідомлення до наукової сесії, присвяченої 100-річчю Першого Інтернаціоналу; його ж. Торговельні зв'язки СРСР з Угорщиною в 1945—1948 рр.— Тези доповідей кафедри наукового комунізму до ХХ університетської наукової конференції (березень—квітень 1966 р.), Ужгород, 1966 р.; Г. В. Марченко. Радянсько-угорські економічні зв'язки після другої світової війни.— Наукові записки УжДУ, т. XXXVIII, Ужгород, 1959; А. В. Писарев. Участь Угорської Народної Республіки в спеціалізації і кооперуванні машинобудування країн РЕВ.— Тези доповідей кафедри політичної економії до ХХ університетської наукової конференції (березень 1966 р.), Ужгород, 1966; Д. Вовко. Большой праздник венгерского народа.— «Коммунист Украины», 1965, № 3.

⁴⁸ О. В. Хланта. З історії братерської дружби трудящих Української РСР і Угорської Народної Республіки в другій половині 1956—на початку 1957 р.— Тези доповідей та повідомлення до XIX наукової конференції (травень 1965 р.), секція історії КПРС, Ужгород, 1965; його ж. З історії розвитку братерського співробітництва Української РСР з Угорською Народною Республікою в 1956—1962 рр.— Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки, та ін.

⁴⁹ Ф. Д. Овчаренко. В угорських друзів.— «Наука і життя», 1961, № 2; В. І. Худанич. Утворення угорсько-радянського товариства (червень 1945 р.).— «УІЖ», 1965, № 10; його ж. Створення Угорсько-радянського Товариства культурних зв'язків.— Тези доповідей та повідомлення до наукової сесії, присвяченої 20-річчю возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі, Ужгород, 1965, та ін.

⁵⁰ Українсько-угорські історичні зв'язки, К., 1964.

⁵¹ Украина и зарубежные социалистические страны, К., 1965.

⁵² Новейшая история международного рабочего движения, т. 1, М., 1967; Очерки новой и новейшей истории Венгрии, М., 1963; История средних веков, т. 11, М., 1966; Европа в новое и новейшее время, М., 1966.

⁵³ Я. І. Штернберг. В. І. Ленін про деякі питання історії Угорщини нового часу.— Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Угорщини від фашистського гніту; його ж. Изучение русско-венгерских связей в Народной Венгрии.— «История СССР», 1965, № 6; та ін.; М. Ф. Лебович. В. І. Ленін про революційні події в Угорщині у 1918—1919 рр.— «УІЖ», 1960, № 2; його ж. Революция 1918—1919 годов в Венгрии в освещении венгерской марксистской историографии.— «Новая и новейшая история», 1960, № 1, та ін.; І. М. Гранчак, Н. П. Макара. Изучение истории Венгрии в Ужгородском университете.— «Новая и новейшая история», 1965, № 3; І. М. Гранчак. Історія робітничого руху Угорщини 20-х років ХХ ст. в працях Бели Куна.— Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки, та ін.; М. В. Троян. Висвітлення історії Угорської Радянської Республіки в марксистсько-ленінській літературі 20—30-х років ХХ ст.— Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю Ужгородського державного університету, серія історична, (жовтень 1965 р.), Ужгород, 1965.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

УКРАЇНСЬКА РСР
У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1941—1945 рр.,
том другий, Видавництво
політичної літератури України,
К., 1968, 520 с.

Вийшов у світ другий том тритомної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» — «Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942—1943 рр.)»¹, підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП України з участю науковців Інституту історії АН УРСР, викладачів вузів республіки і воєнних істориків.

Авторський колектив, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, значний фактичний матеріал, головним чином архівний, зумів створити цінне дослідження, що яскраво розкриває великий подвиг радянського народу в другий період Великої Вітчизняної війни. Слід особливо підкреслити широку і різноманітну джерельну базу тома. Тут і архівні та опубліковані матеріали, періодична преса і художня література. Виявлена величезна кількість нових документів у центральних, республіканських, обласних партійних і державних архівах, широко використані й зарубіжні джерела.

У томі велика увага приділяється висвітленню наступальних операцій Радянської Армії по визволенню української землі. Автори використали нові документи, які характеризують наступ радянських військ під Сталінградом і на Україні в січні-бе-

резні 1943 р., оборонні бої на Курській дузі і контрнаступ Радянської Армії, визволення Лівобережної України, битву за Дніпро.

У розділах, присвячених бойовим операціям, добре показано зрослу військову майстерність радянських воїнів, їх масовий героїзм. Великий інтерес викликають сторінки про безсмертні подвиги комуністів, комсомольців у боях за Дніпро. Автори тома наводять численні факти бойової співдружності воїнів усіх національностей в боротьбі за визволення України. Поряд з раніше відомими героями вони називають нові імена, виявлені в результаті ретельної дослідницької праці.

У рецензованій праці є яскраві факти спільних бойових дій радянських військ з партизанами, допомоги населення наступаючим частинам Радянської Армії та інші дані, які свідчать про її справді народний характер. Читачі знайдуть у книзі новий цікавий матеріал про повстання трудящих Павлограда — одну з найяскравіших сторінок боротьби українського народу в тилу ворога.

У двох розділах тома висвітлюється всенародний опір окупантам на нескореній українській землі. Автори всебічно, з наукових позицій показують організаторську і масово-політичну роботу партії серед населення і в партизанських загонах, величезний розмах партизанської боротьби в тилу ворога. На великому фактичному матеріалі вони глибоко розкрили народний характер цього руху. У партизанські загони йшли цілі сім'ї. Відважно воювали з німецько-фашистськими окупантами сім'ї Томашевських з Кам'янець-Подільської області, Цендровських, Сосніних на Житомирщині, Науменків на Київщині, Рудневих, Галушків, Охрименків — на Сумщині, Артозєєвих на Чернігівщині, Волинців у Вінницькій, Неродів у Волинській областях та багато інших.

Рецензована праця глибоко висвітлює керівну роль Комуністичної партії в розгортанні партизанського руху. Автори тома використали багато нових матеріалів, які характеризують діяльність підпільних обкомів і райкомів, масово-політичну роботу комуністів серед населення і в партизанських загонах. На основі нових джерел, у тому числі й трофейних, підсумовано величезний вклад радянських партизанів у розгром ворога. Багато уваги приділяється показові їх героїзму, патріотизму, беззавісної відданості ідеям комунізму. З великим інтере-

¹ Редакційна колегія: Назаренко І. Д. (голова), Вівдиченко І. І., Головкін В. Я., Гречко А. А., Дрожжин Л. П., Дубина К. К., Зленко А. Н., Ковпак С. А., Мултих Г. М. (заступник голови), Наумов М. І., Сабуров О. М., Слинько І. І., Тельпуховський Б. С., Тронько П. Т., Федоров О. Ф., Чеканюк А. Т., Шевель Г. Г., Якубовський І. Г. Редколегія тома: Шевель Г. Г. (керівник редколегії і авторського колективу), Слинько І. І. (заступник керівника), Погребінський М. Б. Авторський колектив: Вовк А. А., Голіков С. З., Кравчук М. І., Міщенко Г. П., Мойсєєв О. В., Омеляненко І. Я., Погребінський М. Б., Слинько І. І., Халєпо Т. І., Шатов П. У., Шевель Г. Г., Шенін А. Д.

сом читаються сторінки про подвиги легендарного розвідника М. І. Кузнецова та його бойових друзів, Героя Радянського Союзу П. М. Буйка, керівників «Народної гвардії», малинського підпілля тощо.

Автори тома переконливо спростовують твердження буржуазних фальсификаторів, нібито не радянський патріотизм, а жорсткий окупаційний режим, звірства і насильства фашистів були причиною партизанської боротьби в тилу ворога. Вони показують, що радянські люди ставали на смертний бій за велінням свого серця, їх надихали почуття любові до Батьківщини і ненависті до гітлерівців, які намагались знищити завоювання соціалізму. Саме це й забезпечило всенародний розмах партизанської війни проти фашистських окупантів.

У спеціальному розділі тома на великому документальному матеріалі показані страхотливі злочини фашистських загарбників на Україні в 1943 р., тотальний терор, тактика спаленої землі. Німецькі капіталісти і чиновники нещадно експлуатували українських трудящих. В архівах ЦСРП зберігається понад 2 мільйони листів українських трудящих, які повневірялись на фашистській каторзі. Деякі з них наведені в томі. Вони звучать гнівним обвинувальним актом проти фашистських варварів і їх сучасних покровителів.

Разом з окупантами здійснювали свої страшні злочини проти українського народу українські буржуазні націоналісти. Авторі тома цілком правильно підкреслюють, що боротьба проти цих зрадників була продовженням тієї класової боротьби, яку вели трудящі України проти експлуататорських класів після Великого Жовтня. Своєрідність її полягала у тому, що українські націоналісти виступали як найманці німецько-фашистських загарбників і тим самим ще раз викрили до кінця свою антинародну суть. Проте, докладно описуючи страхотливі злочини окупантів і їх пособників — українських буржуазних націоналістів на окупованій радянській території, автори менш повно викривають у томі ідеологію фашизму та її різновидність — ідеологію українського буржуазного націоналізму.

В томі недостатньо говориться про боротьбу вчених України проти фашистської та буржуазно-націоналістичної ідеології.

На переконливих фактах і документах розкривається роль української автокефальної церкви як співучасника кривавих злочинів окупантів на Україні.

Провідною темою праці є тема інтернаціоналізму, дружби народів, особливо російського і українського. Авторі показують тісний зв'язок українських і білоруських партизанів, їх спільні бойові дії. Майже третину особового складу ушавлених партизанських з'єднань С. А. Ковпака і О. М. Сабурова становили білоруси. У свою чергу, близько 10 тис. українців билися в загонах народних месників у Білорусії.

Авторі тома аналізують спільні бойові дії радянських військ з воїнами Чехосло-

ваччини. Від села Соколове, де відбулося перше бойове хрещення окремого чехословацького батальйону під командуванням полковника Л. Свободи, простежують вони шлях чехословацьких воїнів по українській землі. На полях битви за Радянську Україну зміцнювалась дружба радянського і чехословацького народів.

Яскраво виявилась дружба радянських народів у відбудові зруйнованого народного господарства України. Цьому в рецензованій праці приділено багато уваги.

Неоціненну допомогу Радянській Україні подали трудівники сільського господарства східних областей. За почином ярославських колгоспників у країні розгорнувся рух за подання допомоги українським хліборобам продовольством, насінням, худобою. Дружба народів і пролетарський інтернаціоналізм були одним з найважливіших джерел сили й могутності Радянського Союзу.

Партійні, радянські і профспілкові організації розгорнули величезну роботу по мобілізації сил на відбудову народного господарства. Авторі тома добре показують трудовий героїзм українського народу в початковий період відродження економіки і культури. Великий вклад у відновлення промисловості внесли радянські жінки, які становили 30,3 процента всіх робітників. У 1943 р. працівники сільського господарства 10 визволених областей України дали Червоній Армії і Радянській державі 91 млн. пудів хліба та ін.

Вперше у нашій історичній літературі показано самовіддану працю трудящих УРСР, евакуйованих на Схід країни. М. С. Патолічев, який у роки війни був першим секретарем Челябінського обкому ВКП(б), відмічав, що у виконанні найважливіших державних завдань виняткову роль відіграли кадри підприємств Ленінграда, Харкова, Сталінграда, Дніпропетровська, Запоріжжя, Донбасу. «Вони, ці кадри,— писав він,— збагатили своїм досвідом, своєю культурою кадри уральської промисловості» (стор. 61).

У томі докладно розповідається про творчий вклад діячів науки і культури в справу перемоги. Самовіддана праця українських вчених Є. О. Патона, О. В. Палладіна, В. П. Філатова та інших відома всій країні. Натхненний голос письменників Радянської України В. Л. Василевської, О. П. Довженка, О. Є. Корнійчук, М. Т. Рильського, В. М. Сосюри, П. Г. Тичини кликав народ на священну війну проти фашистських поневолювачів.

Другий том тритомника «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» відрізняється глибоким науковим аналізом, стрункістю і логічністю викладу, важливими висновками й узагальненнями. Він написаний хорошою літературною мовою і являє собою значне досягнення у розробці історії Великої Вітчизняної війни.

М. А. АКОПОВ, О. М. ВЕРБИЛО

УКРАЇНСЬКА РСР
В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
1917—1920 рр.

В трьох томах, т. II,
Видавництво політичної літератури
України, К., 1968, 424 с.

Вийшов з друку другий том праці, яка присвячена Великій Жовтневій соціалістичній революції, становленню і зміцненню радянського ладу в нашій країні у боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами.

Другий том, як і перший, підготовлений до друку Інститутом історії партії ЦК КП України з участю працівників Інституту історії Академії наук УРСР і викладачів вищих учбових закладів республіки. Над створенням його працювали науковці, відомі своїми дослідженнями з історії громадянської війни та іноземної інтервенції на Україні, а саме: П. П. Гудзенко, Ю. Ю. Кондуфор (керівник редколегії і авторського колективу тому), Й. Д. Ремезовський, М. А. Рубач, І. К. Рибалка, М. І. Супруненко, В. А. Чирко. Редакційну колегію цього тритомного видання очолює академік А. Д. Скаба.

Другий том праці є не тільки хронологічним, але й логічним продовженням першого, який вийшов наприкінці 1967 р. Зміст першого тому цієї праці охоплює період з березня 1917 до листопада 1918 р. і розкриває події, зв'язані з підготовкою та проведенням Великої Жовтневої соціалістичної революції, показує значення Першого з'їзду Рад України та утворення Української Радянської держави, висвітлює боротьбу з українською буржуазно-націоналістичною і кадетсько-каледінською контрреволюцією, радянське будівництво на Україні, відсіч наступові австро-німецьких окупаційних військ. Досить докладно в ньому розповідається про боротьбу трудящих України під керівництвом КП(б)У, створеної літом 1918 р., проти іноземних окупантів і реставрації буржуазно-поміщицького ладу.

Перед тим як перейти до дальшого розгляду, слід також бодай коротко згадати про ті принципи, які об'єднують тритомник в єдине ціле. Другий том його як і перший, — це не повторення відомого, а нова, оригінальна праця. Нова не тільки своїм задумом і побудовою, але й, значною мірою, свіжим фактичним матеріалом. В другому томі використано багато різноманітних джерел — документів, опублікованих і архівних, даних, почерпнутих з мемуарів і періодичної преси. Введення у науковий обіг нових матеріалів дозволило ширше показати ряд подій та явищ, по-новому підійти до розв'язання питань, глибше аргументувати висунуті положення і висновки. Другий том «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.» дає підставу твердити, що його автори провели значну роботу з метою відтворити справжній характер подій та вірно їх оцінити. Та поряд з цим необхідно зга-

дати про одне упущення. Відомо, що громадянській війні на Україні присвячено чимало праць. На жаль, про дослідження, опубліковані раніше, у передмові до першого тому згадується лише мимохідь, а в другому — навіть і цього немає. Відсутні дані про праці попередників і там, де висвітлено конкретні питання.

Характерною особливістю цього видання є також те, що події на Україні подаються у тісному зв'язку як складова частина загального процесу перетворень в Країні Рад. Ще і ще раз переконуєшся в тому, що немає історії українського народу, ізольованої від історії його безпосередніх сусідів, зокрема російського народу. Про це переконливо свідчить те, що, незважаючи на свою специфіку, події на Україні в роки громадянської війни відбувалися в одному руслі з тими, які охопили всю Країну Рад після перемоги Великого Жовтня.

Явища суспільного характеру, висвітлені в другому томі рецензованої праці, є доказом того, що героїчна боротьба трудящих за Радянську владу, хоч і відбувалась в дуже складних умовах, піднялась на вищий рівень, охопила широкі маси, революційно-класова свідомість яких під впливом більшовиків значно зросла.

У другому томі праці «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.» висвітлено події, що відбувались на Україні з листопада 1918 р. до кінця грудня 1919 р. Цей рік знаменний масовим героїзмом трудящих мас у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів — тоді двічі довелося визволяти Україну від ворогів.

В першому розділі книги, хоч і коротко, але йдеться про міжнародне і внутрішнє становище Радянської країни, звертається увага на те, що крах німецької окупації на Україні — результат посилення боротьби трудящих проти загарбників та тих революційних подій, які відбулись в Німеччині та Австро-Угорщині під впливом Великого Жовтня. Мабуть, саме в цьому розділі і слід було б підкреслити роль, яку відіграли в революціонізованні мас у цих країнах солдати колишньої окупаційної армії — свідки боротьби трудящих України. Адже події, що відбувались восени 1918 р. на Україні, мали значний вплив на піднесення революційного руху в країнах Західної Європи.

В першому розділі рецензованого тому показано створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України та початок відновлення Радянської влади, ліквідацію гетьманщини. Стисло, а то й схематично мовиться про захоплення влади буржуазно-куркульською Директорією.

Наступні розділи книги розповідають про складне становище цього часу та розв'язання тих завдань, які стояли перед КП(б)У та урядом Радянської України у боротьбі із зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією.

Досить докладно в другому розділі по-

казано боротьбу радянських військ проти буржуазно-куркульської Директорії. Політичне банкрутство буржуазно-націоналістичних партій привело до розкладу військ Директорії та до її розгрому Українською Червоною Армією. В книзі названо сотні імен активних борців з контрреволюцією, у тому числі імена командирів та рядових: як уже відомих, так і тих, про кого з різних причин не згадувалось в літературі. Зазначено також, хто і де громив різні петлюрівські формування. Але слід було б назвати хоч би деяких «стратегів» з ворожого табору, бо, опинившись за кордоном, вони в своїх «мемуарах» фальсифікували хід історії і багато чого собі поприписували.

В цьому ж розділі розкрито вплив Велико-го Жовтня на визвольний рух населення західноукраїнських земель — Галичини, Буковини та Закарпаття, проти соціального та національного гніту, за встановлення Радянської влади. Соціалістична революція відкрила нові шляхи для возз'єднання віками розірваних українських земель.

Багато нового і цікавого знайде читач в третьому розділі тому, який присвячено розгрому антантівських інтервентів на півдні України весною 1919 р. Про героїчну боротьбу радянських військ проти денікінців і білокозаків розповідається в четвертому розділі. В шостому йдеться про ліквідацію бандитизму і махновщини, розгром заколоту Григор'єва. Розповідь про перемогу над денікінщиною закінчується рецензований том. П'ятий розділ присвячено висвітленню соціалістичного будівництва на Україні. Весь 1919 р. був у боях і тривогах. І незважаючи на все це приділялась велика і постійна увага справі створення нової держави, націоналізації та налагодженню діяльності промисловості, мобілізації ресурсів для фронту. Слід зважити і на те, що всі заходи КП(б)У та радянського уряду України в галузі соціалістичного будівництва зустрічали шалений опір ворогів

всіх мастей. Безумовно розгромити численних ворогів, відстояти завоювання соціалістичної революції було можливим лише завдяки міцному воєнно-політичному союзу УСРР та РСФРР, укладеному 1919 р., коли над республіками нависла велика небезпека.

В. І. Ленін в листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним, написаному 28 грудня 1919 р., підкреслював, що «у цій довгій і важкій боротьбі ми, великоруські й українські робітники, повинні йти найтіснішим союзом, бо поодинокі нам, напевно, не справитись...» Це положення В. І. Леніна про єдність двох братніх народів у спільній справі захисту і побудови соціалізму в нашій країні наведено наприкінці другого тому видання «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.».

Книга є колективною працею, але вона не справляє враження збірки нарисів. Зусилля кількох авторів органічно об'єднані. Безумовно, це заслуга редколегії.

Текст доповнює велика кількість документальних ілюстрацій, що допомагають краще, зримо уявити постаті численних діячів, події, обставини, в яких доводилось діяти борцям за владу Рад. Вміщено також ряд оригінальних карт, без яких важко було б простежити хід воєнних дій на Україні з кінця 1918 і до кінця 1919 р.

До другого тому додано «Короткий літопис подій» та іменний покажчик, що полегшує користування досить великою за обсягом книгою. Та історичні події відбиваються не тільки в часі, а й в просторі. В цьому випадку читачеві дуже допоміг би географічний покажчик, якого, на жаль, немає в томі.

Загалом слід відзначити, що читач одержав цінну книгу з історії громадянської війни на Україні і безумовна заслуга в цьому авторського колективу.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ,

Видавництво політичної літератури
України, К., 1968, 356 с.

XXIII з'їзд КПРС поставив перед науковими працівниками завдання по дальшому посиленню розробки важливих теоретичних та історико-партійних проблем. Тому заслуговує на увагу підготовлена колективом авторів рецензована книга, що є першою спробою наукового узагальнення основних етапів виникнення, розвитку та діяльності Запорізької обласної партійної організації.

У праці широко показана роль В. І. Леніна, його безпосередній вплив на становлення, формування і розвиток місцевих партійних організацій. Під впливом ідей, що їх наполегливо пропалагувала «Искра», соціал-демократи Олександрівського повіту

(нині Запорізька область) провадили агітаційну роботу серед трудящих, виховуючи у них почуття пролетарського інтернаціоналізму, єдності дій проти спільного ворога. Величезною допомогою місцевим партійним організаціям було те, що В. І. Ленін першим глибоко розкрив контрреволюційну, антинародну суть великодержавного шовінізму й українського націоналізму, непримиренно виступав проти буржуазних теорій у національному питанні.

Автори висвітлюють діяльність більшовиків Олександрівського повіту по втіленню в життя ленінських настанов у роки буржуазно-демократичної революції, в період підготовки збройного повстання і перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також у роки встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні.

Видатною подією в історичній долі українського народу було створення Кому-

ністичної партії (більшовиків) України — бойового загону ленінської більшовицької партії. Об'єднання більшовицьких організацій у всеукраїнському масштабі відіграло вирішальну роль у згуртуванні всіх революційних сил республіки, посиленні боротьби трудящих проти австро-німецьких окупантів, внутрішньої контрреволюції, буржуазно-націоналістичних банд.

Яскраво у «Нарисах» розповідається про боротьбу трудящих області за відбудову народного господарства, створення важкої індустрії та колгоспного ладу. І всюди — попереду комуністи. Партійна організація області постає як справжній організатор і керівник трудящих. Саме вона стала ініціатором створення перших ударних бригад, зустрічних планів, багатьох інших трудових починань у роки довоєнних п'ятирічок.

З інтересом читаються сторінки про успіхи трудящих Запорізької області в розвитку народного господарства області. Вже в роки довоєнних п'ятирічок область з братньою допомогою народів Радянського Союзу перетворилась у великий промисловий район республіки з розвинутою промисловістю, передовим сільським господарством, високим рівнем соціалістичної культури.

Хвилюючими сторінками «Нарисів» є розповідь про героїчний подвиг трудящих області в роки Великої Вітчизняної війни, про діяльність комуністів по створенню партійного підпілля та розгортанню партизанського руху проти фашистських окупантів.

Численні матеріали відтворюють епопею післявоєнних років, коли бійцями трудового фронту стали і вчорашні воїни-фронтовики, і ветерани робітничого класу, і колгоспники, і жінки-трудівниці, і молодь. У відбудові народного господарства значну допомогу подали російський та інші народи СРСР. Так, завдяки волі партії, ентузіазму й самовідданості трудящих, братерській допомозі народів Радянського Союзу, за час після визволення області до початку 1948 р. було відбудовано й заново зведено 242 промислові підприємства, а з них 57 — союзного підпорядкування. З березня 1947 р. знову став до ладу Дніпрогес ім. В. І. Леніна.

Почуття гордості за натхненну працю трудівників області викликає їх боротьба за здійснення завдань комуністичного будівництва в 1959—1967 рр. Внаслідок швидких темпів розвитку народного господарства підприємства Запоріжжя стали давати третину загальносоюзного виробництва холоднокатаного листа, значну частину феросплавів, близько половини трансформаторів. Цифри і факти «Нарисів» викривають буржуазних фальсифікаторів усіх мастей, у тому числі й українських буржуазних націоналістів, які твердять про

кризу радянської економіки, поширюють різні міфи щодо українського народу.

На широкому матеріалі показано форми і методи партійного керівництва розвитком народного господарства області на різних етапах соціалістичного і комуністичного будівництва. Досліджуючи багатогранну діяльність обласної партійної організації, автори книги поряд з аналізом роботи керівних партійних органів висвітлюють життя низових партійних ланок як основи партії. Саме первинні партійні організації повсякденно працюють з людьми, безпосередньо здійснюють зв'язки з масами, піднімають їх на вирішення практичних справ. Перед читачами розгортається широка панорама діяльності комуністів заводів «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», «Комунар», трансформаторного, Дніпровської ГЕС ім. В. І. Леніна, цілого ряду колгоспів і радгоспів області. Творчою вдачею авторів є те, що їм удалося знайти розумну пропорцію між загальносоюзним і місцевим матеріалом, показати на фоні загальнопартійного матеріалу конкретне і специфічне, притаманне тільки їм, партійним організаціям області.

Автори з принципових марксистсько-ленінських позицій викривають і деякі невдачі, що мали місце в діяльності партійних і господарських органів, показують організаторську роботу комуністів по подоланню недоліків.

Позитивно оцінюючи книгу, слід відзначити і деякі її недоліки. Недостатньо розкрито допомогу братніх народів країни трудящим Запорізької області та допомогу запорожців іншим республікам у роки передвоєнних п'ятирічок. Авторському колективу варто було б значно більше уваги приділити висвітленню діяльності партійних організацій по інтернаціональному вихованню трудящих, їх зв'язків із зарубіжними країнами.

Дещо описовий характер має виклад питань культури. Доцільно було б дати не тільки кількісний, а й якісний аналіз питань культурного будівництва, показати партійне керівництво цією дуже важливою ділянкою роботи, зокрема, діяльність комуністів у творчих колективах, у наукових установах і вузах області.

У книзі іноді порушується логіка викладу, трапляються невдалі переходи, стилістичні огріхи. «Нариси» набагато б вииграли, якби містили ілюстрації та фотодокументи.

Проте ці зауваження не можуть знизити загального позитивного враження про «Нариси історії Запорізької обласної партійної організації». Це наукове дослідження доповнює славу історію Комуністичної партії України — бойового загону КПРС.

М. М. МАТВІЙЧУК,
В. Ф. ОСТАФІЙЧУК

**П. К. СМІЯН. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ
ТА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ
НА ЗАКАРПАТТІ КІНЦЯ ХІХ —
ПОЧАТКУ ХХ ст.,
вид-во Львівського ун-ту,
Львів, 1968, 210 с.**

Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця ХІХ — початку ХХ ст. досліджений ще недостатньо. Цю прогалину певною мірою заповнює рецензована монографія П. К. Сміяна. Автор її вивчив велику кількість друкованих матеріалів, статистичних збірників, мемуарів, періодичної преси, архівних документів.

Починається книга вступом, в якому обґрунтовується значення теми, дається стислий огляд літератури і друкованих джерел. Зосередивши увагу на передумовах революційного і національно-визвольного руху, автор на багатому архівному матеріалі характеризує тяжке становище трудящих Закарпаття, вказує на причини цього явища. Він справедливо підкреслює, що адміністративно-територіальної одиниці Закарпаття наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. не становило.

Середньовічні відносини в краї не були ліквідовані, а поступово пристосовувались до капіталізму. Сільське господарство тут міцно зберігало риси феодального ладу і навіть на початку ХХ ст. були залишки кріпосництва («колина», «кроковина», «малі регалії» і т. д.). Це обумовлювало особливо тяжкі форми експлуатації селян та вело до їх розорення і систематичного голодування. Аналізуючи становище, П. К. Сміян показує, що селяни Закарпаття платили до 13 різних видів податків: поземельний, надвірний, подоходний, додатковий, церковний, загальносільський, місцеві податки й побори на шляхове будівництво, на утримання адміністрації, на різні громадські роботи та інші.

Глибоко розкриває автор і тяжке становище робітників, які працювали по 15—18 годин. За ними постійно стежили спеціальні наглядачі. Працювали робітники в надзвичайно брудних, темних, непровітрюваних приміщеннях, жили в халупах і бараках, без елементарних гігієнічних умов, а частина робітників жила прямо в майстернях. Широко використовувалась праця жінок і дітей. Угорські окупанти не давали трудящим і будь-яких політичних прав. Їм забороняли проводити збори і мітинги.

На конкретному матеріалі, більшість якого вперше вводиться в обіг, П. К. Сміян характеризує тяжкий національний гніт. Для остаточної денационалізації і асиміляції українського населення в Карпатах угорські окупанти вдавались до наймерзенніших заходів. Вони фальсифікували статистику національного складу населення Закарпаття; до списку угорців заносили навіть тих українців, які хоч трохи розуміли їх мову, що значно знижувало про-

цент українського населення; перейменовували назви українських сіл на угорські. Було ліквідовано слов'янську азбуку і запроваджено латинську, зовсім незрозумілу для населення.

Щоб уникнути голоду, злиднів і всяких нестатків частина закарпатських українців залишила свої рідні місця і емігрувала в різні країни. Всебічно розкриваючи це явище, автор показує різні форми еміграції, перелічує країни, в які проводилась еміграція. Не знайшовши бажаного щастя в інших країнах, закарпатські українці повертались на батьківщину, і ставали на шлях рішучої боротьби проти поневолювачів за встановлення своєї, народної влади.

Розкриттю та аналізу цих питань П. К. Сміян присвятив другий розділ своєї монографії. Він показав як героїчна боротьба російського пролетаріату проти самодержавства в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. впливала на розгортання революційного та національно-визвольного руху трудящих Закарпаття. Незважаючи на репресії, боротьба проти окупантів не припинялась. У 1899 р. вперше в своїй історії трудящі Закарпаття відзначили міжнародний день солідарності — Перше Травня. Це відіграло значну роль у дальшій консолідації революційних сил, покляло початок організованій страйковій боротьбі, посилення якої на початку ХХ ст. автор пов'язує з поширенням ленінських ідей на Закарпатті, з проникненням сюди ленінської газети «Искра».

Новим великим поштовхом до дальшого розгортання революційного та національно-визвольного руху на Закарпатті була перша російська революція 1905—1907 рр. В монографії наводяться приклади, які свідчать про її вплив на розгортання революційного руху в області, нові цікаві факти національно-визвольної боротьби, яка проявлялась в різних формах. Всебічне і глибоке розкриття цього питання автором має великий науковий інтерес. На ряді яскравих фактів П. К. Сміян характеризує складне переплетіння соціальних і національних суперечностей.

В монографії вперше показується розвиток революційної та національно-визвольної боротьби трудящих Закарпаття в період першої світової війни. Автор розкриває морально-політичний стан армій, описує панічний відступ австро-угорської армії, занепадницькі настрої серед солдатів, що викликало небачені до того репресії з боку австро-угорських властей щодо закарпатського населення.

Австро-угорським окупантам всіма засобами допомагали зрадники трудового люду — уніатське духовенство та українські буржуазні націоналісти. Так, уніатський піп Бачинський із с. Ясиня на Рахівщині, звертаючись до угорських властей, цинічно заявив: «Встигайте тільки вішати закарпатців, а я встигну їх причащати».

Але ні терор, ні свавілля окупантів не залякали трудящих і не відвернули їх від

боротьби проти національного і соціального гноблення. Уже в серпні 1914 р. головний радник Ужанської жупи повідомляв піджурану, що на Закарпатті розгортається рух не тільки проти угорських властей, але й проти приватної власності, рух за розправу з панами.

Найбільшого розвитку революційний і національно-визвольний рух досягає після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, що завершується 23 березня 1919 р. встановленням на Закарпатті Радянської влади. Автор переконливо доводить, що ідея Жовтневої революції вселила в серця трудящих надію на возз'єднання з Радянською Україною.

У монографії доцента П. К. Сміяна зібрано і систематизовано великий матеріал, який характеризує становище і боротьбу трудящих Закарпаття проти соціального і національного гніту, за встановлення влади Рад і возз'єднання з усім українським народом.

Б. ТИМОЩУК. ДОРОГАМИ ПРЕДКІВ,
вид-во «Карпати», Ужгород, 1968, 122 с.

З давніх-давен на території Буковини жили слов'янські племена, які з утворенням Київської держави ввійшли до неї. Згодом Буковина протягом багатьох століть була складовою частиною Галицько-Волинського князівства, потім древньої Русі. Але цей період історії краю на сьогодні висвітлений недостатньо внаслідок ряду причин, однією з яких є те, що до 1940 р. Буковина перебувала під іноземним гнітом і слов'янські пам'ятки її не вивчалися. Буржуазні дослідники вважали, що до середини XIV ст. Буковина була малозаселеною і не відігравала ніякої ролі в історії. «До заснування Молдавського князівства в середині XIV ст.,— писав наприкінці минулого століття румунський історик Д. Ончул,—цей край, у розумінні місцевого культурного розвитку, не має ніякої історії». Слов'янський характер Буковини заперечували Й. Ністор, Т. Балац, Н. Йорга та інші буржуазно-націоналістичні румунські вчені. Не знайшов ще належного висвітлення довгий період історії Буковини і в радянській історіографії, хоч певні зрушення і сталися.

Понад двадцять років вивчає слов'яно-руські пам'ятки Буковини чернівецький історик Б. О. Тимошук. Нещодавно результати своїх досліджень він підсумував у кандидатській дисертації «Північна Буковина IX—XIV ст. за археологічними даними». Тепер з-під його пера вийшов українською та російською мовами путівник, що розповідає про найголовніші слов'яно-руські пам'ятки краю.

Путівник, написаний на новому, маловідомому матеріалі, викликає особливий інтерес. Він містить, зокрема, цікаві археологічні відомості з часів VI—VII ст. В ре-

Автор рецензованої монографії з марксистсько-ленінських позицій розкриває ряд важливих проблем історії Закарпаття кінця XIX ст.—початку XX ст. Але поряд з цим, на нашу думку, в книзі є і ряд недоліків. Зокрема, автору потрібно було б ширше висвітлити ставлення трудящих Закарпаття до російських воїнів у першій світовій війні, детально описати хоч би одну битву на території Закарпаття. Утруднює сприймання матеріалу зайве посилання на архіви, статистичні дані та друківані джерела при згадуванні другорядних фактів. У книзі є деякі прикрі друкарські опечатки. Праця П. К. Сміяна значно виграла б, якби автор дав ширший історіографічний вступ та довідковий апарат.

Однак, незважаючи на згадані недоліки, рецензована монографія є цінним дослідженням з історії Закарпаття.

**І. С. ГАЙДАЙ, О. Г. МИХАЙЛЮК,
Р. Н. ОКСЕНЮК**

зультаті розкопок давнього селища в с. Пригородок та курганного могильника в с. Чепонеси Хотинського району зібрані матеріали, які, за твердженням автора, нічим не відрізняються від знахідок лісостепової частини Правобережної України, а отже, свідчать, що територія Північної Буковини входила до тих земель, де відбувався процес формування і розвитку східнослов'янських племен. В селах Магала (на р. Прут) і Митків (на Дністрі) досліджувались слов'янські пам'ятки VIII—X ст. Розкопані там напівземлянкові житла з печами-кам'янками, жіночі прикраси, домашнє начиння тощо говорять, що тут жили тиверці, які з кінця IX—початку X ст. перебували в складі Київської Русі.

В книжці широко висвітлюється історія буковинських міст: стародавніх Чернівців (Ленківцеьке городище), літописного Васи́лева та середньовічного Хотина. Спираючись на багатий фактичний матеріал, автор переконує в тому, що міське життя на Буковині існувало уже в той час, коли вона входила до складу Давньоруської держави. У стародавніх Чернівцях виявлено торгово-ремісничий посад площею понад 30 га, де розкопані залізоплавильні горни й зібрано дані про розвиток ювелірного, ковальського, теслярського та інших ремесел. У літописному Васи́леві на території торгово-ремісничого посаду досліджені майстерні гончарів. Наявність цих посадів дала автору підставу віднести згадані населені пункти до поселень міського типу. Такий висновок підтверджується й іншими даними. У Чернівцях, Васи́леві й Хотині були збудовані укріплення, характерні для давньоруських міст. Найбільш показовим щодо цього, як стверджує автор, є укріплення Ленківцеького городища, яке оточував земляний вал. В конструкцію останньо-

го входили дерев'яні зруби, пристосовані під житла для рядових воїнів, та комори для зберігання продуктів і боеприпасів. А в Хотині уже в XIII ст. були кам'яні оборонні стіни, які, очевидно, слід віднести до числа найдавніших оборонних споруд древньої Русі. Наявність міст є одним з найяскравіших показників економічного розвитку Північної Буковини в складі Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

Путівник містить й інші цікаві відомості, зокрема про архітектурні пам'ятки (Успенська церква в с. Лужани Кіцманського району, Хотинська фортеця) та місця, пов'язані з історико-революційними подіями (Новосілка, Кіцмань, Хотин). Автор

зупиняє увагу читача на найголовніших аспектах історичного минулого і сучасного Буковини, знайомить його з найвизначнішими місцями цього чарівного куточка України.

Відрадно, що чимало сторінок путівника присвячено грандіозним звершенням в містах і селах орденоносної Чернівецької області за роки Радянської влади. Органічно в текст введено народні легенди, перекази, ілюстрації.

Ця книжка викличе інтерес в усіх, хто цікавиться історичним минулим Північної Буковини — невід'ємної складової частини українських земель.

П. В. МИХАЙЛИНА

**ДАВИД Б. КОЕН. ОГРАБВАНЕТО
И РАЗОРЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО
СТОПАНСТВО ОТ ГЕРМАНСКИТЕ
ИМПЕРИАЛИСТИ ПРЕЗ ВТОРАТА
СВЕТОВНА ВОЙНА,**

*изд-во «Наука и изкуство»,
София, 1966, 275 с.*

**ДАВИД Б. КОЕН. ПОГРАБУВАННЯ
І ЗРУЙНУВАННЯ БОЛГАРСЬКОЇ
ЕКОНОМІКИ НІМЕЦЬКИМИ
ІМПЕРІАЛІСТАМИ В РОКИ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ,**

*вид-во «Наука і мистецтво»,
Софія, 1966, 275 с.*

Питання проникнення німецьких капіталів в економіку Болгарії перед другою світовою війною досить повно досліджені і висвітлені болгарськими та радянськими істориками й економістами*.

Значно менше вивчена проблема хижацького пограбування й розорення болгарського народного господарства гітлерівською Німеччиною в роки другої світової війни. Тут зовсім немає узагальнюючих досліджень. Заповнив цю прогалину болгарський історик Давид Коен, який використав надзвичайно багаті архівні джерела, що зберігаються в різних установах Народної Республіки Болгарії, а також документальні публікації, статистичні збірники, пресу та ін.

Автор переконливо доводить, що форми й розміри експлуатації німецьким імперіалізмом болгарського народного господарства в роки другої світової війни у бага-

тьох відношеннях нагадують експлуатацію напівколоніальних країн імперіалістичними державами. В книзі ґрунтовно показано, що в той час гітлерівська Німеччина встановила цілковитий контроль над політичним, військовим і особливо економічним життям Болгарії. Фактично, пише Д. Коен, це був окупаційний режим німецьких фашистів.

Автор книги підкреслює, що нерівноправні «двосторонні» політичні, військові та економічні договори, угоди тощо, нав'язані Болгарії фашистською Німеччиною, давали необмежену можливість останній контролювати економічні ресурси країни. Користуючись своїм становищем, окупанти застосовували грубі політичні, військово-поліцейські та економічні засоби тиску з метою пограбування болгарських фінансів, продовольчих товарів тощо. Великі монополістичні об'єднання, спираючись на окупаційні війська, за активною підтримкою колабораціоністів серед місцевої буржуазії, маріонеткового державного апарату привласнювали значну частину національного доходу Болгарії, результати праці трудящих. У 1944 р. майже 90% болгарського експорту направлялося до рейху, причому на рахунок фашистської Німеччини було 7 млрд. левів неспланих Болгарії боргів. Квіслінгівська буржуазія фактично перетворилася на комісонера німецьких монополій, а державні установи — на допоміжні служби гітлерівських військових інтенданств та монополістичних об'єднань.

Одним з найголовніших засобів пограбування болгарської економіки було також обмеження розвитку важливіх галузей народного господарства країни або навіть ліквідація деяких з них. Гірничодобувна, харчова та тютюнова промисловість експлуатувалися на повну потужність лише тому, що вони постачали сировину для німецької воєнної машини, а також продовольство для гітлерівської армії та населення рейху.

Пограбування Болгарії відбувалося, головним чином, шляхом нерівномірного клірингового розрахунку в галузі зовнішньої

* А. Бехар. Германский империализм и отражение его в Болгарии, София, 1949; Ж. Натан. Стопанска история на България, София, 1957; Ж. Натан и Л. Беров. Монополистичният капитализъм в България, София, 1958; История на България, т. II, София, 1955; История Болгарии, т. I—II, М., 1954—1955; та ін.

торгівлі і застосування принципу «ножиць». Ціни на товари, які експортувалися з Болгарії до Німеччини були вдвоє нижчими, ніж на товари, що ввозилися звідти. Тягарем для болгарських трудящих стали й витрати на утримання гітлерівських військ у країні, а також болгарської армії, що використовувалася як окупаційна сила у Сербії. Загальна сума цих витрат протягом 1940—1944 рр. становила 60 млрд. левів або 14,37% національного доходу країни.

Грабіжницька політика фашистської Німеччини щодо Болгарії, зменшення ввозу сировини призвели до застою в промисловому виробництві країни. Помітно зменшилися товарні фонди, необхідні для задоволення потреб населення, було ліквідовано торговий морський флот Болгарії, а річковий флот, залізничний і автомобільний транспорт повністю підпорядковано потребам німецьких окупаційних військ. Зростання воєнних витрат потягло за собою збільшення податкового тягаря. Інфляція, що виникла в країні, викликала страшенну дорожнечу і погіршила життєві умови населення.

Згубна політика болгарських правителів, які мріяли з допомогою фашистської Німеччини створити «Велику Болгарію», привела країну до справжньої національної катастрофи. Автор монографії показує, що основні економічні позиції у Фракії й Македонії, переданих Гітлером Болгарії,

повністю захопили німецькі монополії, і приєднання цих «нових» земель не принесло ніякої користі навіть болгарським паливним класам.

Тільки розгром гітлерівської Німеччини Радянською Армією та самовіддана боротьба болгарського народу на чолі з БКП проти німецьких окупантів та їх прислужників врятували країну від остаточного поневолення і поклали край намаганням німецького імперіалізму перетворити Болгарію на свою колонію.

Загалом високо оцінюючи монографічне дослідження Д. Коєна, слід зауважити, що не у всіх розділах рецензованої книги висвітлюється становище Болгарії в роки другої світової війни з однаковою повнотою і аргументацією. Звичайно, це пояснюється нерозробленістю даної проблеми. Хотілося б бачити в монографії ширшу історіографічну частину та докладнішу характеристику використаних джерел.

Наукове дослідження Д. Коєна має велике актуальне значення сьогодні, коли західнонімецькі імперіалісти, відроджуючи нацизм, намагаються всілякими засобами виправдати дії гітлерівського уряду, його загарбницьку політику і під назвою « нової східної політики » посилюють контрреволюційну діяльність, створюють цілу систему ідеологічних диверсій проти країн світової соціалістичної співдружності.

І. М. КУЛІНИЧ

Хроніка та інформація

НАУКОВА СЕСІЯ З ПИТАНЬ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ВІДНОСИН

Дедалі більше уваги присвячують науковці Народної Польщі питанням взаємовідносин з найближчими сусідами своєї країни — Українською, Білоруською та Литовською Радянськими республіками. Яскравим свідченням успіхів у цій справі була наукова сесія, присвячена польсько-українсько-білорусько-литовським зв'язкам, проведена 15—16 жовтня 1968 р. у Варшаві. Сесія була влаштована Інститутом історії польсько-радянських відносин ПАН за участю провідних учених університетів Варшави, Кракова, Познані, Вроцлава, Любліна, Лодзі, Торуня, а також вузів Гданська і Ополья.

В роботі сесії взяли участь радянські науковці, в тому числі директор Інституту історії АН Білорусії академік АН БРСР Н. В. Каменська, кандидати історичних наук П. Т. Петриков і В. І. Мелешко, директор Інституту історії АН Литви академік АН ЛРСР Ю. Й. Жюгжда, кандидат історичних наук Р. Желкайте, представники Інституту історії АН УРСР — доктор історичних наук І. Ф. Євсєєв і кандидат історичних наук П. М. Калениченко.

Велике значення в роботі сесії мала діяльність двох секцій — польсько-української та польсько-білорусько-литовської. На пленарному засіданні польські історики В. Ковальський, В. Дашкевич і С. Лопатнюк представили проект періодизації історії польсько-радянських зв'язків. Учасники сесії виступили з пропозиціями щодо вдосконалення цього проекту*.

В ході роботи польсько-української секції було зроблено кілька доповідей. П. М. Калениченко ознайомив учасників сесії з наслідками своїх досліджень ролі польської революційної преси на Україні в боротьбі за зміцнення завоювань Великого Жовтня в 1917—1920 рр. Навівши цікаві й всебічні характеристики польських революційних періодичних видань, доповідач підкреслив їх заслуги в справі мобілізації польських трудящих, які перебували в країні Рад, на боротьбу за справу рево-

люції. Доповідь З. Іжиковського була присвячена місцю українського питання в польсько-радянських відносинах у 1917—1921 рр. Дослідження польського науковця довели шкідливість і безперспективність будь-яких спроб розв'язання цієї проблеми на несоціалістичній основі.

Дві доповіді, зроблені в ході роботи польсько-української секції, стосувалися періоду другої світової війни. Польські воєнні історики М. Юхневич і Ю. Тобіаш, спираючись на численні яскраві факти й документи, висвітлили польсько-українські зв'язки в період підпільної та партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників.

Інший аспект періоду другої світової війни дослідив Т. Цесляк, який присвятив свою доповідь викриттю співробітництва українських буржуазних націоналістів і гітлерівських окупантів у Польщі. Новітньому періоду зв'язків братніх соціалістичних країн присвятив свою доповідь І. Ф. Євсєєв, який показав значення польсько-українського співробітництва в економічному розвитку України і Польщі періоду 1945—1967 рр.

В обговоренні доповідей взяли активну участь Є. Куманецький, К. Дунін-Вонсович, А. Южвенко, М. Щирба, Ю. Радзевський, А. Заторський, Р. Верфель, Р. Торжецький, В. Сулевський, С. Козак.

Доповіді членів польсько-литовсько-білоруської секції були присвячені дослідженню різних аспектів періоду від Великої Жовтневої соціалістичної революції до кінця другої світової війни. Н. В. Каменська висвітлила історію виникнення Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки під впливом Великого Жовтня. А. Деруга дослідив проблему виникнення державності білоруського народу в правовому аспекті, В. Гостинська — політику Польщі щодо Литовсько-Білоруської Радянської республіки, показавши, зокрема, ставлення різних партій у Польщі до східної політики держави. Ще три доповіді, зроблені в ході роботи цієї секції, були присвячені періоду між двома світовими війнами. Ю. Й. Жюгжда схаарактеризував польсько-литовські стосунки у світлі боротьби трудящих Литви проти буржуазно-фашист-

* Відповідно перероблений варіант проекту був у грудні 1968 р. розісланий авторами всім учасникам сесії з проханням висловити нові зауваження.

ської диктатури 1933—1939 рр. С. Лопатнюк показав позицію Країни Рад щодо польсько-литовських стосунків 1920—1928 рр., а П. Лоссовський висвітлив окремі питання цих стосунків у 1934—1938 рр. Остання доповідь під час роботи польсько-литовсько-білоруської секції була зроблена М. Юхневичем, який присвятив своє дослідження участі поляків у підпільній і партизанській боротьбі радянського народу на території Білорусії та Литви в 1941—1944 рр. Доповідачів доповнили В. І. Мелешко і П. Т. Петриков, які виступили з повідомленнями, присвяченими питанням польсько-білоруських зв'язків післявоєнного періоду, а також А. Схшипек (міжнародно-правові питання використання Немана), Р. Жепкайте (польсько-литовські стосунки в 20-х рр.), В. Пшелясковський (вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на політичну ситуацію в Середній і Східній Європі), А. Деруга (проблеми польсько-литовського кордону). В дискусії взяли участь Ю. Й. Жюгжда, К. Фрідріх, В. Балчерак і П. Лоссовський.

Підсумки роботи сесії підбив керівник Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН Т. Цесляк.

Сесія збагатила історичну науку новими цінними дослідженнями, мала велике значення для об'єднання зусиль польських і радянських істориків, зайнятих проблемами зв'язків братніх країн, показала вели-

ке значення і необхідність зміцнення співробітництва науковців, посилення їх контактів.

Частина зроблених доповідей була видана ще до початку сесії. Повністю матеріали сесії будуть надруковані у збірнику «З історії польсько-радянських зв'язків», що готується до друку Інститутом історії польсько-радянських відносин ПАН.

Мазовецьке відділення наукових досліджень запросило учасників сесії взяти участь у ювілейній конференції, яка відбулася 17 жовтня в Плоцьку і була присвячена 50-річчю Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки. На конференції виступили з доповідями Н. В. Каменська (про досягнення білоруського народу за роки Радянської влади), В. І. Мелешко (про білорусько-польські післявоєнні науково-культурні зв'язки), А. Деруга (виникнення і перші роки існування Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки), А. Барщевський (інтерес у Польщі до культури й мови Білорусії в ХІХ—першій половині ХХ ст.). У дискусії взяли участь П. М. Калениченко, А. Обренбська-Яблонська, Б. Щерба, В. Димек, Й. Ковальський, С. Костанецький, В. Гагута, Є. Томашевський, Ю. Подсядло, Е. Смулкова, Я. Квятковський, Ю. Тобіаш.

Конференція викликала жвавий інтерес громадськості Плоцька.

ТАДЕУШ ЦЕСЛЯК

ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА СЕСІЯ В ХОТИНІ

20 січня 1969 р. з нагоди 50-річчя Хотинського повстання в м. Хотині відбулася наукова сесія, організована Чернівецьким обкомом КП України, Інститутом історії АН УРСР та Чернівецьким державним університетом. В районному Будинку культури зібралися науковці, партійні та радянські працівники, учителі з усіх районів Радянської Буковини. Серед присутніх були й учасники Хотинського повстання.

Сесію відкрив перший секретар Чернівецького обкому КП України О. С. Григоренко. Він підкреслив місце і значення важливої історичної події в боротьбі трудящих Буковини за Радянську владу, за возз'єднання краю з Радянською Україною.

З доповіддю «Хотинське повстання—героїчна сторінка боротьби трудящих Буковини за владу Рад» виступив доктор історичних наук А. В. Лихолат (м. Київ). Він яскраво змалював революційний рух народних мас колишнього Хотинського повіту Бессарабії (нинішні Хотинський, Кельменецький, Новоселицький та Сокирянський райони Чернівецької області) проти буржуазного Тимчасового уряду, української націоналістичної контрреволюції та іноземних загарбників, за встановлення

влади Рад. Доповідач підкреслив, що в цій боротьбі буковинці знаходили братню підтримку російського та інших народів нашої країни.

Доктор історичних наук І. І. Компанієць (м. Київ) в доповіді «Боротьба трудящих Північної Буковини за возз'єднання з Радянською Україною» показав форми і розмах їх виступів проти соціального і національного гноблення, за возз'єднання з Українською РСР у період окупації Буковини королівською Румунією. Він охарактеризував могутній вплив успіхів соціалістичного будівництва в СРСР на революційний рух буковинців і на конкретних історичних фактах переконливо довів, що основним його змістом було возз'єднання краю з Радянською Україною в складі СРСР.

Діяльність комуністів Буковини в цьому напрямі, їх керівну роль в організації класових виступів і опору мас румунським окупантам висвітлив кандидат історичних наук Л. І. Васюк (м. Чернівці). Доктор історичних наук М. В. Березняков (м. Кишинів) в доповіді «Історіографія Хотинського повстання» зупинився на стані вивчення цієї визначної події радянськими істориками, вказав на спроби бур-

жуазно-націоналістичної історіографії та деяких зарубіжних дослідників фальсифікувати революційні події 1919 р. на Хотинщині. Він закликав учасників сесії продовжити збір документів та інших матеріалів, що дасть можливість поглибити розробку цих питань.

Героїчну боротьбу трудящих Хотинського району Чернівецької області проти німецько-румунських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни розкрив доктор історичних наук І. І. Слин'ко (м. Київ). При цьому особливу увагу доповідач приділив висвітленню діяльності хотинського комсомольського підпілля на чолі з Кузьмою Галкіним, якому посмертно було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Голова виконкому Чернівецької облас-

ної Ради депутатів трудящих І. В. Мусієнко в доповіді «Соціалістичні перетворення в Чернівецькій області за роки Радянської влади» показав ті разючі зміни, які сталися в економіці, суспільно-політичному та культурному житті краю за порівняно короткий історичний строк. Відзначивши трудове і політичне піднесення серед трудящих області, викликане підготовкою до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, доповідач зупинився на перспективах економічного і культурного розвитку Радянської Буковини в найближчі роки.

На сесії своїми спогадами про Хотинське повстання поділилися його активні учасники Т. І. Кантемір і Т. Н. Леваднюк.

М. О. ЛІЩЕНКО

XIII НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

З 17 по 20 грудня 1968 р. в Києві проходила XIII ювілейна наукова конференція Інституту археології АН УРСР, присвячена 50-річчю Академії наук УРСР. В роботі конференції взяли участь понад 150 науковців, 70 з них представляли науково-дослідні інститути, кафедри вузів та музеї України і ряду братніх республік, Москви й Ленінграда. Робота конференції проходила на пленарних засіданнях і на п'яти секціях — археології кам'яного віку, енеоліту й бронзи, скіфо-сарматської, античної і слов'яно-руської археології.

На пленарних засіданнях було заслухано 8 наукових доповідей. У своїй доповіді «50 років радянської археологічної науки на Україні» кандидат історичних наук Ю. М. Захарук зазначив, що тільки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні вперше було створено національний археологічний центр. Вирішальне значення в розвитку радянської археологічної науки на Україні мала докорінна перебудова її загальнометодологічних принципів на основі вчення марксизму-ленінізму, активна боротьба проти буржуазних концепцій. Доповідач розповів про досягнення українських археологів у дослідженні й розробці актуальних проблем історії первісного суспільства на Україні, скіфо-сарматської та античної археології, слов'янської та давньоруської проблематики.

Підсумком багаторічних досліджень українських археологів в галузі вивчення історії стародавнього населення України є завершена та здана до друку узагальнююча тритомна колективна праця «Археологія Української РСР», перший том якої вийде в світ до знаменної дати 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Яскравим показником успіхів української археології є безперервне зростання її наукової продукції, зростан-

ня її авторитету в Радянському Союзі та за його межами.

Член-кореспондент АН СРСР П. М. Трет'яков (Ленінград) у доповіді «Слов'яни в Подніпров'ї» підняв важливі питання історії стародавніх східних слов'ян. Автор зазначив, що археологічні відкриття останніх десятиріч підтверджують думку про те, що слов'янство на Подніпров'ї було найдавнішим корінним населенням. Співставлення археологічних даних різних частин Подніпров'я дозволяє представити послідовну картину розвитку придніпровських слов'ян починаючи з рубежу нашої ери і аж до моменту утворення Давньоруської держави.

Доктор історичних наук професор О. І. Тереножкін у доповіді «Скіфська культура» виклав основні положення і досягнення сучасного скіфознавства на території України. Охарактеризувавши погляди різних дослідників, доповідач відзначив, що найпопулярнішою залишається точка зору, згідно з якою на території України в скіфський час існували дві культури — в Степовому Причорномор'ї власне скіфська, яка належала іраномовним племенам, а в лісостепу — культура осілих землеробів, що належала меланхленам, будинам, геланам та іншим племенам, що не входили до складу Скіфії.

З доповіддю «Слов'яни Середнього Подністров'я» виступили доктор історичних наук професор В. І. Довженко, доценти І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський), Б. О. Тимошук (Чернівці) та науковий співробітник О. М. Приходнюк. Протягом останніх років, зазначалось у доповіді, на Середньому Подністров'ї виявлено і частково досліджено близько 50 пам'яток. В цілому пам'ятки Середнього Подністров'я представляють всі хронологічні періоди історії східного слов'янства і Київської Русі.

Доповідачі звернули увагу на поселення

зарубинецької культури, раніше зовсім невідомі в Подністров'ї. Вивчення цих пам'яток, на думку доповідачів, дозволило простежити зв'язок зарубинецької і черняхівської культури в цьому районі (поселення Круглик і Бережанка).

Науковий співробітник Інституту археології В. М. Гладилін і доктор історичних наук І. Г. Шовкопляс виступили з доповіддю «Про локальні відмінності у розвитку палеолітичної культури на Україні». На основі археологічних досліджень останніх років автори прийшли до висновку про існування окремих локальних проявів у розвитку культури найдавнішого населення України. Для мустьєрської культури раннього палеоліту Східної Європи виділяються пам'ятки з різноманітною індустрією, які відповідають різним соціально-етнічним об'єднанням. Це, на думку авторів, зближує поняття «тип індустрії» з поняттям «археологічна культура», хоч вони і не тотожні. Виділення і вивчення локальних особливостей палеолітичних культур дозволить глибше висвітлити конкретну історію окремих груп стародавнього населення.

З цікавою, але дискусійною в ряді питань доповіддю виступив доктор історичних наук В. В. Седов (Москва) — «Про слов'янську прабатьківщину». Доповідач підкреслив, що у вивченні проблеми слов'янського етногенезу важливим є питання про місце знаходження прабатьківщини слов'ян. Іноді такою визнають землі, які заселяли слов'яни до розпаду їх мовної спільності і які сьогодні на підставі історичних і археологічних матеріалів визначаються досить детально. Так, у середині I тисячоліття н. е. слов'яни заселяли широкі простори Середньої і Східної Європи від Ельби на заході до Дніпра на сході, від нижнього Повіслення на півночі і до Дунаю на півдні. Набагато складніше визначити територію більш раннього побутування слов'ян і, зокрема, місце формування слов'янської мови. В науковій літературі існує кілька теорій про місце формування слов'янства — дунайська, сарматська, азійська, прибалтійська, польсько-волинська, вісло-одерська і «компромісна». На думку доповідача, питання про територію, де зародилася слов'янська мова, може бути вирішене комплексним аналізом сучасної індоєвропейстики, порівняльним мовознавством, даними антропології, етнографії, історії та інших наук. Суттєва роль в цьому питанні належить археології.

Доктор історичних наук Б. О. Колчин (Москва) у доповіді «Деякі підсумки застосування науково-природничих методів в археології» підсумував досягнення радянської археології у зв'язку із застосуванням нових методів дослідження і накреслив шляхи подальшого розвитку методики досліджень в археології. Досвід московських та лєнінградських археологів показав, що найбільш ефективною є взаємодія археології і природознавства. Завдяки такій взаємодії протягом останніх 15 років археологічна наука одержала нову джерелознавчу базу.

Так, зокрема, природничі методи дослідження внесли значні доповнення і корективи в хронологічні побудови археологів. Для датування археологічних об'єктів широко застосовується метод радіоактивного вуглецю, археомагнітне датування й дендрохронологія. Великий науковий ефект дали природничі методи в галузі вивчення історії продуктивних сил — металургії, металообробки, землеробства і різних промислів. В цих питаннях значну інформацію дають металографія, спектральний аналіз, петрографія, спорово-пильцевий аналіз. В галузі експедиційних досліджень і польових пошуків важлива роль належить методам електророзвідки, магніторозвідки і геоакустики. Поряд з успіхами доповідач підкреслив безперервне накопичення різноманітної археологічної інформації і необхідність її обробки кібернетичною технікою.

Доповідь кандидата історичних наук О. М. Лескова «Деякі підсумки і перспективи археологічних досліджень на новобудовах півдня України» була присвячена загальній оцінці археологічних знахідок, одержаних в зонах будівництва великих зрошувальних систем степової України. Доповідач відзначив, що важливе значення археологічних досліджень в зонах новобудов полягає перш за все в тому, що тут завдяки комплексним експедиціям повністю вивчається стародавня історія тієї чи іншої території за найдавніших часів до середньовіччя включно. Ряд великих експедицій протягом останніх років зібрали важливий матеріал по стародавній історії півдня УРСР.

На засіданні секції археології кам'яного віку було заслухано й обговорено 8 наукових доповідей. П. Й. Борисковський (Ленінград) доповів про нові дослідження мезолітичних пам'яток на території Правобережної України; І. Г. Шовкопляс — про результати розкопок палеолітичної стоянки Добранічівка; С. В. Смирнов — про наслідки вивчення пізньопалеолітичних пам'яток Дніпровського Напоріжжя; В. Ф. Петрунь (Кривий Ріг) — про нововідкриті леваглу-мустьєрські майстерні обсидіанових знарядь на Закарпатті і проблеми сировини; В. І. Неприна зробила доповідь про культуру неоліту ямочно-гребінчастої кераміки на Україні; Л. Г. Мацкевой (Керч) розповіла про характер культури населення Керченського півострова в добу мезоліту; Ю. Г. Колосов — про пам'ятки кам'яного віку, що були виявлені на трасі магістрального каналу Дніпро—Донбас; І. О. Післарій (Луганськ) — про нові пізньопалеолітичні і мезолітичні місцезнаходження на Луганщині.

На засіданнях секції археології енеоліту і доби бронзи було заслухано 22 доповіді: Г. Ф. Загній і О. М. Русаков доповіли про застосування методів магніторозвідки для вирішення археологічних завдань під час експедиційних досліджень; В. О. Крущ — про основні етапи заселення Київського Подніпров'я племенами трипільської

культури; В. Г. Збенович — про нововиявлені пам'ятки трипільської культури на Середньому Подніпров'ї; В. І. Бібікова доповіла про історію domestикації коня на південному сході Європи; Т. Г. Мовша — про наслідки вивчення середнього і пізнього трипілья в басейні Середнього Дністра; О. Г. Шапошникова — про пам'ятки Рогачицького типу доби бронзи на Подніпров'ї; М. М. Шмаглій доповів про розкопки курганів доби бронзи в степовій частині Дунайсько-Дністровського межиріччя; І. О. Післарій (Луганськ) — про один із типів втулчастих знарядь в добу пізньої бронзи; А. П. Савчук — про нові пам'ятки пізньої бронзи на Київщині; Т. О. Шаповалов (Донецьк) — про розкопки поселення доби бронзи біля с. Іллічівка на Сіверському Дінці; С. М. Братченко — про дослідження Леценівської фортеці, здійснені в 1966—1968 рр.; В. Я. Княшко (Ростов-на-Дону) — про неолітичне поселення біля ст. Костянтинівки; Д. Я. Телегін — про нові знахідки неолітичних стел в Північному Причорномор'ї; М. А. Пелешинин (Львів) — про нові пам'ятки пізнього часу культури мальованої кераміки; К. К. Черниш (Москва) доповіла про наслідки роботи Молдавської експедиції 1967—1968 рр.; В. Д. Рибалова (Москва) — про дослідження Каменського поселення доби бронзи в Криму; І. К. Свешников (Львів) розказав про пам'ятки початкового типу у верхів'ях Західного Бугу; Е. А. Балагурі (Ужгород) — про дослідження поселення доби пізньої бронзи в с. Дякове на Закарпатті; І. І. Артеменко (Москва) — про могильник доби бронзи поблизу с. Себровичі; В. П. Дудкін — про наслідки застосування геофізичних методів досліджень на поселеннях доби бронзи; М. М. Бондар — про знахідки кераміки рогачицького типу на Кілівщині; Т. Б. Нечаєва (Москва) доповіла про наслідки палеомагнітного датування поселень трипільської культури.

На секції скіфо-сарматської археології було заслухано і обговорено 13 наукових доповідей. Т. М. Висотська (Сімферополь) доповіла про Усть-Альминський пізньоскіфський некрополь в Криму; Е. В. Яковенко — про «скіпетр» цариці з відомого кургану Куль-Оба; Є. В. Черненко — про шолом із зборів Херсонського музею, його типологічну й культурну належність; І. Т. Черняков (Одеса) — про унікальні знахідки раннього залізного віку на Одещині; В. Я. Княшко (Ростов-на-Дону) — про скіфське поховання на Дону; О. М. Мельниковська (Москва) доповіла про підсумки досліджень пам'яток юхнівської культури; М. І. Вязьмітіна — про дослідження могильника рубежу н. е. біля с. Золота Балка, Г. Т. Ковпаненко — про розкопки Трактомирівського городища скіфського часу; С. С. Бессонова (Керч) — про скіфське поховання IV ст. до н. е. на околиці Керчі; Л. І. Крушельницька (Львів) — про житлову споруду ранньозалізного віку на Верхньому Подні-

стров'ї; Н. М. Бокій (Кіровоград) — про розкопки скіфських курганів на річках Тясмин і Синюха; Є. О. Петровська — про безкурганні поховання скіфського часу біля Києва; Г. І. Мелюкова (Москва) — про кінське спорядження із Краснокутських курганів скіфського часу.

На засіданнях секції античної археології було заслухано і обговорено 13 наукових доповідей. В. О. Анохін доповів про спеціальну ольвійську еру, яка існувала в цьому античному місті і яку вдалося встановити на підставі нумізматичних знахідок; Л. М. Славін — про результати розкопок міських кварталів в західній частині Ольвійської агори, виявлені останніми роками; І. Б. Клейман (Одеса) — про археологічні розкопки античного міста Тіри протягом останніх років; А. О. Білецький — про нові написи із Ольвії; С. Д. Крижицький — про методику реконструкції античних жител Північного Причорномор'я елліністичного періоду; Ю. І. Козуб зробила доповідь про культовий комплекс західної частини Ольвії; Е. В. Яковенко — про соціальний устрій місцевого населення Європейського Боспору; Ф. М. Штительман — про південно-італійські твори мистецтва в музеях України; І. Д. Марченко (Москва) — про розкопки в Пантікапеї; Г. С. Русяєва — про наслідки розкопок Бейкушського античного поселення; Є. І. Діамант (Одеса) — про розкопки античного поселення IV—III ст. до н. е. біля с. Кошари; Н. О. Лейпунська поділилася досвідом і методикою класифікації амфорного матеріалу; В. М. Корпусова розповіла про розповсюдження біконічного чорнолискованого посуду римського часу.

На засіданні секції слов'яно-руської археології було заслухано та обговорено 30 наукових доповідей і повідомлень. П. І. Хавлюк (Вінниця) доповів про зарубинецьке селище і могильник на р. Соб; Є. В. Максимов — про наслідки розкопок на Пилипенковій Горі поблизу Канева; Е. О. Симонов (Москва) — про взаємозв'язки між пам'ятками зарубинецької і черняхівської культури в Подніпров'ї; С. П. Пачкова зробила доповідь про землеробство племен зарубинецької культури; Г. М. Шовкопляс — про поселення зарубинецької культури на р. Почайні в Києві; І. П. Русанова (Москва) — про пам'ятки типу Корчак; Л. В. Вакулєнко — про наслідки розкопок поселення культури карпатських курганів поблизу с. Глибоке на Буковині; Є. В. Махно — про нововідкритий могильник поблизу с. Успенка на Сумщині; М. М. Міхельбертас (Вільнюс) зробив доповідь про виробу з виїмчастою емаллю в Литві; Є. А. Шмідт (Смоленськ) — про культуру племен середини I тисячоліття н. е. в північних районах Верхнього Подніпров'я; В. Д. Баран (Львів) — про ранньосередньовічне поселення Зелений Гай на Дністрі; О. В. Сухобоків — про поселення середини I тисячоліття н. е. Курган-

Азак на Сумщині; Г. О. Вознесенська (Москва) доповіла про металообробне ремесло племен черняхівської культури; О. Ю. Круг (Москва) — про керамічне виробництво носіїв черняхівської культури; А. Т. Сміленко — про осіле населення степового Подністров'я раннього середньовіччя; Л. М. Рутковська — про особливості розвитку племен степової України в ранньому середньовіччі; О. О. Паршина — про керамічні комплекси з поселень і укріплень Південної Таврики; О. О. Махнюва (Сімферополь) — про нові плитові могильники, виявлені на південному березі Криму; Н. Г. Тимченко — про домашнього бика в Середньослов'янське поселення VI—VII ст. біля с. Городок на Дністрі; Є. В. Веймарн (Бахчисарай) — про ранньосередньовічні могильники південно-західного Криму й їх історичне значення; М. А. Фронджоло (Сімферополь) — про наслідки досліджень в південно-східному Криму; Л. Л. Галкін і М. В. Грошевой (Москва) зробили доповідь про

застосування магніторозвідки на археологічних пам'ятках; Д. Т. Березовець — про ім'я носіїв салтівської культури на Україні; С. Р. Кілієвич доповіла про наслідки археологічного дослідження на Старокиївській горі в 1966—1968 рр.; Г. Г. Мезенцева — на городищі в Білгородці; С. О. Висоцький розповів про дві епіграфічні знахідки XI—XII ст. в Софії Київській; Г. В. Штихов (Мінськ) — про розкопки в Лукомлі в БРСР; В. Д. Дяденко — про роботи на древньоруському могильнику біля с. Жовніно на Полтавщині.

На пленарних і секційних засіданнях було обговорено ряд важливих питань. Робота конференції показала значні досягнення в галузі археологічного вивчення території України. В цьому велика заслуга українських археологів, які працювали в співдружності з археологами інших республік. Одночасно було висловлено ряд критичних зауважень і побажань. У прийнятті конференцією постанові накреслено конкретні заходи, спрямовані на ліквідацію вказаних недоліків і на вирішення питань з актуальних проблем стародавнього населення України.

В. І. БІДЗІЛЯ

ТВОРЧИЙ ЗВІТ УЧЕНИХ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

29—31 січня на Дніпропетровщині в зв'язку з 50-річчям Академії наук Української РСР проходив творчий звіт Інституту історії АН УРСР. В ньому взяли участь директор Інституту академік АН УРСР А. Д. Скаба, заступник директора доктор історичних наук, професор П. П. Гудзенко, зав. відділом історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки Української РСР М. І. Супруненко, зав. відділом історії феодалізму, доктор історичних наук, професор В. А. Дядиченко, зав. відділом нової і новітньої історії, доктор історичних наук, професор, Герой Радянського Союзу В. І. Клоков, зав. відділом історії комуністичного будівництва, кандидат історичних наук Б. П. Ковалевський, старший науковий співробітник, кандидат історичних наук Л. О. Лещенко і голова первинної організації товариства «Знання», кандидат історичних наук В. П. Сидоренко.

29 січня вчені зустрічалися з робітниками та інтелігенцією м. Дніпропетровська.

Акад. А. Д. Скаба розповів викладачам і студентам хіміко-технологічного інституту про діяльність істориків АН УРСР за півстоліття. М. І. Супруненко виголосив на обласному семінарі пропагандистів і лекторів доповідь «В. І. Ленін — натхненник і організатор перемоги Жовтня на Україні». П. П. Гудзенко виступив у філіалі заводу

Южмаш, В. І. Клоков — на шинному заводі, В. А. Дядиченко — на заводі ім. К. Лібкнехта, Б. П. Ковалевський — на заводі ім. Петровського, Л. О. Лещенко — на тепловозо-ремонтному заводі.

У Будинку вчених на зборах представників громадськості міста було виголошено три доповіді: «Інститут історії АН до 50-річчя Академії наук Української РСР» — акад. А. Д. Скаба; «Здійснення ленинського плану індустріалізації на Україні» — П. П. Гудзенко; «Передумови чехословацьких подій в світлі положень В. І. Леніна» — В. І. Клоков. Учасники зборів оглянули виставку праць співробітників Інституту історії. Тут відбувся обмін думками з викладачами суспільних наук вузів м. Дніпропетровська, дано консультації з історії Української РСР, провідання до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна тощо.

30 січня вся група вчених виїздила до Томаківського району області, де відвідала колгосп «Родина». В. А. Дядиченко прочитав вчителям історії шкіл району лекцію на тему: «Історична наука і школа».

У районному Будинку культури відбулась зустріч вчених з колгоспниками, вчителями, партійними і радянськими працівниками району. Учасники зборів з великою увагою заслухали доповіді А. Д. Скаби, В. І. Клокова і Л. О. Лещенка.

Секретар райкому партії Кузьменко М. М. від імені всіх присутніх широко по-

дякував вченим за приїзд, за цікаві доповіді. Він сказав, що встановлення тісних контактів учених з широкими масами трудящих, їх творчі звіти перед народом — це прояв великого піклування Комуністичної партії Радянського Союзу про ідейний вплив науки на свідомість людей. Ми віримо, що ці зв'язки будуть і в дальнішому розвиватися. Трудящі нашого району, — сказав М. Кузьменко, — у відповідь на це будуть ще краще трудитися над тим, щоб успішно перетворити в життя рішення XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України та пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України й виконати соціалістичного зв'язання 1969 р., взяті на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

31 січня вчені виїхали до Дніпродзержинська, де відбулась зустріч у міському партії, на якій були присутні секретар міському партії М. І. Наумова, голова міськвиконкому і завіділами міському партії.

На Дніпродзержинському хімікомбінаті в цехах перед робітниками виступили П. П. Гудзенко з лекцією на тему: «Загострення ідеологічної боротьби між капіталізмом і соціалізмом і роль історичної науки»; М. І. Супруненко (довів робітникам «Про 50-річчя Академії наук і результати досліджень історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні»); Б. П. Ковалевський («Вчення В. І. Леніна про союз робітників і селян і сучасність»); Л. О. Лещенко розповів слухачам про міжнародне становище.

З службовцями заводу управління зустрілися В. А. Дядиченко і В. І. Клоков. Секретар цехової парторганізації хімікомбінату В. А. Занафіров поздоровив учених АН УРСР з 50-річчям Академії наук УРСР і від робітників підприємства попросив передати Президії Академії наук і персонально президентів Академії наук УРСР академіку Б. Є. Патону включити до плану наукових досліджень проблему про боротьбу з газами, що викидаються підприєм-

ствами в повітря і шкідливо впливають на здоров'я.

Увечері в приміщенні актового залу міському партії зібрався актив м. Дніпродзержинська. Серед присутніх були агітатори, пропагандисти, партійні і радянські працівники, інтелігенція, робітники підприємств. На зборах активу А. Д. Скаба розповів про завдання Інституту історії в зв'язку з 100-річчям від дня народження В. І. Леніна, про досягнення наукових співробітників у розробці проблем з історії українського народу з найдавніших часів до наших днів, про підготовку до написання 10-томної історії України, про підготовку радянських істориків до Міжнародного конгресу істориків, який відбудеться в Москві в 1970 р. З доповіддю «Визвольна війна і возз'єднання України з Росією в працях істориків Академії наук УРСР» виступив В. А. Дядиченко. В. І. Клоков інформував про роботу відділу нової і нової історії і прочитав лекцію «Передумови чехословацьких подій в світлі положень В. І. Леніна». З питань міжнародного становища виступив Л. О. Лещенко.

Завкафедрою наукового комунізму і філософії індустріального інституту тов. Малюк В. Є. у виступі відзначив, що Інститут історії АН Української РСР є одним з великих, провідних наукових установ не тільки нашої республіки, але і всього Радянського Союзу. До голосу вчених цього Інституту уважно прислуховуються прогресивні діячі і в зарубіжних країнах. Викладачі кафедр суспільних наук індустріального інституту давно підтримують безпосередній зв'язок з Інститутом історії, його науковими працівниками і у своїй педагогічній практиці широко використовують їх праці.

За час своєї творчої командировки вчені Інституту історії АН УРСР прочитали 24 лекції, які відвідали понад 4000 чоловік.

В. П.

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВІЙСЬК ЧЕРВОНОПРАПОРНОГО КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ

Музей історії військ Червонопрапорного Київського військового округу, який у безрезні відзначив свій півстолітній ювілей, створено до 50-річчя Великої Жовтня. Він має за мету на основі героїчного минулого військ округу виховувати у молоді почуття радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, чесності й відданості справі комунізму, священного обов'язку перед Батьківщиною — захист її рубежів. У створенні музею брала участь група офіцерів штабу, Політичного Управління округу, військових училищ та

окружного Будинку офіцерів на чолі з генерал-полковником В. Ф. Чижом.

Музей має 14 залів. Документальні матеріали першого з них розповідають про організацію Першого полку Червоного козацтва (грудень 1917 р., Харків) та Першої Радянської Української дивізії. Тут же експонуються фотографії їх керівників — В. Примакова, М. Кропив'янского, М. Щорса, В. Боженка, Т. Черняка, а також командуючих радянськими військами на Україні Ю. М. Коцюбинського, В. О. Антонова-Овсієнка і Наркома по військо-

вих справах в 1919 р. М. І. Подвойського. У цьому ж залі представлено зброю часів громадянської війни.

Схеми, фотографії й документальні матеріали другого залу дають уявлення про боротьбу частин Червоної Армії та Червоного козацтва з ворогами революції — військами Центральної Ради, німецьких окупантів, Денікіна, Врангеля, білополяків, а також бандами українських буржуазних націоналістів Петлюри, Махна та інших. Тут же відвідувач дізнається про створення урядом Радянської України в серпні 1919 р. внутрішнього фронту для боротьби з бандитизмом на чолі з К. Є. Ворошиловим, а також про те, що в 1920 р. начальником тилу Південно-Західного фронту був Ф. Е. Держинський. На окремому стенді записано всі з'єднання, що в 1920—1921 рр. входили до складу Київського та Харківського військових округів і представлено схеми бойового шляху частин, що в 20-і роки складалі кістяк КВО — 3-ї кавалерійської ім. Котовського, 24-ї Самаро-Ульяновської залізної, 25-ї Чапаєвської, 44-ї Київської і 45-ї Волзької дивізій та 1-го корпусу Червоного козацтва.

Про життя й бойові справи військ округу в роки соціалістичного будівництва можна скласти уявлення з документальних матеріалів і фотографій, що представлені в 4 наступних залах. Тут широко висвітлено реформу 1924—1928 рр. та її наслідки. У музеї є Статути й настанови бійців Червоної Армії, воєнно-теоретичні роботи М. В. Фрунзе, який був у 1920—1924 рр. командуючим військами республіки, та інших военначальників, що проходили службу на Україні. Макети танків і літаків, зразки мінометів, кулеметів, снайперських гвинтівок, пістолетів тощо свідчать як на основі індустріалізації країни в роки перших п'ятирічок Червона Армія дістала можливість озброюватися за останнім словом техніки. Про оволодіння воїнів новою бойовою технікою й зростання їх військової майстерності розповідають багаточисленні світлові фризи та фотографії. У музеї є матеріали про великі київські маневри 1935 р. під керівництвом Й. Е. Якіра і про участь військ КВО у визволенні Західної України (1939 р.). Округ був кузницею військових кадрів: на 1926 р. тут налічувалось 12, а на 1941 р. — 17 військових шкіл, що готували командно-політичні кадри.

В експозиції трьох наступних залів висвітлено бойову діяльність військ Південно-Західного, 1-го і 2-го Українських фронтів у роки Великої Вітчизняної війни. Один з них присвячений обороні м. Києва в 1941 р. На великому графіті зображено схему оборони м. Києва, перераховано всі військові частини, партизанські загони і народного ополчення, що брали участь в обороні. У залі знаходиться також бойовий прапор 88-ї гвардійської Червонопрапорної стрілецької дивізії, яку було нагороджено орденом Червоного Прапора за доблесть, виявлену в боях з німецько-фашистськими

загарбниками біля Перемишля уже в перший день війни.

Експозиція другого залу розповідає про звільнення столиці нашої республіки від гітлерівців у листопаді 1943 р. військами 1-го Українського фронту під командуванням М. Ф. Ватутіна. Фотографії та документальні матеріали свідчать про масовий героїзм радянських воїнів під час форсування Славутича. Першими перейшли могутню ріку й закріпилися на Букуринському плацдармі рядові Сисолятин, Петухов, Іванов і Семенов. Їх удостоєно звання Героя Радянського Союзу. Інтересно оформлено спеціальні щити, що розповідають про здійснення Корсунь-Шевченківської операції та визволення Правобережної України.

Матеріали, що знаходяться в наступному залі, розповідають про радість перемоги над фашистською Німеччиною. На величезному фото зображено парад військ 9 травня 1945 р. на Червоній площі, коли радянські воїни кидали до підніжжя Мавзолею ворожі прапори й штандарти. Там же експонуються трофейні орденські знаки, прапори та зброя.

Значний інтерес має експозиція п'яти останніх залів. Вона розповідає про КВО у повоєнний період. Велику увагу відвідувачів привертає експозиція про подвиг особового складу інженерно-саперних підрозділів. Вона називається «І в мирні дні як на війні». Після війни воїни-сапери знищили понад 17 млн. вибухових предметів на площі в 440 тис. км² української землі. Представлені зразки тих предметів. Матеріали окремого залу розповідають про розгортання соціалістичного змагання за досягнення високих показників у бойовій і політичній підготовці в дні підготовки до святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 50-ї річниці Збройних Сил СРСР. 22 лютого 1968 р. округ нагороджено орденом Червоного Прапора. Про це повідомляє Указ Верховної Ради СРСР.

Експозиція останнього залу розповідає про співдружність армій Варшавського договору. У ньому представлені фотографії й альбоми про спільні навчання, подарунки воїнам округу тощо.

На відкритій площадці знаходяться ракети, зенітні гармати, танк Т-34, артилерійська гармата, міномети і т. д.

Музей за короткий час набув широкої популярності, яка безперервно зростає. Так, якщо за I квартал 1968 р. в ньому побувало 3,5 тис. чол, то за IV — близько 10 тис. Його відвідують воїни, робітники, колгоспники, студенти.

Працівники музею докладають всіх зусиль до того, щоб повністю використати документальні матеріали та експонати, які характеризують славу історію Червонопрапорного Київського військового округу, для виховання молоді. З цієї метою застосовуються різноманітні форми роботи. Для проведення екскурсій залучаються генерали й вищі офіцери запасу. Змонтова-

но пересувну фотовиставку, з якою працівники музею виїжджають в гарнізони округу. Вона викликає у молодих воїнів інтерес. За допомогою музею часто влаштовуються зустрічі молоді з ветеранами. Наприклад, в день ракетних військ і артилерії про подвиги артилеристів у боях за визволення України від німецько-фашистських загарбників розповів генерал-майор артилерії в запасі Д. Є. Глебов. Цікаву бесіду з студентами провели учасники визволення Києва генерали у відставці М. В. Соколов (Герой Радянського Союзу) та І. І. Петров. Для молодих офіцерів було організовано тематичний вечір «Бойові прапори розповідають», на якому про подвиги воїнів у Великій Вітчизняній війні розповіли Герої Радянського Союзу Т. Ф. Уманський, Г. Ф. Філіппов та інші. Часто в му-

зеї в урочистій обстановці молоді воїни приймають військову присягу.

Працівники музею намагаються урізноманітнити форми своєї роботи. Вони систематично збирають нові документи та експонати, а також подають допомогу в роботі кімнат бойової слави в частинах. У музеї є Рада, до якої входять представники штабу, Політуправління, ветеранів і т. д. Вона спрямовує діяльність музею. В зв'язку з 100-річчям від дня народження В. І. Леніна працівники музею прагнуть показати роль вождя в керівництві збройною боротьбою на Україні, а також в створенні Червоної Армії. Основний зміст роботи на найближчий час визначено. Працівники музею хочуть зробити його одним з найважливіших культурно-освітніх і політико-виховних закладів округу.

П. М. МАКСИМОВ

ВІДЗНАЧЕННЯ 100-річчя ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ С. І. РАДЧЕНКА

7 лютого ц. р. трудящі м. Конотопа Сумської області відзначили 100-річчя від дня народження свого земляка, видатного революційного діяча, соратника В. І. Леніна Степана Івановича Радченка. Він народився 7 лютого 1869 р. в м. Конотопі. Після закінчення Київського реального училища навчався в Петербурзькому технологічному інституті. Вже в студентські роки 19-річний юнак вступив 1890 р. до марксистського гуртка Р. Є. Класона, а через рік — до гуртка М. І. Бруснева. Коли останній було розгромлено, С. І. Радченко сам організував 1892 р. з студентів Технологічного інституту марксистський гурток.

Познайомившись з В. І. Леніним, Степан Іванович одразу стає його однодумцем. 1895 р. на одній з нарад, що проходила на квартирі С. І. Радченка під керівництвом Володимира Ілліча, було вирішено організувати Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу». 1895 р. поліція заарештувала В. І. Леніна й велику групу членів «Союзу боротьби». С. І. Радченко, залишившись на волі, знайшов нові конспіративні квартири, відновив зв'язки з соціал-демократичними організаціями, налагодив транспортування нелегальних видань. В ніч на 11 серпня 1896 р. його було заарештовано, але через чотири місяці він знову на волі.

1898 р. С. І. Радченко представляє Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» на I з'їзді РСДРП і обирається тоді одним з трьох членів Центрального Комітету партії. Після з'їзду — веде рішучу боротьбу з «економістами», палко відстоює ленінські позиції у створенні марксистської партії в Росії, розробляє план розповсюдження іскрівської

літератури. Поліція стежила за кожним його кроком і в ніч з 3 на 4 грудня 1901 р. заарештувала вдруге. Після тюрем Петербурга, Москви, Києва його на 5 років заслано у Вологодську губернію. Але й там не припиняв він революційної діяльності: виступав перед політичними засланнями з лекціями, писав реферати. Активну участь брав у першій буржуазно-демократичній революції 1905 р.

Тюрми і заслання тяжко відбилися на стані здоров'я С. І. Радченка. В серпні 1911 р. він помер.

Шануючи пам'ять про одного з перших революціонерів, про бійця ленінської гвардії С. І. Радченка, трудящі м. Конотопа і всієї Сумської області широко відзначили 100-річчя з дня його народження. Випущено тематичний плакат про нього під назвою «Боець ленінської гвардії», у бібліотеках і клубах обладнано виставки літератури, присвячені даті. На підприємствах, в установах і в навчальних закладах прочитано лекції: «Наші земляки — соратники В. І. Леніна», «С. І. Радченко — соратник В. І. Леніна по Петербурзькому «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

На честь ювілею славного земляка в навчальних закладах було проведено Дні революційних, бойових і трудових традицій, молодіжний рейд по місцях революційної й бойової слави.

25 січня у міськомі КП України відбулась теоретична конференція партійно-господарського активу й інтелігенції міста по темі «Боротьба В. І. Леніна за створення партії нового типу». Доводить «Ленінське вчення про партію нового типу і його розвиток КПРС» виголосив Н. В. Сущенко — завідувачий відділом пропаганди і агітації Сумського обкому КП України, кан-

дидат історичних наук. Із співдоповідями виступили: старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК КП України П. П. Бачинський — «С. І. Радченко — соратник В. І. Леніна по Петербурзькому «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»; старший викладач Харківського державного університету Є. Є. Маленко — «Перші марксистські організації на Сумщині»; лектор Конотопського міськкому КП України Р. І. Киричок — «Історичне значення I з'їзду РСДРП»; секретар Конотопського міськкому КП України А. Я. Рибалко — «Роль «Искры» в створенні партії нового типу»; старший викладач Конотопського загальнотехнічного факультету Київського політехнічного інституту А. А. Муркіна — «Історичне значення II з'їзду РСДРП». Перший сек-

ретар Конотопського міськкому КП України О. Н. Шейко свій виступ присвятив темі: «Конотопська партійна організація в боротьбі за виконання рішень XXIII з'їзду КПРС».

Тематичні конференції було проведено в усіх учбових закладах міста. Цій темі присвячувалися комсомольські та піонерські збори. Матеріали про життя й діяльність С. І. Радченка висвітлювалися в пресі й по радіо.

В день ювілею до пам'ятників С. І. Радченка та В. І. Леніна в урочистій обстановці було покладено квіти. А ввечері в Будинку культури заводу «Червоний металіст» відбулися збори громадськості Конотопа, присвячені ювілею славного земляка.

Л. Г. МАРЧЕНКО

ВІСТІ З ШКІЛ

Справи юних істориків

Юні історики Бобровокутської восьмирічної школи, що на Херсонщині, проводять значну історико-краєзнавчу роботу по збору матеріалів з історії с. Бобровий Кут і місцевого маслозаводу. Завдяки їх пошукам стали відомі імена перших будівників нового світлого життя, перших членів комсомольського осередку. Велику допомогу подали їм старожили та колишні жителі села.

Цікавою була зустріч членів історичного гуртка Василя Іванця, Василя Медведя та Юрія Жугана з ветераном-комсомольцем

І. С. Шерстюком. Незабутнє враження на гуртківців також справила зустріч з ветераном боротьби за Радянську владу, активним учасником громадянської війни І. Н. Захаровим.

Зібраний історико-краєзнавчий матеріал здебільшого вже опубліковано в районній газеті «Будівник комунізму» (сmt. Велика Олександрівка) і зберігається в шкільному кабінеті історії. Тепер юні історики відшуковують і вивчають матеріал з історії місцевого колгоспу «Червоний Жовтень», якому в цьому році минає 40 років.

В. Д. СУСОРОВ

Додаток

В. І. ЛЕНІН І УКРАЇНА

(бібліографія)

43. Арамбалык М. В. Ленинская трудовая вахта рабочих Сталинской области.— Труды Донецк. политехн. ин-та, т. 60, вып. 4, 1961, с. 5—26.
44. Артинов М. М. і Прокопенко І. В. В. І. Ленін і робітничо-селянські кореспонденти (Основні етапи історії розвитку робітничо-селянського руху на Україні), К., 1967. Ч. 1. Розд. I (1894—1903 pp.), 206 с.
45. Бадиян Е. М. В. І. Ленін о рабочем движении в Харькове, Х., 1961.
46. Березовчук М. Д. В. І. Ленін і організації сільської бідноти на Україні.— «УІЖ», 1967, № 4, с. 38—45.
47. Білан Ю. Я. і Білан В. Ю. Роль В. І. Леніна в утворенні СРСР.— «Вісник Київського ун-ту», № 3. Серія історії та філософії, вип. 1, 1960, с. 66—77.
48. Бондарь А. Трудовой подарок Ильичу (Роль В. И. Ленина в восстановлении Донбасса, 20-е годы).— «Донбасс», 1967, № 3, с. 105—108.
49. Брезкун М. Д. Чернігівські ходаки до В. І. Леніна.— «УІЖ», 1968, № 4, с. 100—102.
50. Буцько М. О. В. І. Ленін і перемога соціалістичної революції на Україні. До 50-річчя Радянської України.— «УІЖ», 1967, № 12, с. 3—13.
51. Буцько М. і Тараненко В. В. І. Ленін про дружбу українського та російського народів.— «Комуніст України», 1966, № 3, с. 65—74.
52. Велика сила ленінських ідей (36 статей, присвячених дев'яносторіччю з дня народження В. І. Леніна), Львів, вид-во Львівського ун-ту, 1960, 240 с.
53. Вірник Д. В. І. Ленін і Україна.— «Економіка Рад. України», 1960, № 2, с. 44—54.
54. Волошко Є. Шляхами жовтневої ери (Про зв'язки Леніна з трудівниками Донбасу).— «Вітчизна», 1966, № 4, с. 152—158.
55. Воробьев А. П. В. И. Ленин о рабочем движении в Донбассе в период буржуазно-демократической революции.— Науч. записки кафедры марксизма-ленинизма (Ждановский металлургич. ин-т), т. 1, 1959, с. 3—40.
56. Воробйов І. Торжество ленінської національної політики на Україні.— «Комуніст України», 1960, № 3, с. 13—21.
57. Воробйов І. Триумф ленінської політики дружби народів на Україні.— Ленінським шляхом. 36 ст., К., Держполітвидав УРСР, 1960, с. 385—423.
58. Горякіна В. С. Ленинская «Искра» в Таврической губернии, Симферополь, Крымиздат, 1959, 80 с.
59. Грищенко М. М. Ленін і народна освіта в Українській РСР, К., вид-во «Рад. школа», 1968, 27 с.
60. Гуржій І. О. і Лещенко М. Н. Ленін і революційний рух на Україні, К., 1966, 48 с. (т-во «Знання» УРСР).
61. Гуржій І. Ленін і українська культура.— «Соц. культура», 1966, № 4, с. 3—5.
62. Гуржій І. О. В. І. Ленін про економічний розвиток України в дожовтневий період.— «УІЖ», 1967, № 10, с. 40—51.
63. Гутянский С. К. Ленін і українська радянська культура, К., 1963, 40 с.
64. Деренковский Г. М. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году.— Доклады и сообщения Ин-та истории (АН СССР), 1954, вып. 2, с. 53—73.
65. Дмитрієнко М. і Тимченко Ж. 3 днів 1917-го, революційного. (Роль В. І. Леніна і партії більшовиків у розвитку рев. руху на Україні).— «Ранок», 1967, № 6, с. 2.
66. Доний Н. Р. и Горбунова М. И. Из истории переписки В. И. Ленина с социал-демократическими организациями на Украине (1901—1905).— «Вопросы истории КПСС», 1964, № 5, с. 39—48.
67. Дудко І. П. Ленін і Чернігівщина, Х., вид-во «Прапор», 1967, 172 с.
68. Емченко Г. Я. В. И. Ленин и донецкий пролетариат, Донецк, Кн. изд-во, 1959, 62 с.

69. **Ещенко Ф. А.** Из истории Ленинского призыва в партию (По материалам Украины).— Уч. записки (Харьк. гос. библиотеч. ин-т), вып. 2, 1956, с. 3—14.
70. **Ідеї В. І. Леніна** живуть і перемагають. До 90-річчя з дня народження В. І. Леніна. 3б. ст., Одеса, вид-во Одеського ун-ту, 1960, 355 с.
71. **Ідеї лєнінізму** живуть і перемагають. 3б. наук. праць кафедри історії КПРС, № 5, К., вид-во Київського ун-ту, 1960, 280 с.
72. **Ільїна А. І. В. І. Ленін** про єдність українського і російського народів в «Листі до робітників і селян України».— Наукові записки (Київський держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка), т. 13, вип. 10. 3б. іст. фак., № 5, 1954, с. 19—30.
73. **Калмановський Б. М. В. І. Ленін і народна освіта на Україні.**— «Педагогіка», вип. 6, 1967, с. 3—14.
74. **Кардашов Г. А.** Ленінський призов у партію на Україні.— Під прапором лєнінізму, Дніпропетровськ, 1958.
75. **Колішер Т. М. В. І. Ленін і розгром калєдінщини.**— «УІЖ», 1965, № 4, с. 78—85.
76. **Коломійченко І. І. В. І. Ленін і деякі питання культурної революції на Україні.**— «Рад. школа», 1965, № 4, с. 1—9.
77. **Косуха П. І.** Ленін і комсомол, К., 1961, 48 с. (т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР).
78. **Коцюбинська І.** Під впливом лєнінських ідей (Про ставлення В. І. Леніна до творчості М. М. Коцюбинського та про їх особисті зустрічі).— «Дніпро», 1963, № 4, с. 145—151.
79. **Ктитарев С. О.** Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., вид-во АН УРСР, 1959, 375 с.
80. **Куличенко М.** Ленін і Україна.— «Прапор», 1957, № 4, с. 3—14.
81. **Куличенко М.** Під лєнінським прапором (Вплив лєнінських ідей на розв. рев. руху на Україні).— «Прапор», 1967, № 4, с. 2—10.
82. **Куличенко М. И.** Роль В. И. Ленина в создании и укреплении государственного союза Советской России и Советской Украины (1917—1922 гг.).— «Вопросы истории», 1961, № 4, с. 21—40.
83. **Лавров С. Г. В. І. Ленін і М. М. Коцюбинський.**— «УІЖ», 1966, № 5, с. 15—24.
84. **Левит Ш.** Великая сила немеркнушей любви (В. И. Ленин и труд-ся Украины).— «Сов. Украина», 1960, № 4, с. 148—156.
85. **Ленін і Україна.**— «Рад. школа», 1968, № 4, с. 1—13.
86. **Ленін с нами.** Сборник документов и материалов, Запорожье, Кн.-газ. изд-во, 1960, 63 с.
87. **Лєнінським шляхом.** 3б. ст., К., Держполітвидав УРСР, 1960, 425 с.
88. **Липовченко М. В. І. Ленін** про соціально-економічні передумови визвольного руху на Україні.— «Комуніст України», 1966, № 7, с. 29—40.
89. **Лихолат А. і Рядніна У.** Лєнінське керівництво боротьбою українського народу проти внутрішньої контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції.— Лєнінським шляхом. 3б. ст., К., Держполітвидав УРСР, 1960, с. 173—213.
90. **Лось Ф.** Лєнінське керівництво революційним рухом на Україні в роки першої російської революції.— Лєнінським шляхом. 3б. ст., К., Держполітвидав УРСР, 1960, с. 81—119.
91. **Михайлов О.** Торжество лєнінського плану культурної революції на Україні.— Лєнінським шляхом. 3б. ст., К., Держполітвидав УРСР, 1960, с. 341—384.
92. **Монастирський В.** Про ці місця писав Ілліч (Минуле і сучасне сіл Херсонської обл.).— «Хлібороб України», 1965, № 4, с. 24—25.
93. **Мотузко Г. В. І. Ленін** про значення дружби і єдності дій українського і російського народів.— Комуністична партія—натхненник і організатор братерського союзу і непорушної дружби народів СРСР. 3б. ст., К., Держполітвидав УРСР, 1954, с. 35—53.
94. **Мултих Г.** Більшовики України в боротьбі за революційну мобілізацію мас (До 40-річчя Квітневих тез В. І. Леніна).— «Комуніст України», 1957, № 4, с. 26—37.
95. **Мултих Г. М. В. І. Ленін і Україна** (До 90-річчя з дня народження), К., 1960, 30 с. (т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР).
96. **Нові документи про Україну,** підписані В. І. Леніним (1918—1920 рр.) (З приміт. Ін-ту історії партії ЦК КП України—філіалу Ін-ту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС).— «УІЖ», 1960, № 2, с. 3—7.
97. **Олійниченко О. П.** Лєнінська «Правда» і піднесення революційного руху на Україні (1912—1914 рр.).— «Комуніст України», 1962, № 5, с. 41—48.
98. **Першак Д. В. И.** Ленин и Донбасс.— «Донбасс», 1966, № 2, с. 79—91.
99. **Просьяник О. В. І. Ленін** про єдність дій і братню дружбу українського і російського народів.— «Комуніст України», 1957, № 10, с. 14—24.
100. **Рубач М. А.** Боротьба за здійснення лєнінського декрету про землю на Україні (листопад 1917 р.).— «Вісник Акад. наук УРСР», 1950, № 11, с. 49—62.
101. **Рубач М.** Лєнінський декрет про землю (Про здійснення Лєнінського дек-

рету про землю на Україні в 1917—1918 рр.).— «Укр. література», 1942, № 12—14, с. 315—324.

102. **Санцевич А. В.** Праці українських радянських істориків з проблеми «В. І. Ленін і Україна» (Огляд).— «УІЖ», 1967, № 4, с. 129—138.

103. **Сарбей В. Г.** Над сторінками історії (Дослідження В. І. Леніним соц.-екон. історії України).— «Вітчизна», 1967, № 7, с. 123—130.

104. **Сенюшкін Г. В.** В. І. Ленін про класову суть релігії і боротьба надзвичайних комісій з церковною контрреволюцією в перші роки Радянської влади (на матеріалах Півдня України).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 13, К., вид-во Київського ун-ту, 1967, с. 36—46.

105. **Сизоненко В. І.** Ленінські ідеї про перетворення імперіалістичної війни в громадянську (на матеріалах селянських рухів Півдня України 1914—1917 рр.).— Праці Одеського ун-ту, т. 150. Серія сусп. наук, вип. 3, 1960, с. 270—281.

106. **Смолич Ю.** Повпред України (Про зустріч В. П. Затонського з В. І. Леніном).— Сторінки великого життя, К., вид-во «Молодь», 1967, с. 265—275.

107. **Сологуб В.** Подарунок Ілліча (Про ходаків від першої с.-г. комуни «Воля» до В. І. Леніна).— «Вітчизна», 1960, № 4, с. 107—119.

108. **Столяр П. С.** В. І. Ленін про роль селянства в розгромі зовнішньої і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918—1920 роках.— Праці Одеського ун-ту, т. 150. Серія сусп. наук, вип. 3, 1960, с. 296—307.

109. **Тельман И.** Четыре адреса (Использование В. И. Лениным данных о низком жизненном уровне укр. сел в труде «Развитие капитализма в России» и расцвет благосостояния этих сел за годы Советской власти).— «Радуга», 1966, № 4, с. 126—135.

110. **Ткач А. П.** В. І. Ленін про національну незалежність українського народу.— «Вісник Київського ун-ту», № 3. Серія економіки та права, вип. 1, 1960, с. 96—102.

111. Торжество ленінської національної політики на Україні. Зб., К., 1967, 459 с.

112. **Туваев В. І.** В. І. Ленін і Артем (Ф. А. Сергеев).— Праці Одеського ун-ту, т. 150. Серія сусп. наук, вип. 3, 1960, с. 191—198.

113. **Хижняк А.** Іменням Леніна єдині, К., Політвидав України, 1968, 160 с.

114. **Чирко В. А.** Роль В. І. Леніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу Радянської України і Радянської Росії.— «УІЖ», 1965, № 4, с. 21—32.

115. **Шустик М. В.** В. І. Ленін і іскрівські організації на Україні.— Наук. записки (Станіслав. пед. ін-т). Серія сусп. наук, вип. 4, 1960, с. 84—92.

116. **Щербаков Д. М.** Роль ленінської «Іскри» в політичному вихованні робітничого класу України.— Ідеї В. І. Леніна живуть і перемагають, Одеса, вид-во Одеського ун-ту, 1960, с. 179—190.

117. **Юницкая Р. З.** Существенное уточнение (Об уточнении даты дополнения В. И. Ленина к «Директивам ЦК РКП(б) Украинской Коммунистической партии» от 11 марта 1919 г.).— «Вопросы истории КПСС», 1966, № 4, с. 98.

118. **Юрченко О.** Ленін і Україна в 1917 році.— «Дніпро», 1967, № 4, с. 2—12.

119. **Ярошенко А.** До питання про розшук ленінських документів в архівах України (Парт. і держ. архіви до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна).— «Архіви України», 1967, № 2, с. 6—10.

III. ЛЕНІН ТА БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

120. **Варгатюк П. Л.** В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація, Дніпропетровськ, Кн. вид-во, 1961, 194 с.

121. **Горбунова М. В.** І. Ленін і зародження більшовицьких організацій на Україні.— «Комуніст України», 1965, № 11, с. 72—77.

122. **Горбунова М. І.** Ленінське керівництво соціал-демократичними організаціями України в період підготовки II з'їзду РСДРП.— «УІЖ», 1963, № 3, с. 24—33.

123. **Дзюбо І. С.** і **Голубков В. М.** Роль В. І. Леніна в зміцненні більшовицьких партійних організацій України (1912—1913 рр.).— Наук. праці (Укр. акад. с.-г. наук), т. 19. Кафедра історії КПРС, вип. 3, 1959, с. 35—46.

124. **Королев Б. И.** В. И. Ленин и Киевская партийная организация, К., 1965, 18 с.

125. **Косульников А. П.** В. И. Ленин и социал-демократические организации Украины.— «Вопросы истории КПСС», 1964, № 10, с. 118—122.

126. **Кравчук М. І.** і **Шморгун П. М.** В. І. Ленін і Київська партійна організація, К., Обл. кн.-газ. вид-во, 1960, 91 с.

127. **Куличенко М. И.** В. И. Ленин и социал-демократические организации Украины в 90-е годы XIX века.— Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова, вып. 3, Х., 1960, с. 15—33.

128. **Куличенко М. И.** Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917 рр.), Х., Кн. изд-во, 1963, 263 с.

129. В. И. Ленин и екатеринославская большевистская организация. Документы и материалы, Днепропетровск, Кн. изд-во, 1962, 203 с.
130. Липовченко М. Питання історії більшовицьких організацій України у працях В. І. Леніна.— «Комуніст України», 1960, № 4, с. 45—55.
131. Максимов А. М. Донецкие большевики в период борьбы В. И. Ленина за организационные основы большевистской партии (Между II и III съездами РСДРП).— Из истории борьбы КПСС за построение социализма и создание коммунистического о-ва в СССР (Труды кафедры истории КПСС) (Харьковский ун-т), вып. 4, 1965, с. 3—12.
132. Мельник С. В. И. Ленин и Одесская партийная организация, Одесса, Кн. изд-во, 1960, 108 с.
133. Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сб. док. и мат., К., Политиздат Украины, 1964, 867 с.
134. Попик І. М. Ленінська ідея союзу робітничого класу і селянства і боротьба більшовиків України за її здійснення в роки першої російської революції.— Наук. записки (Полтав. пед. ін-т), т. 13, вип. 1, 1962, с. 3—24.
135. Савицкая Р. М. Книги о роли В. И. Ленина в создании большевистских организаций на Украине (Обзор).— «Вопросы истории», 1964, № 4, с. 142—145.
136. Чернуха Г. А. В. И. Ленин и Южное бюро ЦК РСДРП.— Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины (Труды кафедры истории КПСС) (Харьковский ун-т), вып. 3, 1964, с. 3—11.
137. Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.), К., Держполітвидав УРСР, 1960, 99 с.
138. Юрченко О. Т. Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр., К., Держполітвидав УРСР, 1960, 100 с.
139. Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовики України в період реакції 1907—1910 років.— «УІЖ», 1967, № 1, с. 11—21.
140. Юрченко О. Т. В. І. Ленін і здійснення союзу більшовиків та меншовиків-партиї в організаціях РСДРП на Україні (1909—1911 рр.).— «УІЖ», 1967, № 4, с. 26—37.
141. Юрченко О. Ленін і створення більшовицьких організацій на Україні.— Ленінським шляхом. Зб. ст., К., Держполітвидав УРСР, 1960, с. 41—77.
142. Юрченко О. Ленін і Україна (Про керівництво В. І. Леніна діяльністю укр. парт. організацій).— «Комуніст України», 1957, № 4, с. 13—25.

IV. ЛЕНІН І ЗАХІДНА УКРАЇНА

143. Воляннюк М. М. Ленінська «Искра» в Галичині, Львів, Кн.-журн. вид-во, 1959, 52 с.
144. Воляннюк М. М. і Дудикевич Б. К. Сяйво ленінських ідей (В. І. Ленін і Зах. Україна), Львів, Кн.-журн. вид-во, 1959, 30 с.
145. Воляннюк М. і Маланчук В. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, Кн.-журн. вид-во, 1960, 231 с.
146. Гарматюк М. Ленінські дні на Волині (1924—1939 рр.).— «Архіви України», 1968, № 2, с. 25—32.
147. Осечинський В. К. Вплив Ленінського декрету про землю на піднесення революційного селянського руху в Галичині.— Доповіді та повідомлення (Львівський держ. ун-т ім. І. Франка), вип. 7, ч. 2, 1957, с. 14—17.
148. Свічарівська М. Д. В. І. Ленін і революційно-визвольний рух в західно-українських землях в 1917—1920 рр.— Праці Одеського ун-ту, т. 150. Серія сусп. наук, вип. 3, 1960, с. 319—333.
149. Тищик Б. Й. В. І. Ленін і боротьба трудящих Західної України за Радянську владу в 1918—1920 рр.— Проблеми правознавства, 1967, вип. 7, с. 26—36.
150. Шемет О. Ленінські дні в Західній Україні.— «Жовтень», 1960, № 4, с. 121—129.
151. Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на Буковині в дожовтневий період.— «УІЖ», 1968, № 4, с. 71—75.
152. Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на Західній Україні (1890—1924 рр.).— Велика Жовтнева соціалістична революція—корінний поворот в історії українського народу, К., вид-во «Наукова думка», 1966, с. 20.
153. Ярошенко А. Д. Під ленінським прапором (В. І. Ленін і революційний рух Західної України), Львів, Кн.-журн. вид-во, 1961, 95 с.
154. Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і Комуністична партія Східної Галичини.— «УІЖ», 1965, № 4, с. 33—40.
155. Ярошенко А. Поширення ленінських ідей на західно-українських землях.— Ленінським шляхом. Зб. ст., К., Держполітвидав УРСР, 1960, с. 217—246.

В. ЛЕНІН І ПЕРЕМОГА ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

156. Бондаренко Т. Н. В. И. Ленин и гражданская война на Украине (1917—1919 годы).— «Известия Воронежского пед. ин-та», т. 53, 1966, с. 28—40.
157. Бородин О. А. і Матвійчук М. В. В. І. Ленін — натхненник і організатор боротьби за владу Рад на Україні.— Зб. наук. праць кафедри іст. КПРС (Київський ун-т), № 5, 1960, с. 5—30.
158. Буцько М. О. Боротьба В. І. Леніна за єдність дій українського і російського народів в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.— Зб. наук. праць кафедри історії КПРС (Київський ун-т), № 5, 1960, с. 110—118.
159. Буцько М. О. В. І. Ленін і перемога соціалістичної революції на Україні.— «УІЖ», 1967, № 12, с. 3—13.
160. Воробей П. І. В. І. Ленін і питання культурного будівництва на Радянській Україні в роки громадянської війни (1918—1920 рр.).— Праці Одеського ун-ту, т. 150. Серія сусп. наук, вип. 3, 1960, с. 307—318.
161. Климко М. С. В. И. Ленин и борьба за победу Советской власти на Украине.— Научные записки кафедры марксизма-ленинизма Киевского ин-та инженеров водного транспорта, вып. 1, 1959.
162. Колчин А. Д. В. І. Ленін про класову боротьбу в період громадянської війни в СРСР.— Питання історії народів СРСР, Х., вид-во Харківського ун-ту, 1967, вип. 4, с. 32—39.
163. Королівський С. М. В. І. Ленін — натхненник і організатор боротьби за встановлення Радянської влади на Україні.— Питання історії народів СРСР, Х., вид-во Харківського ун-ту, 1968, вип. 5, с. 3—20.
164. Кудлай О. С. Роль В. І. Леніна в розгромі іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції у 1918—1920 роках, К., 1958, 36 с. (т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР).
165. Куличенко М. И. В. И. Ленин — вдохновитель и организатор борьбы трудящихся Украины за власть Советов.— Сб. науч. работ кафедр обществ. наук вузов Харькова, вып. 2, 1957, с. 27—47.
166. В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні, К., Політвидав України, 1967, 422 с.
167. Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917—1920, К., вид-во «Наук. думка», 1967, 302 с.
168. Лихолат А. В. В. И. Ленин — организатор победы и укрепления Советской власти на Украине, К., 1965, 25 с. (т-во «Знання» УРСР).
169. Мултих Г. Ленін і більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення Української Радянської держави.— Ленінським шляхом. Зб. ст., К., Держполітвидав УРСР, 1960, с. 121—169.
170. Нагорна Л. П. В. І. Ленін і українське питання в період підготовки Жовтневої революції.— «УІЖ», 1968, № 4, с. 47—56.
171. Назаренко И. Д. В. И. Ленин и Великий Октябрь на Украине.— Вопросы истории КПСС», 1968, № 1, с. 33—44.
172. Пархоменко А. П. Вдохновляющая и организующая роль В. И. Ленина в борьбе за победу Советской власти на Украине.— Научн. записки (Межобл. четырехгодич. парт. школа при Харьк. обкоме КП Украины), вып. 1, 1957, с. 15—33.
173. Раковський М. Ю. В. І. Ленін про воєнно-політичний союз робітничого класу і трудящого селянства (1918—1920 рр.).— Праці Одеського держ. ун-ту, т. 150. Серія сусп. наук, вип. 3, 1960.
174. Ткач А. П. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції та здійснення ленінської політики на Україні (жовтень 1917 р.— березень 1918 р.) — Наук. записки (Київський ун-т), т. 1, вип. 13. Зб. юрид. ф-ту, № 10, 1957, с. 5—19.
175. Чигирик В. В. За ленінським декретом (КП України в боротьбі за здійснення ленінської земельної політики в 1917—1920 рр.), К., Політвидав України, 1964, 89 с.
176. Юрченко О. Т. В. І. Ленін — натхненник боротьби трудящих України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції.— Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 р.— лютий 1918 р.), К., Держполітвидав УРСР, 1957, с. 32—73.

(Далі буде).

РЕЗЮМЕ

В. Е. Маланчук.— В. И. Ленин и разрешение национального вопроса на Украине. В статье излагаются основные принципы разработанной В. И. Лениным научной теории по национальному вопросу. Особое место уделено теоретической и практической деятельности вождя по разрешению национального вопроса на Украине, показывается торжество ленинской национальной политики в УССР.

Л. Е. Беренштейн.— Развитие В. И. Лениным учения о партии в трудах послеоктябрьского периода. Статья посвящена разработке В. И. Лениным учения о партии и научному обоснованию им руководящей роли Коммунистической партии в системе диктатуры пролетариата, раскрытию закономерностей ее развития в социалистическом обществе, определению основных принципов внутрипартийной жизни, форм и методов организаторской и идейно-политической работы в период социализма и коммунизма.

И. Л. Болясный.— В. И. Ленин о власти как основном вопросе социалистической революции. Автор раскрывает методологическое значение ленинского наследия для изучения главного вопроса социалистической революции — вопроса о власти. Власть рассматривается как одна из разновидностей общественных отношений, государство — как ее орудие, а управление — средство. Подчеркивается огромное значение руководящей роли Коммунистической партии в структуре социалистической власти.

П. М. Шморгун.— В. И. Ленин и большевистские организации Украины. В статье освещается роль В. И. Ленина в создании и укреплении большевистских организаций Украины, деятельность учеников и соратников Ильича, подчеркивается значение созданного по инициативе В. И. Ленина в Одессе «Южного бюро ЦК РСДРП», которое провело огромную работу по укреплению большевистских сил на Украине накануне первой русской революции.

О. В. Моисеев.— Освобождение Правобережной Украины от немецко-фашистских захватчиков. Статья освещает участие украинских фронтов в освобождении временно захваченных фашистской Германией территорий Украинской ССР. Вследствие январско-февральского наступления 1944 г. на Правобережной Украине гитлеровским войскам было нанесено тяжелое поражение. В марте — апреле была освобождена вся территория Украины и Советская Армия вышла к государственной границе СССР на западе. Поражение немецко-фашистских войск на Правобережной Украине было важным этапом в окончательном разгроме фашистской Германии и освобождении народов стран Западной Европы от фашистского рабства.

SUMMARIES

V. Yu. Malanchuk.—**V. I. Lenin and Solution of the National Problem in the Ukraine.** The article deals with the main principles of the scientific theory on national problem worked out by V. I. Lenin. Peculiar attention is paid to the theoretical and practical activity of V. I. Lenin on the solution of the national problem in the Ukraine. A triumph of the Lenin national policy of the Communist party in the Ukraine is shown.

L. Yu. Berenshtein.—**The Development of the Teaching on the Party by V. I. Lenin in His Post-October Works.** The article is devoted to the development of the teaching on the party by V. I. Lenin and his scientific substantiation of the leading role of the Communist Party in the system of the proletariat dictatorship, to the elucidation of its development regularity in the socialist society, definition of the main principles of inner-Party life, forms and methods of organizing, ideological and political work in the period of socialism and communism.

I. L. Bolyasny.—**V. I. Lenin on the Power as a Principal Problem of the Socialist Revolution.** The author reveals the methodological importance of the Lenin legacy for studying the principal problem of socialist revolution—the problem on the power. The power is considered as one of the varieties of social relations, the state—as its instrument, and government—as a means. An enormous value of the leading role of the Communist party in the structure of Socialist power is emphasized.

P. M. Shmorgun.—**V. I. Lenin and Bolshevik Organizations of the Ukraine.** The role of V. I. Lenin is elucidated in creating and strengthening the Ukrainian Bolshevik organizations. The author tells about the activity of Ilyich disciples and comrades, emphasizes the importance of the «South bureau of the Central Committee of RSDWP» created on V. I. Lenin's initiative in Odessa, which carried out a tremendous work on consolidating Bolshevik forces in the Ukraine on the eve of the first Russian revolution.

O. V. Moiseev.—**Liberation of the Right-Bank Ukraine from the German-fascist Invaders.** The participation of the Ukrainian fronts in liberation of the Ukrainian territories temporarily occupied by fascist Germany is elucidated. Because of the January–February attack in 1944 the Hitler troops suffered a crushing defeat. In March–April the whole territory of the Ukraine was liberated and the Soviet Army came up to the western frontiers of the USSR. The defeat of the German-fascist troops in the right-bank Ukraine was an important stage in the complete defeat of the fascist Germany and in the cause of liberation of the peoples of West-European countries from the fascist slavery.